

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN'DA ALBAN KİLİSESİ (TARİHİ, SİYASİ VE DİNİ DURUM)

Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS

Hazırlayan
Nizami EFENDİYEV
074245031010

Konya - 2010

AZERBAYCAN'DA ALBAN KİLİSESİ

(TARİHİ, SİYASİ VE DİNİ DURUM)

Her ne kadar ilk bakışta bahsettiğimiz devlet şu anki Arnavutluk olarak algılansa da bahsi konusu olan Albanya devletinin günümüz Arnavutlukla hiçbir alakası yoktur. Kafkas Albanya'sı M. Ö. IV yüzyılda Azerbaycan topraklarında kurulup, M. S. VII yüzyıla kadar devam eden bir Türk kabilesinin oluşturduğu devlettir.

Although at first glance, we mentioned the current Albania government is perceived as the subject of the bet, there is nothing to do with Albania and Albanya State today. Caucasian Albania established the territory of Azerbaijan in B.C. IV century and continued up to A.C. VII century.

Birçok devletin esaretine düşmüş bu devlet, kendi birlik ve beraberliğini, iman ettikleri dini korumuşlardır. İster putperest Roma, ister Zerdüş Sasani devleti, halkı zorla dinlerinden uzak tutmaya çalışmışlardır. Emeviler zamanı bu devletin son yılları olmuş, Ermeniler'in haince uydurmasıyla Emevi ordusu tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Many of the state of captivity in this fallen state, they have preserved their religion and the unity of their faith . Whether pagan Rome, or Zoroastrian Sassanid state, removed the people away from their religion by force. Umayyads, were the last years of the time of this state and eliminated by Umayyad Army.

Şuanki Azerbaycan topraklarının neredeyse tamamını kapsamış olan Albanya Devleti'nin diğer üstün bir özelliği de, onun Kafkasya'da Hıristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul eden ilk toplum oluşudur.

Albanya State covered almost the entire territory of Azerbaijan.It's feature of other outstanding Albanya State; they were the first community in the Caucasus is that Christianity as the official state religion.

Milano Fermanı ile dini bakımdan özgürlüğe kavuşan Albanlar, hemen Hıristiyanlığı kendi devletlerinin resmi dini ilan etmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde Kadıköy konsili (451) ile ortaya çıkan akide anlayışında diofizitliği desteklemiş, nadiren de monofizit dini yöneticiler olsa bile daim diofizit anlayışla yürümüşlerdir.

Bu topraklara Hıristiyanlığın gelişi havariler zamanına tekabül etmiş, bazı havariler buraları ziyaret etmiş ancak tebliğ onların talebelerine nasip olmuştur. Apostol kilise sayılan Alban kilisesinin temelini Yeliseus atmış ve Kafkas'ta ilk kiliseyi Albanyanın Kiş Köyü'nde inşa etmiştir. Bu resmi kabulden yıllar önce Albanya Hıristiyanlıkla tanışmış durumdaydı ve bu yüzden birçok işkencelere maruz kalmışlardı.

Yaklaşık on asırlık bir dönem boyunca ayakta kalan bu devlet yıkıldıktan sonra gayri resmi olarak inançlar devam ettirilmiştir. Zorda kalan insanlar dağlık alanlara çekilmiş dini yaşantılarını orada devam ettirmişlerdir.

Alban soyundan günümüze kadar ulaşabilmiş tek soy Alban Devleti'ni oluşturan 26 kabileden biri olan Udinler'dir. Bunlar uzun bir zaman resmi dini ayinlerini icra edemedikleri için birçok şey unutulmuş, ancak inançları asla değişmemiştir. Udinler, günümüzde Azerbaycan Devleti'nin Kabele İli Nic Köyü'nde yaşamaktadırlar. Azerbaycan Devleti'nin azınlıklara tanıdığı inanç hürriyetinden yararlanarak dini yaşantılarını yeniden toparlamaya çalışıyorlar. Devlet olarak da Albanlar'dan kalan tarihi abidelere sahip çıkılmakta, restore edilerek korunmaktadır.

ALBAN CHURCH IN AZERBAIJAN

(HISTORICAL, POLITICAL AND RELIGIOUS STATUS)

Although the state we mentioned is comprehended as today's Albania at the first sight, said Albania state has no concern with today's Albania. Caucasian Albania was founded in Azerbaijan territory in the IV century B.C. and it is a state constituted by Turkish tribe that has been surviving until the VII century A.D.

This state that was captured by many states protected their unity and solidarity and religion they believed in. Both pagan Roman and Zoroastrian Sassanian state tried to keep people away from their religions by force. The period of Emevis had been the last years of this state. It was abolished by the Umayyad Army with their malicious fake.

Another outstanding feature of Albanian state that covers almost entire of today's Azerbaijan territories is to be a society that embraced Christianity as an official religion in Caucasia.

Albanians who gained its freedom in respect of religion with the edict of Milan immediately declared Christianity as an official religion of their state. In the following period of times, it supported diophitism with the religious faith appeared with Kadıköy Council (451) and proceeded with the diophisite understanding, even though there were some monophisite religious functionaries.

Coming of Christianity to these territories corresponds with the period of apostles. Some apostles visited these territories, but advice could be vouchsafed by their disciples. Yeliseus laid the foundation of Alban Church that is now regarded as Apostol Church, and built the first church in Albania in Kish Village of Albania. Albania met with Christianity many years ago from this official acceptance and more than one hundred people were subjected to tortures.

After the collapse of this state which could survive approximately for ten centuries, beliefs continued unofficially. People in the trouble liven in the mountains and maintained their religious lives there.

Only one lineage that could survive up to the present is the Udins, one of the 26 tribes which constituted Albanian State. Many things have been forgotten as they could not conduct their official religious ceremony for a long period of time. Today, Udins

live in Nic Village, Kabele City, Azerbaijan. They attempt to pick up their lives by benefiting from freedom of belief entitled to minorities by Azerbaijan State. As a state, historical monuments from Albanians are protected, restored and conserved.

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	1
A. KONUNUN BELİRLENMESİ VE SINIRLANDIRILMASI.....	1
B. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ.....	1
C. ÇALIŞMADA METOT VE YÖNTEM.....	2
D. KAYNAKLARIN TANITIMI.....	3
1. Azeri Kaynaklar.....	3
2. Rusça Kaynaklar.....	7
3. Arapça Kaynaklar.....	7

I. BÖLÜM

KAFKAS COĞRAFYASINDA ALBANYA

A. KAFKASYA’NIN TARİHİ GEÇMİŞİ.....	10
B. ALBANYA’NIN SOSYAL YAPISI.....	11
1. Alban Adının Kaynağı.....	11
2. Milliyeti.....	12
3. Konuşulan Diller.....	14
a. Alban dili.....	14
C. ALBANYA’NIN COĞRAFÎ YAPISI.....	17
1. Coğrafi Yapısı ve Sınırları.....	17
2. Önemli Merkezler.....	19
a. Kabele (Gurtgaşen).....	19
b. Berde (Partav).....	20
D. ALBANYA’NIN SİYASÎ YAPISI.....	21
1. Devletin Kurulması.....	21
2. İdare Yapısı ve Şekli.....	22
3. Komşu Devletler İdaresinde Albanya.....	23
a. Bizans Roma Dönemi.....	24

b. Sâsânîler Dönemi.....	26
c. Araplar Dönemi.....	28

II. BÖLÜM

ALBAN HALKININ HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ DİNİ İNANÇLARI

A. PUTPERESTLİK.....	35
B. YAHUDİLİK.....	36
C. ZERDÜŞTİLİK (MAZDAİZM / ATEŞPERESTLİK).....	37
D. TABİAT CİSİMLERİNE (GÜNEŞ, AY) TAPINMA.....	44
1. Güneşe Tapınma	45
2. Ay'a Tapınma	46
E. BÜYÜCÜLÜK.....	47
F. TOTEMİZM.....	48

III. BÖLÜM

ALBANLAR'IN HİRİSTİYANLIĞI KABULÜ VE ALBAN KİLİSESİ'NİN OLUŞUMU

A. ALBANYA'DA HİRİSTİYANLIĞIN YAYILMASI.....	50
B. ALBAN DEVLETİ'NİN HİRİSTİYANLIĞI KABULÜ.....	53
C. DEVLETİN RESMÎ DİNİ OLARAK HİRİSTİYANLIK.....	58
D. ALBANYA'DA SÂSÂNÎLER DÖNEMİNDE HİRİSTİYANLIĞIN DURUMU..	68
E. ALBAN DEVLETİ'NİN ROMA İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLERİ.....	71
F. KAFKASYADA HİRİSTİYANLIĞIN PARÇALANMASI (Monofizit ve Diofizitlik).....	72
G. ALBAN KATOLİKOSLUĞUNUN YÜKSELİŞİ, ZAYIFLAMASI VE ÇÖKÜŞ.....	81

IV. BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA ALBAN KİLİSESİ

A. TARİHİ GEÇMİŞTE AZERİ-ERMENİ İLİŞKİLERİNDE ALBANLAR	94
B. GÜNÜMÜZDE YAŞAYAN ALBANLAR (UDİNLER).....	95
C. AZERBAYCAN'DA ALBAN KİLİSESİ'NİN BULUNDUĞU ŞEHİRLER.....	100

D. ALBAN KİLİSESİ'NİN ERMENİ KİLİSESİ'NDEN FARKLARI.....	101
--	-----

E. GÜNÜMÜZDE VAR OLAN ALBAN KİLİSELERİ.....	103
---	-----

a. SİMDİKİ AZERBAYCAN TOPRAKLARINDA BULUNAN KİLİSELER.....	103
1) Nur Kilisesi.....	103
2) Lekit Mabedi.....	104
3) Mukaddes Yelisey Kiş Mabedi.....	105
4) Kürmüh Mabedi.....	106
5) Goşaveng Mabedi.....	107
6) Avey Mabedi.....	108
7) Kateh Mabedi.....	108
8) Oğuz Mabedi.....	109
9) Kilsedağ Mabedi.....	110
10) Mamrılı Dairevi Alban Mabedi.....	110
11) Kum Mabedi.....	111
12) Gızıleng Mabedi.....	112
13) Yeddi Kilise.....	113
14) Zeyzit Mabedi.....	113
15) Arılıkbine Mabedi.....	114
16) Darvaz Mabedi.....	114
17) Gence Mabedi 1.....	115
18) Gence Mabedi 2.....	115
19) Hemşiveng Mabedi.....	116
20) Çotari Mabedi.....	116
21) Mahrassa Manastırı	117
22) Pipan Mabedi.....	118
23) Esrikçirdahan Mabedi	119
24) Buhovlu Mabedi	120
25) Bayan Mabedi 1	120
26) Anaid Mabedi.....	121

27) Gabaktepe Mabedi	122
28) Çiçeveng Mabedi	122
29) Destefur Mabedi	123
30) Kuşçu Mabedi	124
31) Bayan Mabedi 2	124
32) Bideyiz Mabedi	125
33) Dairevi Mabet.....	126
34) Eskipara Mabedi	126
35) Oğuz Mabedi 2	127
b. İŞGAL ALTINDA OLAN ARAZİLERDEKİ KİLİSELER.....	127
1) Amaras Manastırı.....	127
2) Arzu Hatun Mabedi.....	128
3) Genceser Mabedi.....	129
4) Hudaveng Kompleksi.....	130
5) Açoğlan Mabedi.....	131
6) Mukaddes Yelisey Kompleksi.....	131
7) Tatev Mabedi.....	132
8) Varazgun Mabedi.....	133
9) Minkend Mabedi.....	133
10) Şirvançık Mabedi.....	134
11) Mazdara Mabedi.....	134
12) Uzunlar Mabedi.....	135
c. AZERBAYCANIN BORÇALI MAHALINDA (ŞİMDİKİ GÜRCİSTAN ARAZİSİ) BULUNAN KİLİSELER.....	135
1) Keşikçi Mabedi.....	135
2) Sekizayak Mabedi.....	137
SONUÇ	138
BİBLİYOGRAFYA	142
ALBAN KATOLİKOSLARININ LİSTESİ	149

ÖNSÖZ

Doğu ile Batı arasındaki geçit konumu itibari ile kadim dünya coğrafyasında Kafkasya'nın özel bir önemi vardır. İlk dönemlerden itibaren Kafkasya stratejik ve ekonomik olarak sürekli dönemin hâkim devletlerinin dikkat merkezinde olmuştur.

Albanya'nın kuzey sınır toprakları ve Arran arazileri Sâsânî, Bizans ve Hazar orduları arasında sürekli el değiştirmiştir. 643 yılından sonra tarih sahnesine Araplar da çıkmıştı. Bu tarihten itibaren Arap, Bizans ve Hazar güçlerinin hâkimiyet mücadele ve savaşları günümüz Azerbaycan topraklarında var olmuş Albanya devletinin sınırları içerisinde gerçekleşmiştir.

İlk dönemlerde bugünkü Azerbaycan coğrafyasında var olan Albanya, Sâsânî ve Bizans devletlerinin hâkimiyeti altında güney ve kuzey bölgesi olmak üzere ikiye ayrılarak idare edilmiştir. M. 643'te Müslümanlar Derbend'in fethi ile Albanya'nın şirvan bölgesinde genel hâkimiyeti sağlamış, Hülafâ-i Râşidîn döneminden Emevîlere (m. 705) kadar Alban hanedanının kuzeyi güneyine nispeten yarı bağımsız olarak yaşamıştır.

Bu çalışmamızda ağırlıklı Alban Devleti'nin oluşumundan, Hristiyanlık öncesi inançlar ve Hristiyanlık dönemi tarihini inceledik. Albanlar'ın Hristiyanlığı resmî devlet dini olarak kabul etmesini en olası tarihlerle karşılaştırdık. Havariler zamanından Albanyanın tarihten silinmesine kadar inşa edilmiş birçok kiliseleri araştırarak tarihteki önem ve değerinden bahsetmeğe çalıştık.

Azerbaycan tarihinin son dönemlerine ait Hristiyan akımları ve Hülafâ-i Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemi hakkında yüksek lisans ve doktora tez çalışmaları yapılmıştır. Bununla birlikte bu çalışmalarda Albanya bölgesi ve buradaki dini inançlarla alakalı bilgiler az ve yapılan araştırmalar yetersizdir. Biz çalışmamızda Albanlar'ın İslam öncesi dini inançlarını tesbit ettik ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan kilise yapısı, inanç ve uygulamaları, Hristiyanlığın kabul edilişi ve siyasî oluşumlarını daha derinliğine incelemeye çalıştık.

Araştırmamız giriş bölümü hariç dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırma metodu ve konunun kaynakları izah edilmiştir.

Birinci Bölüm'de Albanlar'ın sosyal yapısı başlığı altında Alban adının kaynağından, bu devletin milletinden ve konuşulan dillerden, coğrafi yapısı başlığı altında Albanya'nın sınırlarından, önemli şehirlerinden, Siyasî yapısı başlığı altında Albanya devletinin idari sisteminden ve komşu devletlerin baskılarından bahsettik.

İkinci Bölüm'de Albanya'nın Hristiyanlık öncesi dini inancları üzerinde durduk. Bu inançların daha sonraki dönemlerde devamı ve uzantılarını anlatmaya çalıştık.

Üçüncü Bölüm'de Hristiyanlığın kabulünden ve bu inancın Albanya'da resmî devlet dini oluşundan, Roma Devleti'yle ilişkilerinden, Alban katolikosluğunun yükseliş ve çöküşünden, Arapların Alban Kilise yönetimini Ermeniler'e devretmesinden bahsettik.

Dördüncü Bölüm'de Azerbaycan'da Alban Kilisesi'nin bulunduğu şehirlerden, günümüzde halen yaşayan Albanlar'ın torunları olan Udilerin sosyal hayatından dini merasimlerinden bahsettik ve günümüzde var olan Alban Kiliseleri'nin dinî yaşantı, siyasî ve sosyal durumunu anlatmaya çalıştık.

Sonuç'ta araştırmamız hakkında genel bir değerlendirme yaparak, varılan sonuç ve neticeyi sunduk.

Bu çalışmamda bana yol gösteren, tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS'a ve tez çalışmamda bana zaman ayıran ve Rusça tercümelerinde yardımını esirgemeyen babam Hemzet EFENDİYEV'e teşekkür ederim. Ayrıca kaynak bulma konusunda bana yardımcı olan arkadaşlarıma da gösterdikleri yardım ve ilgiden dolayı teşekkür ederim.

Nizami EFENDİYEV
KONYA - 2010

KISALTMALAR

<i>AKD</i>	Azerbaycan Kltr Derneği
<i>ADN</i>	Azerbaycan Devlet Neşriyatı
<i>age</i>	Adı geen eser
<i>ASA</i>	Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi,
<i>bk.</i>	Bakınız
<i>c.</i>	Cilt
<i>ev.</i>	eviren
<i>DİA</i>	Diyanet İslam Ansiklopedisi
<i>Edit.</i>	Editr
<i>H.</i>	Hicrî
<i>Hz.</i>	Hazretî
<i>İA</i>	İslam Ansiklopedisi
<i>İSAV</i>	İslamî İlimler Araştırma Vakfı
<i>M.</i>	Miladi
<i>M.S.</i>	Milattan Sonra
<i>M.Ö</i>	Milattan Önce
<i>Neşr.</i>	Neşriyatı
<i>s.</i>	Sayfa
<i>SSR</i>	Sovyet Sosyalist Respublikası
<i>t.y.</i>	Tarihi yok
<i>trc.</i>	Tercüme
<i>vb.</i>	Ve başkaları
<i>Y.y.</i>	Yayınevi yok
<i>Yay.</i>	Yayınları

Giriş

A. KONUNUN BELİRLENMESİ VE SINIRLANDIRILMASI

Değişik kaynaklarda Albanya hakkında bilgiler verilmiş olmasına rağmen Kafkasya'da ilk Hristiyanlığı kabul eden devlet olması hasebiyle bu devletin ne Hristiyanlık öncesi inançlarından ne de devletin resmî dini olan Hristiyanlıktan bahseden kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.

Kafkasya coğrafyasında içceleceğimiz dönem, bu topraklarda var olmuş kadim devletlerden biri olan Albanya devletinin Hristiyanlığı kabul edişi ve daha sonraki dönemlerde bu dini yaşantını hangi şekillerde devam ettirdikleri ve Ermeniler'le inanç yönünden yakınlıklarının olup olmadığıdır. Tarihi sınırlandırma olarak ele alırsak m. I yüzyıl ortalarından m. VIII yüzyılın başlarına kadarki dönemdir.

Biz bu çalışmamızda ağırlıkla Alban devletinin oluşumundan, Hristiyanlık öncesi inançlar ve Hristiyanlık tarihini inceleyeceğiz. Albanların hristiyanlığı resmi devlet dini kabul etmesini en olası tarihlerle karşılaştıracğız. Havariler zamanından Albanyanın tarihten silinmesine kadar inşa edilmiş birçok kiliseleri araştırarak tarihteki önem ve değerinden bahsetmeğe çalışacağız.

Çalışmamızın ilk bölümde Albanların İslâm öncesi dini inançlarını tesbit edecek ve bu devletin Kafkasya'da Hristiyanlığı ilk resmî devlet dini ilan etmesinin önemini vurgulamaya çalışacağız. Albanya'da Hristiyanlığın önemi, bu devletin Kafkasya'da Hristiyanlığı ilk resmî devlet dini olarak kabul etmesidir. Bu devleti araştırırken devleti oluşturan kabilelerden başlayarak, devletin çöküşüne kadar İslâm dini hariç Albanya'da yaşamış tüm inançları konu sınırları içerisine alacak ve bu süreçteki siyasî ve sosyal olaylardan bahsetmeye çalışacağız.

B. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ

Kafkas coğrafyasında aynı dini bağlı olan Ermeni ve Albanların düşünce olarak farklı olduklarını bilmek gerekir. Birçok eserde ya Ermeniler tarafından veya gregoryen zihniyetli şahslar tarafından kaleme alınan eserler ve makalelerde bu iki farklı düşünce

aynileştirilmekte ve Azerbaycan topraklarındaki bu toprakların gerçek sahipleri olan Albanların da gregoryen olduklarını iddia edilmektedir. Ermenilerin düşüncesi Albanları gregoryen kabul ettirerek onlara dindaş olarak sahip çıkmaları deyil, din örtüsü altında diofizit olan Albanların kiliselerine sahip çıkarak bu toprakların Ermeni toprakları olduğunu savunmalarıdır. Bu ayrım açısında bakıldığında çalışmamızın önemi açıkca bilinmektedir. Biz burada aynı dine bağlı olan bu iki halkın bir birinden çok farklı düşüncelere sahip olduklarını, Ermenilerin monofizit, Albanların ise diofizit düşüncesini benimsediklerini belirterek, bu iddiaların gerçek olmadığını ortaya koymayı amaçladık. Böylece Ermeniler ve Albanlar arasındaki düşünce farkını iyice ortaya koyarsak, Ermeniler ne Albanlardan günümüze kadar varlığını korumuş kiliselere sahip çıkabilir, nede Azerbaycan topraklarında hak iddiasında buluna bilirler. Gerçek şu ki şu anki Azerbaycan toprakları hiçbir zaman ermeni toprağı olmamıştır.

C. ÇALIŞMADA METOT VE YÖNTEM

Araştırmamızla alakalı bilgileri ve eserleri toplarken ilk önce tarih ve arkeolojide belirli yol katetmiş birkaç şahsiyetle görüştük. Onlardan araştırmamızı en olgun şekilde tamamlamak için bilgiler aldık.

Kaynak toplama ve bilgi edinme aşamasında Azerbaycan'ın bir çok şehir ve illerindeki kütüphanelere müracaat ederek konumuzla alakalı kaynaklardan yararlandık. Ulaşamadığımız kaynaklara o bölgedeki arkadaşlar sayesinde ulaştık. Bazen orijinal bazen kopya halinde birçok bilgiyi elde ettik.

Albanya ve bu dönemin devletleri hakkında bilgi veren kaynaklar çok olmasına rağmen özellikle Albanya ve Albanyanın dini inançları hakkındaki bilgilerin birçoğu ya eski Azerice olan Kiril alfabesiyle yazılmış veya Rus, Azeri ve Ermeni yazarları tarafından Rusça yazılmıştır. Eski Ermenice ve Arapça yazılmış eserlerin bazıları Azeri ve Rusçaya terceme olunmuştur. Biz bu eserlerin birçoğunu elde ederek konular arasındaki benzerlik ve ayrılıkları dikkate alarak objektif bir tarzda mukayeseli metot kullanarak aktarmaya çalıştık. Bazı kısımlarda müelliflerin eleştirilerine de yer verdik.

Son kısım olan kiliselere gelince tesbit edilen kiliseleri birer birer ziyaret ederek, son durumlarını, resim ve kaynak kişilerden aldığımız bilgilerle aktarmaya çalıştık. Ulaşamadığımız kilise görüntülerini tarihi müze ve kültür kurumlarından aldık. Son dönem

bilgilerine ulaşarak günümüzdeki durumlarından mukayeseli bir şekilde bahsetmeğe çalıştık. Elde ettiğimiz resim ve haritaları tezin son kısmına koyduk.

D. KAYNAKLARIN TANITIMI

Tarih boyunca Azerbaycan büyük kültürlerin kesişme noktasında yer almış önemli bir coğrafyadır. Muhtelif milletler bu coğrafyaya komşu olarak yaşamıştır. Azerbaycan zaman-zaman bu milletlerin birbiriyle hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Alban, Arap, Fars, Azeri, Türk, Rus, Gürcü ve Ermeni halkları bir şekilde Azerbaycan'ın tarihinde rol almışlardır. Bazen bu toprakların insanlarıyla savaşılmış, bazen dayanışma içinde olmuş, bazen komşu olması sebebiyle Azerbaycan'da meydana gelen olaylarla yakından ilgilenmişlerdir. Bu halkların tarih kitaplarında, Azerbaycan ile ilgili malumatlar bu sebeplerden dolayı yer almıştır. Biz de Azerbaycan tarihini ele alırken farklı dillerde yazılmış bu eserlerden yararlandık. Bu eserlerin bazılarının bibliyografya dışında biraz daha detaylı şekilde tanıtılmasının uygun olacağını düşündük. Bu eserlerden önemli gördüklerimizi kısaca tanıtacağız.

1. Azeri Kaynaklar

İslâmî dönem öncesi ve sonrası hakkında Azerbaycan'da yapılan araştırma sayısı henüz istenilen seviyede değildir. Lâkin araştırmalar azda olsa konumuza ışık tutacak değerli eserler kaleme alınmaya başlamıştır.

a. Moisey Kalankaturklı'nın *Alban Tarihi* isimli eseri: İslâmî dönemden önce ve sonra Azerbaycan hakkında bir Alban tarihçi tarafından yazılan yegâne eserdir. Eser Alban dilinde yazılmıştır. Sonraları Ermenilerin eline geçen eser Eski Ermeni (Grabar)¹ diline çevrilmiş ve günümüze de bu yazı ile gelmiştir. Birçok yazar bu eseri, Ermeni kaynağı olarak tanıtmaktadır.² Yazar, Cavanşir döneminin canlı şahididir. Eser bu özelliği sebebiyle çalışmamızla ilgili orijinal bilgiler içermektedir. Bu yüzden eseri burada biraz daha detaylı tanıtacağız.

¹ Dilciler Ermeni dilini gelişim sırasına göre üç aşamada sınıflandırmışlar. Bkz., ASA, “Ermeni Dili” ve “Ermeni Yazısı”, IV, s. 81, Bakü, 1980,

² ASA, “Moisey Kalankaturklı”, VII, s. 16, Bakü, 1983.

Eser, üç bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölümü en kadim dönemden, 91/710 yılına kadar, üçüncü bölümü ise 999 senesine kadar olan olayları ihtiva etmektedir. Bu eser günümüz Azerbaycan'ın kadim tarihini anlatan tek eserdir.

Moisey Kalankaturklu'nun Alban *Tarihi* kitabı başta Kafkasya'nın yerli halkı olan Albanlar olmak üzere Türk, İran, Arap, Gürcü, Ermeni ve diğer Türk kavimleri hakkında birinci el kaynaktır. Aynı zamanda burada ismini saydığımız milletlerin askerî, sosyal ve medenî durumu hakkında önemli bilgi içermektedir.

Alban Tarihi eseri ilk defa Ermeni dilinden Rusçaya 1861 yılında Sang Petesburg'da K. Patkanov, İngilizceye 1961 yılında London'da C. J. F. Dowestt, Azerbaycan diline 1993 yılında Ziya Bünyadov ve Türkçeye'de 2006 yılında Yusif Gedikli tarafından Azeri Türkçesinden çevrilmiştir. Araştırmamızda Rusça ve Türkçe baskılarından faydalandık.

Alban tarihçisi Moisey Kalankaturklu'nun Alban Tarihi eseri Albanya'nın coğrafi yapısı, ekonomik zenginlikleri (neft, tuz, ipek, pamuk, altın, gümüş, şarap, zeytin bağları v.b) ve Hazarların Kafkasya'ya hücumları hakkında önemli bilgiler içermektedir.

b. Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un *Gülistân-i İrem* isimli eseri: XIX. Yüzyıl Azerbaycan'da yazılmış değerli araştırmacılarıdır. Azerbaycan, özellikle Albanya ve Dağıstan tarihleri hakkında değişik bilgilerin olması ve Emevîler zamanında İslâm ordularının ezeli düşmanı Hazar halkıyla yaptıkları savaşlar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle eser Şirvan ve Derbend hakkında yazılmıştır. Eser, Arran, Şirvan ve Derbent'in İslâm orduları tarafından fethi, Hazar akınları ve onlara karşı verilen mücadeleler açısından birinci dereceli kaynaktır.

c. Ziya Bünyadov'un *Azerbaycan VII-IX . y.y.larda* isimli eseri: Müellif, Azerbaycan'ın fethedilmesi, sosyal, iktisadî ve siyasî yapısını konu edinmekle birlikte Hazar hücumları ve Babek İsyanı hakkında bilgi vermiştir.

d. Ziya Bünyadov ve YUSİFOV Y.B'nin *Azerbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. Asradek)* isimli eseri: Müellif, bu eserinde Azerbaycan'ın en kadim devrinden başlayarak, feodal dönem, orta çağ, kapitalist dönem ve güney Azerbaycan başlıkları altında en kadim zamandan XX. asra kadar bu topraklarda gelmiş geçmiş tüm devletlerden, onların siyasî, sosyal, iktisadî ve coğrafi durumlarından ve devletlerin hakimiyet şekilleri,

bağlı oldukları inançlardan geniş olarak bahsetmektedir. Eserin güzel yanı Albanya dönemini başlangıçtan itibaren alarak Sovyet Sosyalist Devleti'nin Alban Kilise hâkimiyetini ortadan kaldırarak Albanların tarihten silinmesine kadar birçok bilgileri aktarmasıdır. Eser Azerbaycan tarihini ilk zamandan sonlara doğru güzel bir şekilde sıralaması bakımından çok kullanışlı ve bilgilere kolayca ulaşılmaktadır.

e. Feride Memmedova'nın *Albanyanın Siyasî Tarihi ve Tarihi Coğrafyası* isimli eseri: Müellif, bu eserinde Albanyanın tarihi coğrafyası, siyasî tarihi, kiliseler, alban edebiyatından, Albanya Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçirdiği devlet baskılarından bahsediyor. Eser, Arapların VII. yüzyılda Azerbaycan'ı fethine kadar zengin bilgiler içermektedir. Bu eser metod olarak Alban, Ermeni, Gürcü, antik ve orta çağ müelliflerinin yazılı menbaalarına tarihi, arkeoloji, coğrafi eserlere hukuki evraklara, umum dünya kilise dökümanlarına, aynı zamanda yerli Alban ve Ermeni kiliselerinin arşiv dökümanlarına dayanarak kaleme alınmıştır. Eserin Rusça ve Azerice nüshaları vardır. Biz araştırmamızda her iki nüshayı karşılaştırarak istifade ettik.

f. İkrar Aliyev'in *Azerbaycan Tarihi (en kadim devirden XX. Yüzyılın Başlangıcına Kadar)* isimli eseri: Müellif, Azerbaycan halkının en kadim devrinden XX. Yüzyılın başlarına kadarki tarihi, ayrıntılı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Burada Azerbaycan topraklarında kadimden ve orta çağda mevcut olmuş devletler, kadim ve orta çağda Azerbaycan'da baş vermiş etnik değişiklikler ve Azerbaycan halkının oluşumundan bahsedilmektedir. Bu devirde Azerbaycan'ın sosyal, iktisadî ve siyasî durumu, Azerbaycan hanlıkları, Azerbaycan'ın çar Rusyası tarafından işgali, işgalden sonraki devirde vuku bulmuş sosyal, siyasî ve dinî hâdiseler ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Eserin Rusça ve Azerice nüshaları mevcuttur. Biz araştırmamızda Azerice nüshasından yararlandık.

k. Faik İsmayılov, Alibala Ağayev'in *Alban Medeniyetine Ermeni Tecavüzü* isimli eseri: Son dönemlerde yazılmış eserlerden olup Alban topraklarında Ermenilerin yayılmasından, Ermenilerin, Alban mabetlerinin görünümünü değiştirerek Ermeni mimarisine benzetmelerinden bahsetmektedir. Azerbaycan topraklarındaki tarihi abidelerin, özellikle Albanya dönemi Hristiyan abidelerinin Ermeniler tarafından nasıl benimsendiğini bariz gerçeklerle belirtmektedir.

L. H. A. Guliyev, A. S Bahtiyarov'un *Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetteki Kalıntıları* isimli eseri: Azerbaycan'ın bazı il ve ilçelerinde günümüze

kadar muhafaza edilmiş dini ayin mekânlarının menşegini, sosyal hayatta görülen kadim dini merasimlerin ve ayinlerin, tarihi köklerini açığa çıkaran önemli bir eserdir. Eser, Hristiyanlık öncesi ve sonrası birçok dini inançları ve bu inançlara bağlı ayinler hakkında bilgiler içermektedir.

f. Yesai Hasan Celalyan'ın *Alban Ülkesinin kısa Tarihi* isimli eseri: Bu eserin kıymetli oluşunun nedeni onun yazarı olan Yesai Hasan Celalyan'ın Alban katolikosu olmasıdır. Yesai'nin bu eseri kendi katolikoslük dönemini ihtiva etmektedir. Eser Albanya tarihinin son orta çağ dönemini ihata etmektedir ve XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da ve onunla komşu vilayetlerdeki siyasî durumu aksettirmektedir. Orta çağ araştırmacıları için faydalı bilgiler içeren eser ilk olarak Albanca yazılmış daha sonra eski Ermeniceye tercüme olunmuştur. Eserin T. İ. Ter-Grigoryan tarafından Rusçaya tercüme edilmiş nüshası da bulunmaktadır. Biz Azericeye terceme edilmiş nüshasından yararlandık.

u. Naile Velihanlı'nın *Ereb Xilafeti ve Azerbaycan* isimli eseri: İslâm ordularının Azerbaycan'a ilk yürüyüşlerinden, Azerbaycan'ın fethine, Emevi, Abbasi hilafeti döneminde Azerbaycan'da siyasî, dinî sosyal durumdan bahsedilmektedir. Aynı zamanda fetihlerden sonra hilafetin vilayetleri Azerbaycan ve Arran hüdutlar, şehir ve yolları anlatılmaktadır. Müellif eserin sonlarına doğru arap yazarlarının, Azerbaycan ve Hazar Denizi konusundaki düşüncelerine yer vermiştir.

f. Sara Aşurabeyli'nin *Şirvanşahlar Tarihi* isimli eseri: XIX. Yüzyılda Şirvan ve Şirvanşahlar hakkında yazılmış müstakil eserlerden biridir. Eserde Albanya'nın Şirvan bölgesinin coğrafi, etimolojik, siyasî, dinî ve ekonomik özelliklerini izah ederek, Şirvan bölgesinde yaşanmış olayları, Hazar Müslüman akınlarını anlatmıştır. Eserin Rus ve Azeri baskıları olup, biz araştırmamızda Azeri baskısından yararlandık.

h. Georgi Keçaari'nin *Udinlerde Ananevi Yas Merasimleri* isimli eseri: Günümüz müelliflerinden Udin asıllı yazar bu eserinde Alban kabilelerinden biri ve Albanların yegane torunları olan Udinlerin sosyal hayatından, kültüründen bahsetmektedir. Albanların yegâne varisleri olma hasebiyle Udinlerin günümüz hayatından bahseden bu eser oldukça kıymetli ve günümüz Udinler hakkında güzel bir kaynak eserdir.

j. Mehdihan Vekilov'un *Cavanşir* isimli eseri: Tarihi roman uslubunda yazılmış bu eser VII. yüzyılda yaşamış Alban hükümdarı Cavanşir hakkında yazılmıştır. Burada

Cavanşir'in Araplara karşı mücadelesinden, Bizans ve Hazarlarla ittifakından Cavanşir'in hayatından, siyaset ve dini tutumundan kapsamlı bir şekilde bahsedilmektedir.

k. Mirza Bala'nın *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya* isimli eseri: Albanya isminin kaynağından, Albanyanın coğrafi, etnik, durumundan esaslı bilgiler vermekle beraber Albanya Devleti'nin dini durumundan, Hristiyanlık ve daha önceki inançlarından genel olarak bahseder. Bir araştırma usulünde yazılmış kıymetli bir eserdir.

2. Rus Kaynaklar

a. R. B. Geyuşev'in *Gandzasar Pamyatnik Kavkazskoy Albanii* isimli eseri: Gandzasar Mabedi'nin inşa edildiği dönemler ve bu dönemdeki siyasî iktisadi sosyal durumdan, Gandzasar Mabedi'nin oteriter merkez oluşundan bahseder. Ayrıca bu dönemler Albanların yeniden güç kazanması ve kilise edebiyatının artması bakımından da önemlidir. Bu eser Alban tarihinin sonlarına yakın olayları ihtiva etmesi açısından çok önemli bir eserdir.

b. Maxmud İsmail'in *İstoriya Azerbaydjana* isimli eseri: Azerbaycan tarihini genel olarak anlatan bu eser Atropatenadan ziyade Kafkasya Albanyası'nın kuruluş döneminden, Arapların Azerbaycan'ı fethine kadarki dönemden, Albanya'nın komşu devletlerle ilişkilerinden bahsederek zaman zaman Hristiyanlıktan sonraki dini durum hakkında bilgiler vermektedir.

c. D. A. Axundov'un *Arxitektura drevnego i rannesrednevekovogo Azerbaydjana* isimli eseri: Azerbaycan'ın kadimden günümüze kadar kadimden var olmuş veya halende varlığını devam ettiren bir çok abide ve mabetlerin resimlerini bir arada bulundurmaktadır. Eserde yıkılmış veya harabeye dönüşmüş mabetlerin projeleri verilmiş ve bu mabetlerin nerde ne zaman inşa edildiğinden bahsedilmiştir. Eser birçok Alban mabet resimlerini ve onlara ait bilgileri bir arada bulundurma özelliği taşıdığından önemli bir eserdir.

3. Arapça Kaynaklar

a. Ahmed b. Yahya Belâzürî'nin, (ö 279/892), *Fütûhu'l-Büldân* adlı eseri: Konumuz açısından temel bir kaynak ve hareket noktası olarak alınması gereken eserlerden biridir. Belâzürî, ele aldığı olayla ilgili Arap tarihçilerinin farklı rivayetleri yanında mahallî râvîlerin görüşlerini de eserine almıştır. Bu yönüyle Belâzürî'nin eseri,

çok faydalandığımız eserlerden biri olmuştur. O, bölgelerin kim tarafından fethedildiği, birkaç kez farklı devletlerarasında el değiştirmişse bu olayları da detaylı bir şekilde eserine almıştır. Siyasî tarihi tespit etmede Belâzûrî'nin bu yöntemi bize çok faydalı olmuştur.

b. Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerîr et-Taberî'nin, (ö 310/922), *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı eseri: İslâm Tarihî bakımından bir bilgi hazinesi olma hasebi ile daha fazla başvurduğumuz eserler arasındadır. Taberî, farklı bilgileri bir araya getirerek, bunları tenkit ve değerlendirmeye tabi tutarak, isabetli olanı tespit etmek imkânını sağlamıştır. Taberî, farklı bilgileri toplamakla kalmamış yer-yer “*doğru olan budur*” demekle kendi fikrini de bildirmiştir.

Bunlardan Ya'kûbî ve Taberî, Azerbaycan da özellikle Derbend sınırlarında cereyan eden isyanların bastırılması ve bölgede değişen valiler hakkında teferruatlı bilgi vermektedir.

c. Yâkût el-Hamevî'nin (ö 626/1226), *Mu'cemu'l- Buldân* adlı eseri: Özellikle eserde yerleşim yerlerin adları ve bu yerlerin hangi bölgeye ait olduğunun gösterilmesi bakımından çok faydalı bir eserdir.

d. İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali İbnü'l-Esîr'in, (ö 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih* adlı eseri: Araştırmamıza yardımcı olan eserlerdendir. Bu eser diğer kaynaklarda bulunmayan aydınlatıcı bilgiler ihtiva etmektedir. İbnül-Esîr savaşla alakalı ilk bölümleri Taberî'den iktibas etmiştir. Gerçi İbnü'l Esîr bazen de Taberî'den ayrılarak Belâzûrî ve Ya'kûbîden de bazı alıntılarda yapmıştır. Daha çok Abbasiler dönemindeki Azerbaycan'ın durumunu anlatmaktadır.

e. Ebû'l-Hasan Ali b.Hüseyin Mes'ûdî'nin, (ö 346/957), *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher* adlı eseri: Umumî bir dünya tarihi mahiyetinde olan eserde olaylar, hanedanlar, hükümdarlar ve milletler başlıkları adı altında konularına göre verilmektedir. Eserde bilgiler kısa ve özlüdür.

f. Halife b. Hayyât'ın (ö 240/854) *Tarih* adlı eseri: Azerbaycan'daki İslâmî fetihlerin ay ve günlerini belirtmiş, bazen de olayları şahsî yorumuyla birlikte kaleme almıştır. Olaylarla ilgili farklı rivayetleri olduğu gibi vermek yerine tercihlerde bulunmuş ve görüşünü destekleyen fikirleri birinci sıraya koymuştur.

Eserde Hazarların, Azerbaycan ve İrmeniyye'ye saldırıları ile ilgili bilgi verilmiştir. Müslümanların Azerbaycan'da fetih sırasında inşa ettikleri mescit, köprü, sur vb. imâr faaliyetlerinden de bahsedilmiştir.

I. BÖLÜM

KAFKAS COĞRAFYASINDA ALBANYA

A. KAFKASYA’NIN TARİHİ GEÇMİŞİ

Kafkasya bir bütün olarak ele alındığında, dünyada çok az bölgeyle karşılaştırılabilecek doğal zenginliğe sahiptir. 600 mil uzunluğundaki muhteşem bir dağ sırası, bölgeyi kuzeybatıdan güneydoğuya doğru ikiye böler. Bölge kendi kaynaklarıyla kendisini besleyecek ve donatacak durumdadır. Gelişmiş altyapısına karşın nüfusu fazla değildir. Doğanın cömert olduğu dünyanın böyle çekici bir parçasının bu kadar fazla gerginlik ve çatışmaya sahne olmasının sebebi nedir?

Dünya üzerindeki en kadim yerleşim bölgelerinden birisi olması ve dünyadaki diğer topluluklarla ilişkisi olmayan dilleri konuşan halkların yaşamasından dolayı Kafkasya bölgesi, tarih açısından önemli bir alan olmuştur. Kafkasya’da her etnik grubun ayrı bir kökeni ve geçmişi var ve bu özellikler sık sık komşu grubun özelliğiyle çatışmaktadır.

Karşılaştırma yapmak gerekirse Kafkasya'nın etnik karışıklığı, ilk bakıldığı zaman Afganistan veya Balkanlara benzemektedir. Birkaç tanesi istisna olmak üzere etnik farklılık ve dil içinden çıkılmaz surette birbiriyle bağlantılıdır. Halkları ve dilleri sınıflandırmak için kullanılan kritere göre Kafkasya'da, her biri farklı bir dil veya diyalekte sahip olan elli kadar etnik grup gösterilebilir. Yerli milliyetlerin büyük çoğunluğu Azeri, Ermeni, Gürcü ve Çeçen’dir. Azeriler Türk’tür ve Anadolu Türküne benzer bir dil konuşurlar. Ermeniler kadim bir Hint-Avrupa dil ailesine ait olan halktır. Kafkasya'nın en kadim halkları Albanlar, Gürcüler ve Çeçenlerdir. Albanlar, şimdiki Azerbaycan topraklarında meskûn olmuş Azeri Türklerinin soy kökünü oluşturan ve Kuzey Kafkasya tarihinde ilâhî dinlerden olan Hristiyanlığı ilk kabul etmiş bir millettir. Ayrıca Kuzey Kafkasya'da kadim zamanlardan bu yana yaşayan bir düzine kadar etnik grup vardır. Bu etnik gruba Abhazlar ve çeşitli Çerkez alt grupları, Çeçenlerin kuzenleri olan İnguşlar ve Avarlar, Lezgiler ve Dağıstan’daki diğer gruplar dahildir. Bu grupların hepsi Kafkasya'nın etnik karışımını oluşturur. Kafkasya'da, dünyanın ilk bin yıllık döneminde ortaya çıkan Türkler arasında Azerilerden başka dört Kuzey Kafkasya Türk

grubu daha vardır: bunlar Karaçay, Balkar, Nogay ve Kumuklardır. Yunanlı gruplar da kadim çağlardan beri Kafkasya'da yaşamıştır. Nihayet, bölgede Kürtler, çeşitli Yahudi grupları, Asurlular son olarak da Slavlar bulunur. Diğer halklarla karşılaştırıldığında Slavlar bölgeye yeni gelmişlerdir.

Din, Kafkasya'da temel itibariyle millî yapının talî bir unsuru olagelmiştir. Örneğin, Hristiyanlar ve Müslümanlar her ne kadar kendileriyle aynı inanca sahip başka etnik gruplara karşı büyük yakınlık hissederlerse de bu düşmanlık duygularını engellemeye yetmez. Ermenilerin arasında din daha karışık biçimde işlevini yerine getirmektedir. Buna rağmen artık otomatik olarak Ermeniler Rusya'ya yönelmemektedirler. Azerilerin İslâm'ın kabulünden sonra üçte ikisi Şii iken Azerbaycan'da dinî gerilim ciddi bir sorun haline gelmemiştir. Kuzey Kafkasya'da Müslümanların hemen hepsi Sünnî'dir. Genelde Kuzey Kafkasya'da İslâmî duygular ve âdetler doğuda güçlüdür ve batıya doğru bu bağlılık azalmaktadır. Bu durum, tarihi yansıtmaktadır. Doğu Kafkasya İslâm'ın ilk iki yüzyılında burayı fetheden Araplar tarafından Müslümanlaştırılmıştır. Merkezdeki dağların kuzeyinde ve batısında yaşayan Alban halklarının bir kısmı XVIII. Yüzyıla kadar Hristiyanlığa bağlılıklarıyla beraber kadim inançlarını da korumuşlardır.

B. ALBANYA'NIN SOSYAL YAPISI

1. Alban Adının Kaynağı

İlk dönemde Albanya kendi çevresinde yirmiye yakın kabile³ barındırmaktaydı. Strabon bu sayıyı yirmi altıya çıkartmıştı.⁴ Bu kabilelerin içinde en büyüğü ve zamanla Alban Devleti ismiyle bu kabileleri birleştiren Alban kabilesinin etnik kökenleri, genel kabul edilen görüşe göre Sakalar 'Sak' Türklerine dayanmaktadır. Kendi bünyesinde yirmiye yakın kabileyi birleştirmeyi başaran Alban kabilesi Kafkas Albanyası

³ Bu kabilelerden kaynaklarda geçenlerden Albanlar, Saklar, Mük, Udinler, Gargarlar, Utiler, Udlar, Aynianlar, Anarikalar, Parrasiler, Kaspiler, Gardmanlar, Sovdeler, Mard, Amard, Herler, Geller, Leqle, Çilbler, Lpinler vb. Bkz. Baharlı Veliyev, Mehemed Hesên, *Azerbaycan (Fiziki-cografi, Etnografi ve İktisadi Oçerik)*, Azerbaycan Nesriyat, Bakü, 1993, s. 93; Mahmut İsmayıl, *İstoriya Azerbaydjana*, Azerbaycan Devlet Neşriyat, Bakü 1993, s. 27-29; Seyidov Mirali, *Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken*, Azərneşir yayınları, Bakü, 1989, s. 6; Ziya Bünyadov, Yusifov, Y.B, *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim devirden XX. Asadek)* Azərneşir yayınları, Bakü, 1994, s. 146-147.

⁴ Aslında Strabon Albanların 26 kabileye ayrılma sebebini aralarındaki birlik bağlarını bozulmasına bağlamaktadır. Bkz. Baharlı Veliyev, Mehemed Hesên, *Azerbaycan (Fiziki-cografi, Etnografi ve İktisadi Oçerik)*, s.23; A. H. Balayev, B. E. Budagov, Z. M. Bünyadov, N. M. Velihanlı, İ. H. Aliyev, O. E. Efendiyeve, G. M. Ahmedov, M. E. İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi*, Elm Neşriyat, Bakü, 1993, s. 19, 92.

topraklarında üstün güç haline gelmiştir.⁵ Kabileleri birleştiren Alban kabilesi olduğu için ülke onların adlarıyla anılmıştır.

2. Milliyeti

Albanya Devleti'nin kurucu toplumu olarak bilinen Albanlar'ın tarih kayıtlarında adlarına M. Ö. I. Yüzyıldan itibaren rastlanılmaktadır.⁶ Tarihçiler bu boyun etnik kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimine göre, Albanlar İndo-Kafkas kökenli bir boy iken, kimine göre, Çeçen-İnguş menşeli, kimine göre de, Sak boylarından birdir. Yapılan son araştırmalar ilk iki görüşün geçersizliğini kanıtlarken, sonuncusu daha geçerli kabul edilmiştir. Bazıları da bunları Türk kökenli kabul eder ki bu konuda kesin bir şey söylemek henüz mümkün değildir. Ermeni, Gürcü, Alban ve Antik Çağ kaynakları Albanlar'dan hem etnik bir topluluk, hem de siyasal bir oluşum olarak söz etmekteler. İsimlerinin daha geç dönemlerde tarihe geçmesine karşılık, bütün kaynaklar M. Ö. IV. Yüzyılda şimdiki Azerbaycan topraklarında Albanya isimli bir devletin varlığından söz etmektedirler.⁷

Arazi bakımından M. Ö. IV. Yüzyıldan M. S. VIII. Yüzyıla kadar geniş bir sahayı içine alan Albanya'nın tam olarak konumlandığı coğrafya şimdiki Azerbaycan sahasına rastlamaktadır. Etnik bakımdan ise Albanlar'ın ülke genelinde dağınık yaşadıkları ve çeşitli boylarla aynı konumda oldukları biliniyor. Albanlar'ın Saka kavimlerinden geldiği büyük bir ihtimalle kabul edilmektedir. Nitekim bunu bulundukları coğrafya genelinde komşularına göre farklı olmaları da kanıtlıyor. Maalesef, Albanya tarihinin yegâne kaynağı *Albanya Tarihi* eserinin müellifi M. Kalankaturklı, Albanlar'ın ilk tarihî dönemleri hakkında genel bilgiler verdiği için onların kimliğini tam olarak tespit etmemiz güçleşmiştir. Müellif, kitabının bir yerinde Albanya hanedan soyunun Yafes neslinden ve Sisakan (bunların Si/saklar yani Sakalar'dan bir boy oldukları biliniyor) (Sünük) kökenli Aran isimli bir hükümdardan geldiğini belirtmektedir. Bir diğer yerde ise daha açıklayıcı bir bilgiye rastlamaktayız: “Doğu'nun, yani Albanya'nın naharları (eyalet hakimleri)

⁵ A.H.Balayev - vd., *Azerbaycan Tarihi*, s. 93.

⁶ Ziya Bünyadov, Naile Velihanlı, Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Tarihi*, (I-II) Elm Neşriyatı, Bakü, 1987, s. 146.

⁷ Mirali. Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken*, s. 57-58; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, (*En Kadim Devirden XX Asrader*), (I), Azərneşir yay. Bakü, 1994, s. 145- 151.

Satinik'in soyundandır. Bu soyun temsilcileri Tiridat'ın babası Hüsrev zamanında Basil ülkesinden gelmiş yiğit adamlarla akraba olmuşlardır”.⁸

M. Kalankaturklu'nun aktardığı bu malumat, M. 215 yılı sonrasına rastlamaktadır. Oysa Antik Çağ müelliflerinden Arrian, M. Ö. IV. Yüzyıldaki bir olayı⁹ aktarırken Albanlar'ın adını anar. Ancak, bu bilgi bizleri yanıltmamalıdır, çünkü Albanlar hakkında ilk ciddi bilgiler M. Ö. I. Yüzyılda başlar. Yine de Albanların bölgedeki varlığını belirlemek adına Arrian'ın açıklaması dikkate alınmalıdır.

Albanlar'ın Türkçe 'Alp/an' adını taşıdığından yola çıkan bazı araştırmacılar, bunların Türkler'den bir boy olabileceği üzerinde karar kılmışlardır. Strazbon'un verdiği bilgide Albanya, 26¹⁰ dilde konuşan farklı etnik toplulukların¹¹ bir araya gelerek veya Alban kavimlerinin siyasî baskısı sonucunda bir çatı altında toplanarak kurulmuş bir devletti. Bu durumu göz önüne alırsak, Albanya boyları arasında çeşitli etnik guruplara mensup çok sayıda topluluk bulunuyordu. Köken olarak Albanya Devleti tahtına üç farklı hanedanlık geçmiştir. I. Yüzyılda Albanya'da hâkimiyete gelen Arşaki veya Arranşahlar hanedanlığından önceki hükümdarların kimliği bilinmemektedir. Arşaki hanedanlığının tahtını ise Sâsânî asıllı Mehranîler işgal etmiştir.

Albanlar'ın diğer kavimleri kendi siyasî idareleri altında derleyip topladıklarına bakılırsa oldukça güçlü bir boy olmaları icap etmektedir. Eğer, Barsillerle akrabalıkları göz önüne alınırsa bunların sürekli olarak kuzeyden gelen göçebelerden destek aldıkları bilinmektedir. Bu durum, Albanlar'ın Saka boylarından biri olduğunu ve bu kimliklerinden dolayı Türkler'le yakın ilişkilerde bulunduklarını ortaya koymaktadır. Nitekim sonraki dönemlerde kuzeyden gelen Hun, Oguz, Sabir, Hazar göçleri karşısında Albanlar çok tepkisiz kalmışlardır ve gelenler rahatlıkla Alban toplulukları arasına karışarak bölgede kendilerine yerleşim alanları oluşturmuşlardır.

⁸ Moisey Kalankaturklu, *Albanya Tarihi*, (I-III), (trc.: Ziya Bünyadov), Bakü, 1993, s. 17.

⁹ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, (I), s. 215.

¹⁰ Azerbaycan tarihçisi Ziya Bünyadov Strabon'un verdiği bu bilgiye şöyle açıklama getirmektedir. 26 dil anlayışını Albanyanın aran ve onu ihata eden dağ ve dağetaryi bölgelerine şamil etmek imkânsızdır. Ya Strabon'un kullandığı kaynakta bilgiler doğru aktarılmamıştır ya da 26 dil anlayışı ile Albanya'nın kuzeyinde (güney Dağıstan) yaşayan ahalinin konuştukları diller kastedilmiştir. Kafkasta çok dillilik (birçok halde çok şivelik) durumu erken orta asır kaynaklarında da aktarılmaktadır. Albanya'nın merkez bölgesinde Kura nehrinin sağ ve sol sahillerinde yaşayan ahali arasında bu türlü dil çeşitliliği dikkate çarpmamaktadır. Bkz; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim Devirden XX Asradek)*, (I), s.150.

¹¹ Heyet, *Azerbaycan Tarihi* (6 sınıf ders kitabı) II baskı, Teshil yay, Bakü, 2002, s. 101.

3. Konuşulan Diller

Dil uzmanları Kafkasya’da yaşayan kabileler arasındaki dil akrabalığını üç büyük dil ailesine bölmüşlerdir.¹² Bunlar arasında Azerbaycan dili Türk dillerinin batı grubuna dâhildir.¹³ Azerbaycan dilinin esas temelini Kafkas’a göç etmiş Türk kabileleri oluşturur.

a. Alban Dili

Albanya’da mevcut olan diller konusunda ilk bilgiyi aktaran Stabon’dur. O, şöyle nakletmektedir; “Önceden değişik dillerde konuşan kabileleri oluşturan Albanyayı daha sonra tek bir hükümdar idare ediyordu”.

M. Kalankaturklu alfabesi olan halklar arasında Albanların da adını zikretmiştir.¹⁴

ALBAN ALFABESİ					
Harf	Okunuş	Karşılık	Harf	Okunuş	Karşılık
Ⓐ	alt	A	Ⓐ	çi	ÇI
Ⓑ	odet	B	Ⓑ	çcay	ÇC
Ⓒ	zim	Z	Ⓒ	mak	M
Ⓓ	gat	G	Ⓓ	karr	KI
Ⓔ	ev	E	Ⓔ	nuts	N
Ⓕ	zarrl	ZI	Ⓕ	cay	C
Ⓖ	en	ES	Ⓖ	şak	ŞI
Ⓗ	jil	J	Ⓗ	cayn	CC
Ⓘ	tac	T	Ⓘ	un	U
Ⓚ	ça	ÇI	Ⓚ	tiay	TI
Ⓛ	yud	Y	Ⓛ	ham	X(H)
Ⓜ	ja	JI	Ⓛ	dzay	DZ
Ⓝ	irb	i	Ⓝ	çat	ÇE
Ⓟ	şa	Ş	Ⓝ	nien	PI
Ⓡ	lan	L	Ⓝ	pes	P
Ⓢ	ina	İC	Ⓝ	kcat’ı	KC
Ⓣ	hen	H(X)	Ⓝ	sek	S
Ⓤ	dan	D	Ⓝ	vez	V
Ⓡ	çarr	Ç	Ⓝ	t’iur	TI
Ⓣ	zoh	ZC	Ⓝ	soy	SC
Ⓥ	kat	K	Ⓝ	ron	R
Ⓡ	lut	LI	Ⓝ	tsan	TSC
Ⓡ	het	H	Ⓝ	tsayn	TC’I
Ⓡ	hay	HC	Ⓝ	yayd	Y
Ⓡ	ar	AÊ	Ⓝ	piur	P
Ⓡ	tsoy	S	Ⓝ	kiu	K

¹² İlki Kafkas (İber- Kafkas), ikincisi Hind- Avrup, üçüncüsü de Altay

¹³ A. Demirçizade, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, Maarif Neşriyat, Bakü, 1979, s. 48; Baharlı Veliyev, *a.g.e*, s. 55.

¹⁴ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s.16.

Müellifin adını zikrettiği diğer halkların (Yahudiler, Romalılar, İspanyollar, Yunanlar, Midyalılar, Ermeniler,) alfabesi kadim zamanlara dayanmaktadır. Albanların bu halklar arasında zikredilmesi Alban alfabesinin de kadim çağlara ait olduğunu göstermektedir.

V. yüzyıla kadar Kafkasya'daki halkların yazısına gelince, Gürcülerin bundan önce de alfabeleri olmuştur. Hatta Gürcü araştırmacıları bu alfabenin tarihini M.Ö. VII. Yüzyıla kadar götürmektedirler. Hristiyanlık Gürcülerin eski dilini M.S. IV. yüzyılda benimsemiş ve bunu yalnız kilise ve ibadet dili olan eski Gürcü diline çevirmiş bundan sonra ise resmi devlet dili olan mihedruli (yeni Gürcü dili) ortaya çıkmıştır.¹⁵

Buna benzer bilgiler M. Kalankaturku'da da vardır. Onun yazdığına göre tebliğçi Mesrop, Albanya'da iken onlar Sünik bölgesinden Benyamin adlı mütercimi davet etmiş ve onun yardımıyla bu alfabeyi hazırlamışlardır.¹⁶ Aynı bilgilere Kirakos Gencelînin eserinde de rastlıyoruz.¹⁷

Fakat daha erken dönemlerin müellifleri olan Parplı Lazar ve Taronlu Stepanos¹⁸ eserlerinde Mesrop Maştos'un faaliyeti konusunda bilgi verseler de onun Albanlara ve İberler'e alfabe icat ettiği konusunda hiçbir bilgi vermemişlerdir.

Gürcü alfabesini inceleyen âlimlerin kanaatine göre Gürcü ve Ermeni alfabeleri arasındaki büyük fark; onların aynı Yüzyılda bir kişi tarafından derlenmesi fikrini altüst etmektedir.¹⁹ Onlara göre Kafkasya halklarının alfabesinin aynı Yüzyılda bir kişi tarafından oluşturulması fikri Hristiyanlığın aynı Yüzyılda bu halklar arasında bir misyoner tarafından yayılması görüşü gibi yalan ve uydurmadır. Bunlar Kafkasya'da farklı dini görüşlerin yayıldığı dönemde Sâsânîlerin kendi çıkarlarından dolayı Ermeni Kilise yazarları vasıtasıyla uydurulmuştur.²⁰

Arap yazarları burada mevcut olan yerli diller konusunda bilgi aktarırken Albanya'da konuşulan dillerden Arran dili diye bahsetmişlerdir.

¹⁵ N. İ. Berdenişvili, S. Djavaxişvili, Djanaşia, *İstoriya Gruzii (S Drevneyşix Vremyon Do Naçalo XIX Veka)*, Tbilisi, 1946, s. 93-95.

¹⁶ Moisey Kalankaturku, *Alban Tarihi*, s. 33.

¹⁷ K. Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, Moskva, 1976, s. 55.

¹⁸ *Vseobşaya İstoriya Stepanosa Taronskogo Asogika*, s. 51.

¹⁹ Berzenişvili, Djavaxişvili, Djanaşia, *İstoriya Gruzii*, s. 95.

²⁰ Berzenişvili, Djavaxişvili, Djanaşia *İstoriya Gruzii*, s. 136.

Suriyeli bir yazar Zahari Ritor ise m. 555 senesinde şöyle nakletmektedir: “Aran (Albanya) diyarının kendi dili, dindar ve haç suyuna salınmış halkı, Fars padişahının tabeliğinde olan hükmüdarı vardı”.²¹ Anlaşıldığı üzere bu dönemde Albanya, Sâsânî İmparatorluğuna tabi olmakla beraber kendine has dili ve dini olan bir devlet idi.

Albanya’nın Hazar Denizi’ne kadar olan dağ ve Aran bölgesinde genelde Türkler ve burada meskun Fars dilli kabileler yaşamıştır. Albanya’nın (Aborugen) yerli ahalisi Türk dillerinde konuşuyordu ve Alban kelimesi de bu dilde olan kelimelerden oluşmuştur.

Kadim Ermeni kaynaklarına baktığımızda Alban dili konusunda hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Bazen de devlete mensup yüksek rutbeli şahısları başka milletlere istinat ettirecek karışık bilgiler aktarmışlardır.

Kadim Ermeni yazarı Koryon, Alban alfabesi hakkında bilgi aktarırken onlardan halk diye bahsetmiştir. Aynı zamanda o, Alban dilleri değil Alban dili kavramını kullanmıştır. Anlaşılan halk diye vasıflandırdığı toplumun mutlaka kendine has bir dili olması gerekiyor.²²

Göçler sonrası Albanya topraklarındaki halkın dili günümüz tarihçileri tarafından tartışma konusu olmuş ve farklı yaklaşımlarla bölge dilinin yapısını izah etmeye çalışmışlar. Biz bunların sadece bir kaçına değineceğiz.

a. 1. Kafkasya dilinin Hitit-Urartu dili olduğunu düşünen dil bilginlerinin çoğunluğu, Albanya’nın Şirvan bölgesinde konuşma dilinin Dağıstan dillerinden birine mensup olduğunu savunmaktadır.²³

a. 2. Kuzey bölgesinin dili, Hind-Avrupa grubuna dâhildir.²⁴

Azerbaycan ve kuzey bölgesi toprakları tarih boyunca sürekli kavim göçlerine ve diğer devletlerin ani baskınlarına maruz kalmıştır. Buraya göç ederek yerleşen kabileler kendi dillerini muhafaza etmişti.

²¹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 215-223.

²² Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s. 219.

²³ İkrar Aliyev, *Dağlık Karabağ*, Elm neşriyat, Bakü, 1989, s. 14-19.

²⁴ Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, *‘Alban Alfabesi’*, Bakü, 1979, s. 214.

Azeri Türkçesinin saf bir Türkçe olduğunu söylemek yanlıştır. Çünkü Şirvan bölgesi Arapça ve Farsça konuşan toplumlara yüzyıllarca misafirlik etmiştir.

a. 3. Alban dilinin Türk dili gurubuna dahil olduğunu söyleyenlere göre Alban dilinde boğaz harflerinin olması ve kelimelerin taşıdığı anlamlar, Alban dilinin Türk dilleri gurubundan olduğunun bariz bir örneğidir. Ayrıca birçok Türk boyunun konuştukları dillerdeki boğaz harflerinin Alban alfabesindeki harflerle örtüştüğü bunu açıkça kanıtlamaktadır.²⁵

a. 4. Kafkas dillerinden olduğunu savunan İkrar Aliyev ve Feride Memmedova, Alban Devletinin dahilindeki Udinlerden yola çıkarak Albanlarında Kafkas dilli halk olduğunu savunmuşlardır.²⁶

Diğer yandan ilk zamanlardan itibaren Azerbaycan topraklarına Türklerin ve Sâsânîlerin yerleştiğini biliyoruz. Özellikle buralara yerleşmiş Arap ve Fars kavimleri yerli halkla kaynaşarak zamanla kendi dillerini unutsalar da, bazen yarı bozuk kadim dillerini de koruyabilmişlerdi.²⁷

C. ALBANYA’NIN COĞRAFÎ YAPISI

1. Coğrafi Yapısı ve Sınırları

Ağvan Arran ve ya Alban Devleti şimdiki Azerbaycan’ın ve güney Dağıstan topraklarında kurulmuş tarihi bir devlettir.

M.Ö. yaklaşık IV – III. yüzyıllarda teşekküllemiş, M. VIII.

²⁵ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 218.

²⁶ Bu görüşe karşı çıkan Ziya Bünyadov şunları söylemektedir. Kafkasta Arran dili vahit dil kabul görüyordu. Kaynakların aktardığı bilgilere göre Arran dili ne arap, ne fars, nede udi-lezgi dili değildir. Arran dili şekillenmiş kadim türk dili idi. Bu dilde Albanlar, Utiler, gargarlar, erken peçenegler, kangarlar ve başkaları konuşuyordu. Bu dil aynı zamanda değişik mensubiyetli insanların anlaşma diline çevrilmiştir. Bk; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 223.

²⁷ Baharlı Veliyev, *Azerbaycan*, s. 51.

yüzyılda Arap Hilafeti tarafından ortadan kaldırılmıştır.²⁸ Başkenti önceleri Kabele olan Albanya daha sonra Berde şehrini kendine başkent olarak seçmiştir. M. IV. yüzyılda Hristiyan dinini resmî devlet dini ilan eden Albanya Devleti yıkılışına kadar Hristiyan düşüncesinin etkisinde olmuştur.²⁹

Alban Devleti'nin toprakları güneyde Araz Nehri'nden, Kuzey Kafkas'taki Terek Nehri'ne kadar, doguda Hazar Denizi'nin batı sahillerinde Göyçe Gölü'nün (şu anki Ermenistan arazisindeki Sevan gölü) batı sahiline³⁰ ve Gürcüstan sınırındaki Hunarakert Kalesi'ne kadar geniş bir araziye ihata ediyordu. Aslında bu tanım bir çok kimseye tanıdık gelecektir. Zira bu sınırlar hemen hemen bu günkü Azerbaycan sınırlarıdır. Öyle ki bu gün Azerbaycan, kimi İngiliz kaynaklarda hala Albanya yahut Kafkas Albanyası şeklinde geçmektedir.³¹

Kafkas Albanya'sının Kür Nehri'nden kuzey tarafında kalan kısmında Şeki, Deşti-Bazkan (Acari), Ereti, Kambeçan (Kambisena), Lipina, Çola, Kabele ve sair vilayetleri, aynı zamanda Albanya'nın ilk başkenti Kabele, Kür Nehri'nden güneyde ise Uti (Otena şimdiki Aran Karabağ), Arsah (Orhistena – şimdiki Dağlık Karabağ) ve Sünik (şimdiki Nahçıvan ve Zengezur) eyaletleri ve Albanya'nın ikinci başkenti olan Berde (Partav) mevcuttu. Pytakaran (ve ya Kaspiana) eyaleti ise Kür ve Araz nehrinin her iki tarafına yayılmış şekilde ve Hazar Denizi'nin sahillerine kadarki araziye ihata ediyordu. Bakü ve Abşeron yarımadası Paytakarak eyaletinin Ateşi-Bagavan vilayetini oluşturuyordu. Mehranilerin feodal irsi mülkü olan Girdiman vilayeti ise Uti eyaletine bağlı idi. Paytakaran, Lipina ve Çola eyaletleri aynı zamanda dâhili muhtariyete malik idiler. Albanya'nın en büyük şehirleri Kabele (Kabalaka), Berde (Partav), Beylegan (Paytakaran), Şamahı (Semahıya), Şeki, Amaras, Hunarakert ve Kiş (Giş) şehirleri idi.³²

²⁸ *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi* c. I, Azerbaycan SSR Nazırlar Sovyetinin Devlet Yayınları, Bakü 1976, s. 215; Moisey Kalankatuklu, *Alban Tarihi*, çev.; Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine akt.; Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yay, İstanbul, 2006, s. 383.

²⁹ *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi* c. I, s. 215.

³⁰ http://az.wikipedia.org/wiki/Qafqaz_Albaniyas%C4%B1 09.10.2007
http://www.azerbaijan.az/_History/_Middle/middle_01_a.html#top 09.10.2007

³¹ http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/04.php#_edn40#_edn40 15.05.2008

³² *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, I, s. 215; Cavid Qasimov, *Tarih* (Abuturentler için çalışma malzemesi), I, Çağ Öğretim İşletmeleri yay, Bakü, 2006, s. 151-152; Heyet, *Azerbaycan Tarihi* (7 sınıf ders kitabı), IV baskı, Aspoligraf yay, Bakü, 2004, s.16-18.

2. Albanların Önemli Merkezleri

a. Kabele (Gurtgaşen)

Ptoleme'nin çizmiş olduğu haritada Albanya'nın kadim şehirlerinden olan Kabele'yi görmekteyiz.³³ Kabele'nin, I. Kubad zamanında inşa edildiği rivayet edilmektedir.³⁴ Kabele, milattan önceki kaynaklarda Kabalaka şeklinde geçiyor.³⁵ Gay Plini *Tabii Tarih* eserinden Kabele'yi Kabalaka şeklinde yazmaktadır.³⁶

Arkeolojik kazılarda şehrin çevre duvar kalıntıları bulunmuştur. Bu da şehrin M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren merkezî bir yer olduğunu göstermektedir.³⁷ Harabelerde taştan, kerpiç ve nehir taşlarından yapılmış bina kalıntıları ve bunların üzerini örtmek için kullanılan II. asra ait mühürlü kil örtüler bulunmuştur.³⁸ Kazılarda bulunan kil kap, boyanmış ev eşyaları Kabele'nin şehir olarak M.Ö. III-I. yüzyıllarda var olduğuna ve zengin yerleşim yeri olduğuna delalet eder. Bu gibi eşyalar "Yalıylutepe" denen yerde bulunduğu için burada bulunan antik eşyalara "Yalıylutepe" medeniyeti denmiştir.³⁹

Kabele, Hristiyanlıktan önce ve sonra siyasî ve dinî hayat bakımından Albanya için önemli yere sahip olmuştur. Kabele'nin M. IV. yüzyılda Hristiyanlığın merkezi olduğunu biliyoruz.⁴⁰ M. I.-V. yüzyıllarda Alban patrikliğinin dinî merkezi buradaydı.⁴¹ Kabeleye Hazarların baskınları nedeni ile Katolikliğin (Papalık) korunması için dinî

³³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim devirden XX. Asadek)*, I, Bakü, 1994, ADN, s.145.

³⁴ İkrar Aliyev, Firidn Kadirov, *Kabele*, ELM Neşriyat, Bakü, 1985, s.13.

³⁵ I.Kubad sadece burada bazı yerleri onarmıştı. Bkz. Mahmud İsmayıl, *İstoriya Azerbaydjana*, s. 36.

³⁶ Aliyev-Kadirov, *Kabele*, s. 10.

³⁷ Bu tarihlerde genelde büyük şehirlerin çevresi kale duvarları ile çevrilirdi. Bkz. Sara Aşurabeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1998, s.187.

³⁸ Mahmud İsmayıl, *a.g.e.*, s. 35–36; A.H.Balayev - vd., *Azerbaycan Tarihi*, s. 98–99.

³⁹ Aliyev-Kadirov, *Kabele*, s. 12.

⁴⁰ Aliyev-Kadirov, *Kabele*, s. 15.

⁴¹ Mahmud İsmayıl, *a.g.e.*, s. 36.

merkezi Berde'ye taşımıştır. Hristiyanlıktan önce Kabele diğer dinlerin de merkezi olmuştur. Hatta Ay'ın şerefine en büyük mabet burada inşa edilmiştir.⁴²

b. Berde (Partav)

Berde, Artopatena ve Albanya devletlerinin hâkimiyeti döneminden itibaren ticarî ve dinî merkez olmuştur.⁴³ Şehrin asıl ismi *Berde dâr*'dır. Günümüzdeki Berde şehridir. Azeri kaynaklarda ilk dönemlerde Berde'ye Partav denmiştir.⁴⁴

Şehrin kim tarafından ve ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte bu konuda birbirinden farklı rivayetlerde vardır. Belâzürî (ö.279/892) *Fütûhu'l-Büldân*'da Berde'nin Sâsânî kralı I Kubad Firuz'un (488–531)⁴⁵, Hamdullah Kazvini (1280–1349) ise Makedonyalı İskender'in (M.Ö.336–323), Moisey Kalankaturklu ise Kafkasya'nın (Alban) hükümdarı II. Vaçe'nin zamanında Sâsânî hükümdarı Pervez'in (459–484) emri ile kurulduğunu rivayet etmektedir.⁴⁶

Azeri tarihçiler (M. Hüseyinov, N. Nebiyev, A. Memmedov) arkeolojik bulgular sonucunda Berde'nin M.Ö. IV. yüzyılda varlığından bahsetmişlerdir.⁴⁷ IV. yüzyılda depremde yıkılan şehri, Firuz tamir ettirdiği için Berde kısa süre de olsa Firuzabad veya Firuz olarak adlandırılmıştır.⁴⁸ Berde'nin Makedonyalı İskender'den önce var olduğunu hem tarihçiler, hem de edebiyatçılar kendi eserlerinde dile getirmişlerdi. Edebiyatçılardan Nizami Gencevi *İskendernamesinde*⁴⁹ tarihçilerden A. A. Bakıhanov (1794–1847) *Gülistan-i İrem*⁵⁰ eserinde İskenderin Berde'ye yürüyüşünü ve Berde hükümdarı Nüşabe ile görüşmesini tarihi bir olay olarak değerlendirirler.

⁴²Cahangir Zeyneloğlu, *Şirvanşahlar Yurdu*, İstanbul, 1931, s. 22.

⁴³Berde'nin eski yerleşim yeri Terter nehrinin iki sahil yanıdır. 1902'deki malumatlara esasen nehir yatağını üç defa değiştirmiştir. Çünkü Terter nehrinin eski yataklarında en azı üç-dört köprü vardır. Köprülerin en eskisi VI-VII. y.y. inşa edilmiş Közdü köprüsüdür. Bu köprü tarihte “ Güzel köprü” adıyla meşhurdur. On altı gözden oluşan köprünün uzunluğu 170 metre, eni ise 5 metirdir. Köprünün halen harabeleri mevcuttur. Bk. Neriman Babayev- Rafik Nerimanov, *Berde Tarihî Aynasında*, Elm ve Heyat Neşriyatı, Bakü, 1998, s. 65.

⁴⁴C. Zeyneloğlu, *Şirvanşahlar Yurdu*, s. 39.

⁴⁵ASA, “*Berde*”, II, Bakü, 1978, s. 145; Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, Neşreden Rıdvân Muhammed Rıdvân, Beyrut, 1398/1978, s.193.

⁴⁶V.Q. Kotoviç, *Dagestan v III-V vv*, Mahaçgala, 1957, s. 33; Neriman Babayev, Rafik Nerimanov, *Berde Tarihî Aynasında*, s.7.

⁴⁷Babayev-Nerimanov, *a.g.e.*, s. 12.

⁴⁸Babayev-Nerimanov, *a.g.e.*, s. 13–14.

⁴⁹Nizami Gencevi, *İskendername (Şerefname)*, Lider Neşr, Bakü, 2004, s. 201.

⁵⁰Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülistân-i İrem*, s. 23.

Berde, ilk zamanlardan itibaren büyük, geniş ve merkezî bir şehir idi. Hazar baskınlarına dayanamayan Kabele Papası 522’de, dinî merkezi Berde’ye taşıdı.⁵¹

Arap kaynaklarında Berde “Berzea” şeklinde ifade edilmiştir. Yâkût (ö. 636/1229), *Mu’cemü’l-Büldân*’da Berde’nin Azerbaycan’ın ucgar şehri olduğunu söylemiştir.⁵²

Berde de tanınmış arkeologlar Y. A. Pahamov ve M. Hüseyin tarafından yapılan kazılarda İskender’in, Roma imparatorlarından Antoni’nin (M.Ö. 83–30), Avgust’un (M.Ö. 27–14), Sâsânî hükümdarı II Hüsrev ve Selebki krallığına ait gümüş sikke ve dirhemler bulunmuştur.⁵³ Bu da Berde’nin milattan önce mevcut olduğuna ve ticarî bağlantıların varlığına delalet eder.⁵⁴

E. ALBANYA’NIN SİYASÎ YAPISI

1. Devletin Kurulması

M.Ö. 331 yılında Gavgamel Savaşı’nda İran şahı III. Dara’nın ordusuna Alban savaşçıları da katılmışlardır. Onlar Makedonyalı İskender’in kendisinin başında olduğu askeri güçlere karşı savaşmışlardır. Makedonyalı İskender’in güneye doğru yürümesi sonucunda M.Ö. 330 yılında Ehemeniler İmparatorluğu yıkıldı. M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında ve III. yüzyılın başlarında Bağımsız Albanya Devleti kuruldu.

Kadim Yunan tarihçisi Strabon Kura Nehri’nin Albanya topraklarından geçerek Hazar Denizi’ne döküldüğünü ve Kaspiana (Hazar Türkleri) vilayetinin Albanya sınırları içerisinde olduğunu aktarmaktadır.

Albanya’nın sınırları değişik vakitlerde değişik şekillerde değişmiştir. Bazen bu sınırlar genişlemiş, bazen de çok azda olsa küçülmüştür. Devletin arazisi büyük, ahalisi de

⁵¹ Moisey Kalankatuklu, *Alban Tarihi*, s. 31; Feride Memmedova, *Albanyanın Siyasî Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Azerbaycan Devlet Neşr, Bakü, 1993, s. 213.

⁵² Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldan*, s. 283; Yâkût, *Mu’cemü’l-Büldân*, I, Beyrut, t.y. s. 379.

⁵³ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldan*, s.14–18.

⁵⁴ Türk kökenli olduğunu iddia edenler Berde’ye güzel eli, Fars kökenlidir diyenler köle bekleten, diğerleri ise Berde’nin tabiatı ile bağlantı kurarak dağlı, çakıllı yer gibi isimlerle adlandırmışlar. Aslında bu isim Eski Türkçeye uygundur.

çok idi. Albanlar kendi komşuları olan İbery Devleti bakımından daha büyük bir orduya sahip idiler.⁵⁵

Albanya Devleti kurulduktan sonra bu topraklar zaman zaman el değiştirmiş, Bizans, Sâsâni, Hazarların baskılarına maruz kalmıştır. Bu değişik devlet ve toplulukların bu topraklara olan yürüyüşleri sonucunda Albanya topraklarında bu devletlerin dini zorla yayılmıştır.

Kuzey sınır toprakları ve Arran arazileri Sâsâni, Bizans ve Hazar orduları arasında sürekli el değiştirmiştir. 643 yılından sonra tarih sahnesine Araplar da çıkmıştır. Bu tarihten itibaren Arap, Bizans ve Hazar güçlerinin hakimiyet mücadelesi ve savaşları Alban topraklarında gerçekleşmiştir.

İlk dönemlerde bu günkü Azerbaycan coğrafyasında Sâsâni ve Bizans devletlerinin hâkimiyeti altında güney ve kuzey bölgesi olmak üzere ikiye ayrılarak idare edilmiştir. 643 senesinde Müslümanlar, Derbent'in fethi ile Alban bölgesinde genel hâkimiyeti sağlamışlardır. Hulafa-i Raşidin döneminden Emevîler (705) Albanya kuzey hanedanı güneye nispeten yarı bağımsız yaşamışlar.⁵⁶

VIII. yüzyılın başlarında Bizansla yeni savaş esnasında Güney Kafkas'taki Bizans taraftarlarını cezalandırmak amacıyla buraya Arap ordusu gönderildi. Bu orduların bir kısmı 705 senesinde Albanya'ya geldi. Albanya'da hâkimiyette olan Mehrani sülalesinin önderi ve Albanya'nın son idarecisi olan Cevanşir'in sonuncu varisini ailesini ve yakın akrabalarını Şam şehrine götürerek burada onların hepsini idam ettiler. Bununla da Albanya'da Mehraniler sülalesinin hâkimiyeti son buldu. ve Albanya'nın iç bağımsızlığı ortadan kaldırıldı. Bundan sonra Albanya'da Arap hâkimiyeti başlamış oldu.⁵⁷

2. İdare Yapısı ve Şekli

Albanlar'ın hangi idari sistemde yaşadıkları hakkında malumatlar Roma ve Yunan tarih yazarlarının eserlerinde geçmektedir. Strabona göre bütün Alban kabilelerini padişah idare ediyordu. Padişah'tan sonra en şahsiyetli şahıs Ay ilah'ı kâhini kabul ediliyordu.

⁵⁵ Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, (6 sınıf ders kitabı), Tahsil neşriyatı. Bakü, 2002, s. 103-104.

⁵⁶ Cavid Kasımov, *Tarih*, (Üniversiteye hazırlık kitabı), Çağ Öğretim İşletmeleri yay, Bakü, 2005, s. 158-160.

⁵⁷ Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, (7. Sınıf ders kitabı), Aspoligraf yay, Bakü, 2004, s. 54.

Strabon şöyle nakletmiştir: “Ay ilah’ı kâhini ahalisi yoğun olan o mukaddes eyalete başçılık ediyordu ve mabet hizmetçileri onun hizmetinde idi”.⁵⁸

Albanya’da halk dört tabakaya ayrılıyordu. Bunlar sırasıyla;

1. I. tabaka (Padişah, Ordu komutanı, Hakim)
2. II. tabaka (Din adamları)
3. III. tabaka (Çiftçiler, Askerler)
4. IV. tabaka (Ziraatta çalışan işçiler)

Albanya’da ziraat, sanatkârlık ve ticaretle uğraşanların birçoğu hür insanlar idi.⁵⁹

Albanya’da feodal mülkiyet iki şekilde mevcut idi.

1. **Dastakert:** Kadim toprak sahipliğinin dağılması ve devlet tarafından hakim sınıfa verilmiş mülk hukukunda İrsi Toprak sahipliği.
2. **Hostak:** Devlet tarafından gösterdikleri hizmet karşılığında idareci sınıf insanlarına belirli bir zamana mahsus verilmiş Şartlı Toprak sahipliği.

Ancak şartlı toprakların irsi topraklar haline çevrilmesi bir âdet halini almıştır. İşkence ve zorluklar içerisinde olan sınıf, feodallere bağlı olan köylüler idi. Zamanla hâkim sınıf dâhilinde feodal hiyerarşisi kuruldu. Hükümdar ülkenin dünyevî ve dinî hâkimi gibi kanun yapıcılık hukukuna malik idi. O, lider olarak meşveret şurasına başkanlık ediyor, kilise toplantıları yapıyor, askeri ordulara komutanlık ediyordu.

3. Komşu Devletlerin İdaresinde Albanya

Sürekli saldırı ve baskınlara maruz kalan Alban topraklarının kuzey bölgesi Sâsâni ve Bizans devletlerinin savaş meydanı haline gelmişti.⁶⁰ İran hâkimiyeti altındaki yerlerin vergisinin toplanması ve siyasî işlerin yönetilmesi için Sâsâni hükümdarı Pers asıllı birini

⁵⁸ Cavid Kasimov, *Tarih*, s. 78.

⁵⁹ Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, (6 sınıf ders kitabı), s. 104-105.

⁶⁰ Moisey Kalankatuklu, *Alban Tarihi*, s.150–151.

tayin ederdi.⁶¹ Sâsânî hâkimiyeti Albanya'nın Kuzey bölgelerinde İslâm fetihlerine kadar az da olsa devam etti.

532 yılında Albanya'nın kuzeyini Şirvanşahlar unvanlı hükümdar idare ediyordu.⁶² Müslümanlar kuzeye seferler düzenledikleri sırada Şirvan'ı Mehrani ailesinden Varaz Girigor idare ediyordu.⁶³

a . Bizans Roma Dönemi

Albanyanın Şirvan bölgesine Bizans savaşçılarının ilk akınları M.Ö. 65 yılında olmuştur.⁶⁴ İlk seferlerinde Bizans ordusu Bakü yakınlarında ki Gobustan⁶⁵ bölgesine kadar ilerlemişti. Ancak burada hâkimiyet kuramamış ve Hazar sahil yolu ile Roma'ya dönmek zorunda kalmışlardı.⁶⁶

II. Yüzyılın ilk dönemlerinde Kafkasya topraklarında yaşayan halklar Bizans hâkimiyetini kabul etmelerine rağmen kuzey bölgesindekiler bunu kabul etmemiştir.⁶⁷ Bu dönemde vergilerle yarı bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdi.

Romalılar M.Ö. 69 yılında Lukullu komutasındaki bir ordu ile Ermenistan'a hücum ettiler. Bu sırada Ermenistan, İberiya ve Albanya tehlike altına girdi. Lukullu Ermenistan'ın başkenti Tigranakert şehrini kuşattı. Ermeni hükümdarı, müttefiki olduğu komşu devletlerden (Albanya, Atropatena, İberiya) yardım talep etti.⁶⁸ Hükümdarların umumi seferberlik ilan etmeleriyle halkı savaşa katıldı. Bunun üzerine Bizans ordusu müttefik ordusu karşısında başarı sağlayamadı ve geri çekildi.

Bizans hükümdarı, Lukulluyu komutanlıktan uzaklaştırarak yerine Gney Pompey'i tayin etti.⁶⁹ Pompey II. Tigranı yenerek Ermenistan topraklarına hâkim oldu. Bizans orduları Azerbaycan'ın (Albanya'nın) içlerine kadar ilerlemişlerdi. Bakü Abşeron

⁶¹ İkrar Aliyev, *Dağlık Karabağ*, s. 21.

⁶² Zeyneloğlu, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 45–46.

⁶³ Mahmud İsmayıl, *İstoriya Azerbaydjana*, s. 38.

⁶⁴ Mahmud İsmayıl, *a.g.e.*, s. 42.

⁶⁵ Gobustan, Kuzeyde Baş Kafkas dağlarının doğusunda, batıda Pirsaat cayı ve doğudada Hazar denizi ile çevrilidir. Bk. ASA, *"Gobustan"*, III, Bakü, 1979, s. 190.

⁶⁶ Mahmud İsmayıl, *a.g.e.*, s. 42.

⁶⁷ İkrar Aliyev, *Dağlık Karabağ*, s. 135.

⁶⁸ Abdulla Fazili, *Atropatena m.ö. IV- m.VII Asır*, Bakü, 1992, s. 136.

⁶⁹ Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, I, Azerbaycan SSR, Elimler Akademiyası, Bakü, 1958, s. 77–78.

yarımadasında savunma amaçlı yaptıkları kalede belli zaman kaldıktan sonra deniz sahilli dağlık geçitlerle memleketlerine geri dönmüşlerdi.⁷⁰

İşgalciler daha sonra Albanya'yı zapt ederek Hindistan'a giden yolu kontrolleri altına aldılar.⁷¹ Romalılar ilk defa Alban (Arran-Şirvan) ordusuyla Kura Nehri kenarında karşılaşmışlardı. Alban ordusunda iyi techizatlı 60 bin piyade ve 22 bin süvari bulunmaktaydı.

623'te yeniden başlayan İran-Bizans Savaşı Azerbaycan topraklarını da etkiledi. Bu savaşı kaybeden İran, Azerbaycan topraklarındaki hâkimiyetini Bizans'a bıraktı.

Komutan Heraklios (610–641), 623 Mart ayında Gürcistan ve Ermenistan üzerinden Azerbaycan'a girdi. Nahcivan taraflarından Albanya'ya gelen Heraklios, 40 bin Hazar askerini birliğine kattı.⁷² Kazak şehri yakınında Heraklios II. Hüsrev'i yenerek Albanya'ya (Şirvan) geri döndü. Geri dönerken de ateşe tapanların tapınaklarını yıktı.⁷³ II. Hüsrev Bizans bölgesindeki tüm Hristiyan mabetlerini yıkıp yok etmişti.⁷⁴ Heraklios ateşgedeleri yıkmakla misilleme yapmıştı.

II. Hüsrev'in ölümünün ve 629 yılında İran-Bizans Savaşı'ndaki mağlubiyetinin ardından İran, Azerbaycan topraklarını Bizans'ın müttefiki Hazar Türklerine bırakmak zorunda kaldı.⁷⁵ 626 yılında Bizans-Hazar Antlaşması ile bu yerler Hazarlar'a teslim edildi. 627'de Hazarlar Derbend'i (Şirvan) ve 629'da da Alban (Arran) topraklarını kendisine bağladı.⁷⁶ Bu nedenle Alban (Arran-Şirvan) hükümdarları 630 yılından itibaren Hazar ve Sâsânî hükümdarlıklarına vergi vermişlerdi.⁷⁷ İran-Bizans Savaşı'nda Bizans'ın zayıflaması ile Hazar hakanlığının Albanya'dan (Arran- Şirvan) aldığı vergiler sona erdi.⁷⁸ M. 630 tarihi itibarıyla müstakil olan Albanya'nın kuzey bölgesine Mehrani sülalesinden

⁷⁰ Sara Aşurabeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 28.

⁷¹ Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, I, s. 78.

⁷² Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s.44.

⁷³ İlk dönemlerde itibaren Bakü şehrinde sönmeyen ateşgedeler var. Zerdüşť din mensupları buraya çok önem vermişlerdi.

⁷⁴ Aydın Balayev, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993, s. 119.

⁷⁵ Minorsky, *İstoriya Şirvana i Derbenda*, Moskova, 1963, s. 17.

⁷⁶ Saîd Nefisî, *Tarih-i Temeddün-i İran-ı Sâsânî*, I, Tahran, 1331, s. 146; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s.53.

⁷⁷ Aydın Balayev, *Azerbaycan Tarih*, s.119–120; İkrar Aliyev, *Dağlık Karabağ*, s. 29; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 103.

⁷⁸ Aydın Balayev, *a.g.e.*, s. 119–120.

Varaz Grigor (628–636) hükümdarlık ediyordu. Bu dönemde Varaz Şirvan’da şah unvanını kullanıyordu.⁷⁹

b. Sâsânîler Dönemi

M.Ö. 224 Sâsânî ailesi Partları mağlup ederek Sâsânî devletini kurdular. Yeni kurulmuş Sâsânî hanedanı hâkimiyet alanlarını genişletmek için yeni arazi işgaline başladılar. Kısa zamanda Albanya,⁸⁰ Atropatena ve Orta Asya’nın bir bölümünü zaptettiler.⁸¹

Derbend geçidini aşan Türk boyları Atropatena topraklarına baskınlar düzenlediği için⁸² Sâsânî hükümdarı Albanya’nın Şirvan bölgesini kendi topraklarına katmak zorunda idi. Tüm dış kuvvetler İrmeniyeye, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerine ulaşmak için buradan geçmek zorunda idiler. Burası bir tür geçiş kapısı durumunda idi. Bu nedenle Sâsânî hükümdarları bu yerlerin önemine binaen buralara çok sayıda kale ve şehir kurmuşlardı.⁸³ Sınır bölgesini Hazar ve diğer Türk göçebelerinden korumak için hükümdar I. Kuband (488–531) ve Enûşirevân (531–579) buradaki Derbend setlerinin sağlamlaştırarak İran’dan getirdiği Fars kabilelerini buralara yerleştirmiştir. Yıllarca Şirvan hükümdarlığı Sâsânî idaresinde yarı bağımsız bir şekilde hüküm sürmüştü.⁸⁴

Enûşirevân hâkimiyeti altında olan bölge ve şehirleri dörtlü taksimata tabii tutmuştur. İsfahan, Cibâl, Kum ve Azerbaycan bunlardan bir gurup idi.⁸⁵ *Kuver/Kust*⁸⁶ ve *Rustak* veya *İstan* adı verilen bu toprakları siyasî açıdan “merzubanlar”⁸⁷, askerî yönden “Spehbud”⁸⁸ yönetiyordu.⁸⁹

⁷⁹ Abdülkerim, Özaydın, “*Arran*”, III, DİA, İstanbul, 1991, s. 195; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 59.

⁸⁰ Bu tarihte Albanya’nın yarısı zabtedilmiştir. Diğer kısmı ise uzun zaman bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdi.

⁸¹ Abdulla Fazili, *Atropatena m.ö. IV- m.VII Asır*, s. 146.

⁸² Mahmud İsmayıl, *İstoriya Azerbaydjana*, s. 50.

⁸³ Seid Nefisi, *a.g.e.*, I, s. 89; Belâzürî, *Fütûh’l-Büldan*, s. 276; V.M. Kolesnikov, *İran v Nacale VII v*, Leningrad, 1970, s. 97, 99; Sara Aşurabeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, s. 18.

⁸⁴ Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 39; Mahmud İsmayıl, *a.g.e.*, s. 49.

⁸⁵ Bünyadov, *a.g.e.*, s. 39; S.T. Eremyan, *Feodalniye Obrazovaniye Kartli v Period Marzbanstva (532- 627 gg.)* Leningrad, 1935, s.76; Saîd Nefisi, *Tarih-i Temeddüni İran-ı Sâsânî*, I, s. 274.

⁸⁶ Her ülke kendi başına “kust” adlanırdı. Bk. Abdulla Fazili, *a.g.e.*, s. 151.

⁸⁷ Merzübân- Farsça kelime olup ülke sahibi, yer sahibi, sınır sahibi, Vali anlamındadır. Bk. Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü, 1993, s. 18.

⁸⁸ Sınır boylarında ki valiler merziban, daha geniş toprakları idare eden ordu komutanlarına Spehbud deniyordu. Bk: Saîd Nefisi, *a.g.e.*, I, s. 274.

⁸⁹ Saîd Nefisi, *a.g.e.*, I, s. 31,43.

Taberî ise Sâsânî hâkimiyeti altındaki yerlerin idarî ayrımının I. Hüsrev zamanından önce olduğunu bildirmiştir. I. Hüsrev zamanında Sepehbud unvanıyla bir askerî reis bulunuyordu. I. Hüsrev bu görevi daha sonra dört kişi arasında paylaştırdı. Azerbaycan coğrafyasında Hazarlar askerî komuta hâkimiyeti alanına dâhil idi.⁹⁰ Daha sonra bu yerleri siyasî yönden idare eden valilere I. Erdeşir (224- 241) şah ismini vermiştir.⁹¹

Kisra Kubad b. Fîruz'un teşvikiyle Fars orduları Hazar ve Romalıların elinde olan Arran topraklarına girerek Araz ve Şâberan şehrine kadar tüm toprakları onlardan aldı.⁹² Daha sonra Enûşireşvân, Bâbû'l-Ebvâb'ı yaptırarak Hazar ve diğer komşularının hücumlarını engellemeye çalıştı. Buraya atanan valiler itina ile seçiliyordu. Hazarlar, Sâsânîler üzerine saldırdıkları zaman Kayser komşu kabileden asker toplayarak bu yerleri savunurdu.⁹³

Bu dönemde Sâsânî-Bizans dini çekişmelerinde Albanya'yı etkilenmiştir. Sâsânî hükümdarları Bizans'a karşı buradaki monofizit Hristiyanları desteklemiştir. Nedeni, siyasî ve ezeli düşmanlarının gelişmesine mâni olmaktır. Bu sırada üç . y.y. Sâsânî hükümdarları tarafından sömürülen Şirvan halkı, ağır vergi yükleri yanısıra kendi memleketlerinden de sürülmüşlerdir.⁹⁴

Sâsânîler döneminde devlet dinî olan Zerdüştilik, işgal edilen bölge halkına zorla kabul ettiriliyordu.⁹⁵ Hatta II. Yezdegirt (438-457) Zerdüştiliği kabul etmeyen halkın vergisini iki katına çıkartmıştı.⁹⁶ Sâsânîler'in yenilgisi ile Azerbaycan toprakları Müslüman idarecilerin eline geçti.

⁹⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* I, (Neşreden: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Beyrut, ty, s. 89.

⁹¹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 40; Abdulla Fazili, *a.g.e.*, s. 148.

⁹² Belâzürî, *Fütuhu'l- Buldan*, s. 273.

⁹³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 41.

⁹⁴ Mahmud İsmayıl, *İstoriya Azerbaydjana*, s. 62.

⁹⁵ Abdulla Fazili, *a.g.e.*, s. 146.

⁹⁶ A.H. Balayev – vb., *Azerbaycan Tarihi*, s. 114.

c. Araplar Dönemi

Azerbaycan'a ilk fetih faaliyeti Hz. Ömer (634–644) zamanında başlamıştır. Halife, Sâsânî Devleti'nin iç kargaşalarından yararlanarak bu bölgede yaptığı tüm savaşlarda başarılı oldu.⁹⁷

İslâm orduları ile Azeri askerî birlikleri ilk defe Kadisiye⁹⁸ Savaşı'nda (636–637) karşı-karşıya geldiler.⁹⁹ Bu savaşta Alban hükümdarı Cavanşir¹⁰⁰ kendi askerî birlikleri ile beraber III. Yezdegirt'in ordusunda Araplara karşı savaşmıştır. Yapılan savaşta Müslümanlar Sâsânî komutanı Rüstemi¹⁰¹ savaş meydanında öldürerek İran ordusunu savaş meydanından kaçırmaya mecbur ettiler. Dağılan İran ordusu, güvende olmak için Azerbaycan topraklarına kaçtı.¹⁰²

Tarihçiler, İslâm ordusunun Azerbaycan'a düzenlediği fetih akınlarının, farklı tarihlerde (639–642–643) gerçekleştiğini söylemektedirler. Kesin olanı Azerbaycan'a düzenli İslâmî akınların Nihavend (642–643) Zaferi'nden sonra olmasıdır.¹⁰³ Nihaved Savaşı'na kadar Arap birliklerinin Azerbaycan'ın bazı şehir ve kasabalarına düzenledikleri akınlar genelde keşif amaçlı olmuştur.¹⁰⁴

Nihavend'den sonra Azerbaycan bölgesine düzenlenen seferlere tarihçiler “İslâmî İkinci Faaliyet Dönemi” adını vermişlerdir. İslâm ordusu ilk defa Azerbaycan'ın güneyini ve Muğan'ı (642), Arran'ı (643), Nahçıvan, Berde ve Beylagan'ı (647) fethettiler.¹⁰⁵

Savaşta Azerbaycan'a kaçan askerler Albanya'nın şehir ve kasabalarını yağma ettikleri için Cavanşir¹⁰⁶ Gürcü hükümdarı ile anlaşarak Sâsânî ordusunu buralardan

⁹⁷ Yakûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, Beyrut, ty, s.142; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, s. 269.

⁹⁸ Bu savaşta iştirak eden sahabiler Bukeyr b. Abdullah, Huzefe el-Yaman, Eşas b. Kays ve Müğire b.. Şu'be daha sonra Hz. Ömer zamanından Azerbaycan fetihlerinde komutan olarak savaşı idare edeceklerdi. Bk. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher* II, (Neşreden: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), s. 325.

⁹⁹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 71–72.

¹⁰⁰ Cavanşir yedi yıl Araplara karşı savaşmıştır. En sonra devletini korumak için İslam hükümlerinin boyundarlığını kabul etmiştir. Bk. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 72.

¹⁰¹ Rustem savaş sırasında kardeşi Ferruhdad'a mektup yazarak Azerbaycan'a kaçmasını söylemiştir. Çünkü bu sıralar da Azerbaycan Ferruhdad için en güvenli yer idi. Bk. Abbas Gurbanov, *Abbâsîler Döneminin ilk Asrında Azerbaycan (1332-323/750-874)*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. 2007, s. 46.

¹⁰² Sebeos, *İsrotiya İmperatora İrakle*, Rusça trc. K. Patkanov, Sahg-Petesburg, 1862, s. 119; G. Abbas, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁰³ İbnü'l Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, s. 16; Ziya Bünyadov, *İstoriçeskaya Geografiya Azerbaydjana*, Bakû, 1987, s. 47.

¹⁰⁴ Belâzûrî, *Fütuh'l-Büldan*, s. 322; Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, V, s. 132.

¹⁰⁵ Elnur Nesirov, *Raşid Halifeler Devrinde Azerbaycan Fethi*, Bakü, 2006, s. 28.

çıkarmaya çalışmıştır.¹⁰⁷ Bizans ve Hazar baskınlarından bıkan Cavanşir devletinin geleceğini ve ülkesini korumak için hilafet komutanları ile anlaştı.¹⁰⁸

Halife Hz. Ömer Albanya'nın özellikle kuzeydoğu arazilerinin fethine büyük önem vermişti.¹⁰⁹ Halife Azerbaycan'da tutunabilmesi için ilk önce stratejik öneme sahip olan bölgelere sahip olması gerektiğinin farkındaydı. Çünkü burası Bizans ve Sâsânî hanedanlarının önem verdikleri topraklardı.¹¹⁰

Alban toprakları Hulefâ-i Râşidîn döneminde bu yerlere düzenlenen fetihler sırasında İslâm topraklarına katılmıştır. Belazürî şöyle diyor: “*Arap orduları Arran topraklarından Beylagan ve Berde'yi fetihettikten sonra Dağlar kralı Şervan (Şirvan) topraklarına girerek Maskat(Kuba), Şaberan ve Bab şehir halkıyla anlaşma yaptı.*”¹¹¹

Kûfeli Müslüman askerlerin Azerbaycan'a ilk seferleri keşif amaçlı olmuştu. Bu seferlerde bazı yerler alınmış ve yerli halkla anlaşmalar imzalanmıştır.¹¹²

Nihavend Savaşı'ndan (642) sonra Arap birlikleri Azerbaycan topraklarında geniş çapta fetih harekâtı başlattılar. İlk seferlerde fethedilen yerler yeniden fethedilmiş ve Azerbaycan'ın merkezlerine askerî akınlar düzenlenmiştir. Erdebil'i fetheden¹¹³ Arap ordusu Hazar Denizi'nin güney sahil boyundan kuzeye yönelerek Muğan ve Şirvan bölgelerine akınlar düzenlediler. Bu askerî faaliyetler sonrası Şirvan'ın Şâberan ve Derbend şehirleri İslâm topraklarına katıldı.¹¹⁴ Şirvan'ın Şamahı şehrinde bekletilen Arap birlikler Kura'nın kuzey sahil yolunu izleyerek Kabele ve Şeki şehirlerini İslâm topraklarına kattılar.¹¹⁵

Arap birlikleri Azerbaycan topraklarına Doğudan Nihavend, güneyden el-Cezire, kuzeyden¹¹⁶ İrmeniyye olmak üzere üç koldan sefer düzenlemişlerdi.¹¹⁷ Bu yolları takip

¹⁰⁶ Cavanşir, (636–680) Şirvan topraklarında kurmuş olduğu karalığını Arran topraklarından bazı bölgeleride yönetirdi. Bk. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 197.

¹⁰⁷ K.P Patkanov, *İstoriya Akvana*, Sang-Petersburg. 1861, s. 143–144.

¹⁰⁸ Cavanşir hükümdarlığı zamanı devleti korumak için sürekli dönemin kuvvetli devletleri ile diplomatik anlaşmalar yapmıştı.

¹⁰⁹ Elnur Nesirov, *a.g.e.*, s.29.

¹¹⁰ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstani-İrem*, s.34.

¹¹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldan*, s. 203.

¹¹² Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 157.

¹¹³ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 290.

¹¹⁴ Elnur Nesirov, *a.g.e.*, s. 33; Belâzürî, *a.g.e.*, s. 286.

¹¹⁵ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 286.

¹¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 156.

¹¹⁷ Elnur Nesirov, *a.g.e.*, s. 34.

eden halife ordusu Azerbaycan topraklarına kolaylıkla hâkim olabildi. Çünkü İslâm birlikleri her hangi bir yerli halk veya askerî direnişle karşılaşmadı.¹¹⁸

Kuzeyden hareket eden İslâm ordusu Debil'i ele geçirdikten sonra kuzeybatıdan Araz Nehri boyunca ilerleyerek Beylagan ve daha sonra kuzeye Azerbaycan'ın başkenti Berde şehrini fetih ettiler.¹¹⁹

Güney Azerbaycan'da İsfendiyar ve Behram birlikleri mağlup edildikten sonra Bukeyr b. Abdullah, Hz. Ömer'e bir mektup gönderip fetihlerini daha da ileriye götürme fikrinde olduğunu bildirdi.¹²⁰ Halife, Bukeyr b. Abdullah'a yerine bir vali bırakıp kuzey Azerbaycan topraklarında fethiye başlamasını ve Derbent'e gitmesini emretti. Bukeyr, ordusu ile kuzey yolu üzerindeki Muğan bölesini fethederek, bölge halkıyla anlaşma yapıp, Derbend üzerine ilerlerdi.

Hz. Ömer zamanında Güney Azerbaycan ve Kuzey Azerbaycan'ın Hazar sahilinde bulunan önemli şehirlerinin çoğu fethedilmişti. Şirvan'da askerî üst kuran Arap birlikleri bu tarihlerde Kura'nın kuzey sahili boyuca ilerleyerek Kabele, Şeki ve büyük Kafkasya sıra dağlarına kadar yerleri İslâm topraklarına katmışlardı.¹²¹

Halife ordusu, Azerbaycan topraklarında fetihlerde başarılar kazanarak bölge halkını vergiye bağladı. Anlaşmalar halkın razı olacağı şekilde imzalanarak uygulanmıştır.¹²² Arap komutanları yerli halkın bir kısmını çeşitli görev karşılığında vergiden muaf tuttu.¹²³ Bu istekler yerli idareciler tarafından talep edilmiştir.

Alban topraklarının Şirvan ahalisi ile ilk anlaşma Hz. Ömer zamanında Abdurrahman b. Rebîa ile Şehriyar arasında olmuştur. Bu anlaşmanın şartlarına göre sınırda görevli olan askerler tüm vergilerden muaf olacaktı.¹²⁴ Anlaşmaların önemli

¹¹⁸ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 158.

¹¹⁹ Elnur Nesirov, *Raşid Halifeler Dövründe Azerbaycan Fethi*, s. 34.

¹²⁰ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 154,157.

¹²¹ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 286.

¹²² Allahşükür Paşazade, *Kafkaz'ta İslam Tarih ve Müasirlik*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1991, s. 46; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, IV, s. 157-158.

¹²³ Artamanov, *İstaoriya Hazar*, Leningrad, 1962, s. 177; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* IV, s. 158; Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülistani-İrem*, s. 51; Elnur Nesirov, *a.g.e.*, s. 29.

¹²⁴ Abbaskulu Ağa Bakıhanov Sürâka'nın Şirvan üzerine seferini 23/644 yılında olduğunu yazmıştır. Büyük ihtimalle anlaşmada bu yılda gerçekleşmişti. Bk. Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülistani-İrem*, s. 51; Elnur Nesirov, *a.g.e.*, s. 62.

şartlarından biri de bölge halkının dini özgürlüklerine müdahalede bulunulmaması şeklindedir.¹²⁵

Hız. Ömer zamanından yürürlüğe konan vergilerden biri de transit ticaret vergisidir. Burada belirtilen kanuna göre yabancı tüccardan %10 gümrük vergisi, zimmî tüccarlardan %2, Müslüman tüccarlardan 200 dirhemi aşan mallardan 5 dirhem, 200 dirhemden aşağı olanlardan her 40 dirhem karşılığında 1 dirhem alınacaktı.¹²⁶ Bu dönemde önemli vergi kanunlarından biri de, toprağın gelir gücüne göre vergilerin miktarının belirtilmesidir.¹²⁷

Hız. Osman zamanına gelince Azerbaycan'ın güney ve kuzeyinde isyanlar olmuş ve halk ahitlerini bozmuşlardı. Kuzey bölgesine Arapların hâkim olmasına ve sınırları iyi muhafıza etmesine Hazar hakanlığı sürekli müdahale etmiştir. Bu dönemde Arap askerî birlikleri sınır olan şehirlerde sayı bakımından az idiler.

Kuzey bölgesinin meşhur komutanlarından Abdurrahman b. Rabî'a Derbend yakınlarında bir savaş sırasında şehit olmuştu.¹²⁸ İslâm ordusunun Alban bölgesine düzenlediği askerî seferler Şamahı'daki askerî üsten idare ediliyordu. Şamahı kuzey bölgelerine düzenlenen askerî birliklerin merkezi idi.¹²⁹

Selman b. Rebîa'nın ilk fethettiği şehir Albanya'nın kadim başkenti, doğu ve batı ticarî kervan yolunun kavşağı olan Kabele şehri olmuştur. O, Kura Nehri yakınındaki köprüyü tamir ettirerek şehre saldırmıştı. Önce Kabele¹³⁰ sonra Şeki şehirlerini fethetmiştir. Kabele 646 yılında fethedilmiştir. Müslüman ordusu daha sonra askerî garnizon yerleştirerek burayı askerî üs haline getirdi. Kabele yakınlığında Şeki halkı İslâm ordusu karşısında duramayacağını anlayarak vergi vermeyi kabul edip, şehri teslim etti. Kabele ve Şeki şehirlerinin şartları üzerine cizye vermeyi kabul ederek anlaşma yaptı.¹³¹

Salman b. Rabî'a, Kabele'nin fethi ile buradaki diğer önemli şehir ve kasabaları İslâm topraklarına katmıştı. Bu memleketlerdeki, insanların çoğu haraç vermeyi kabul

¹²⁵ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 80–84.

¹²⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 158.

¹²⁷ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 271.

¹²⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, s. 159; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 81.

¹²⁹ Elmur Nesirov, *a.g.e.*, s. 34.

¹³⁰ Kabala, günümüzde bu şehrin harabeleri “Çukur Kabale” denen köyün yakınındadır. Sâsânîler zamanında Hazar baskınlarında Haçî korumak için Katolik Kilisesi' buradan Berde'ye köçürülmüşdü. Bk. Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, s. 73.

¹³¹ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 286.

etmişlerdi.¹³² Çünkü Albanya'nın fethedilen şehirlerinin çoğunluğu kendi istekleri üzere şehri teslim etmişlerdi.

Hz. Osman döneminde Alban topraklarında vergiler yıllık alınıyordu.¹³³ Ancak bu bölgelerdeki şehir halkı daha sonra vergilerini ödemeyerek Arap yönetimine karşı isyan etti.¹³⁴

Selman b. Rebîa'nın Hazar sahillerine inmesini fırsat bilen bölge halkı Hazar hakanlığının desteği ile isyanlara başladı.¹³⁵ Halk şehir kapılarını Müslümanlara kapatarak anlaşmaları bozdular.¹³⁶ Selman b. Rebîa, Derbend'e geri dönerek isyanları bastırdı. Derbend, Şâberan ve çevre halkı kadim anlaşmanın şartlarına göre yeniden vergi vermeyi kabul etti.¹³⁷

Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Bizanslılar 657 de İrmeniyeye, Gürcistan, Arran ve Derbend (Şirvan) topraklarını yeniden işgal ederek bu yerleri Bizans toprakları ilan edeceklerdi.¹³⁸ Bu dönemde Kuzey bölgesinin hükümdarı Cavanşir idi. O, Bizans birlikleri karşısında fazla dayanamayacağını anlayınca II. Konstantin'e sadakatini ve bağlılığını bildiren bir mektup yazıp eman dilemişti. II. Konstantin bunu memnuniyetle karşılayarak Cavanşir'e hediyeler göndermiştir.¹³⁹

Emevîler döneminde Azerbaycan genel olarak el-Cezire eyaletine bağlı idi. Hz. Ömer zamanında kurulan adalet Emevîlerin gelişi ile yerini zulüm ve işkenceye bırakmıştır.¹⁴⁰ Bölgeye yerleştirilen kuzey Arap kabileleri yerli halktan topraklarını satın alarak buraya yerleştiler.¹⁴¹ Abbâsîler zamanında bu kabileler kadim değerlerini kaybetmişlerdir.¹⁴²

¹³² Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda*, Moskova, 1963, s. 83; Aydın Balayev, *Azerbaycan Tarihi*, s. 122.

¹³³ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 286.

¹³⁴ Aydın Balayev, *Azerbaycan Tarihi* s. 122.

¹³⁵ Aydın Balayev, *a.g.e.*, s. 122.

¹³⁶ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 286.

¹³⁷ Belâzürî, *a.g.e.*, 286.

¹³⁸ Gevond, *İstoriya Halifov Gevonda Pisatelya VIII Veka, Per S Armeyanslogo*, K. Patkanov, Sang-Petersburg, 1862, s. 14.

¹³⁹ Moisey Kalankaturklı, *Alban Tarihi*, s. 226; Elnur Nesirov, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁴⁰ Bu tür davranışlar Emevîlerin son dönemlerinde gerçekleşmişti.

¹⁴¹ Bazende yerli halk vergilerin ağırlığı nedeni ile köyünü terk edip dağlara çekilmek zorunda kalmıştı.

¹⁴² Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 164-165.

Emevî halifesi Muaviye zamanında Azerbaycan'ın güneyi kuzeyine nispeten sükûnet içinde idi. Kuzey'de Hazarlar durmadan Şirvan ve Arran topraklarına saldırmaktaydı.¹⁴³

660'da Roma imperatoru II. Konstantin Kafkasya'ya gelerek Albanya hükümdarı Cavanşir'le görüşüp, Gürcistan ve Albanya'nın hâkimiyetini ona verdi.¹⁴⁴ Bizanslılar buna rağmen bölgede hâkimiyetlerini kuramadılar.

Hız. Ali'nin şehit edilmesinden sonra siyasî idareyi tek merkezde birleştiren Muaviye (660–680), merkezi güçlendirdikten sonra Cavanşir'i yanına çekmeyi başardı.¹⁴⁵ Cavanşir ve Muaviye arasındaki anlaşma Cavanşir'in (680) Bizans taraftarının suikastına kadar devam etti.¹⁴⁶

Zayıflayan Bizans'ın kendisine yardım edemeyeceğini anlayan Cavanşir daha sonra Bizans ve Hazar baskınlarından kurtulmak için halife ile diplomatik anlaşmalar yaptı.¹⁴⁷ Cavanşir'in, Müslümanlarla yaptığı anlaşma ile Arap birlikleri kuzey bölgelerine düzenleyecekleri seferlerden vaz geçtiler. Çünkü çevredeki diğer kabileler Cavanşir'in hâkimiyetine girmişlerdi.¹⁴⁸

Rivayetlerde Cavanşir, Muaviye ile iki kere görüşmüştü.¹⁴⁹ Son görüşmede Muaviye Güney Azerbaycan'ın idaresini Cavanşir'e teklif etti. Cavanşir halifenin bu teklifini geri çevirmiştir.¹⁵⁰ Bu görüşmelerde Cavanşir halifeden Alban memleketinde vergilerin azaltılmasını talep etmişti. Halife, Cavanşir'in isteği üzere vergileri azaltmıştı. Anlaşmadan sonra Alban bölgesi halifeye bağlı ama iç işlerinde bağımsız bir memleket olmuştur. Bundan sonra Cavanşir, Bizans ve Hazar ordusuna karşı İslâm birliklerine askerî destekte bulunmuştu.¹⁵¹

Bizans hükümdarı II. Justinianus, Yezid döneminden itibaren ortaya çıkan iç karışıklığı fırsat bilip daha önce hâkim olduğu toprakları elde etmek için buraya Leontius

¹⁴³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 76.

¹⁴⁴ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s.128.

¹⁴⁵ Moisey, Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁴⁶ Moisey, Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 145–146; Aydın Balayev, *Azerbaycan Tarihi*, s.123–124; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 77–78.

¹⁴⁷ Abbas Gurbanov, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴⁸ Aydın Balayev, *a.g.e.*, s. 123; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 77.

¹⁴⁹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 78–79.

¹⁵⁰ Ziya Bunyadov, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁵¹ Aydın Balayev, *a.g.e.*, s.123; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 77-78.

komutasında askerî birlik gönderdi. Leontius, Arran ve İrmeniyeye bölgesini Müslümanların elinden alıp, Bizans topraklarına katmayı başardı.¹⁵² Bu yerler 693 yılına kadar Bizans hâkimiyeti altında kaldı. Abdülmelik döneminde (685–705)¹⁵³ Güney Azerbaycan, Albanya, İrmeniyeye ve Gürcistan'a Bizans, Hazar ve Araplar akınlar düzenlemiştir. ¹⁵⁴ Abdülmelik, Bizans'la anlaşarak Arran, İrmeniyeye ve Gürcistan vergilerini iki devlet arasında paylaştı. Anlaşmanın şartlarına göre Bizans'la Müslümanlar arasındaki savaş sona erecekti.¹⁵⁵

Abdülmelik zamanında Albanya idaresi Arap valilerine verilerek bölgenin yarı bağımsızlığına son verildi.¹⁵⁶ Böylelikle Alban Devleti son buldu.

¹⁵² Gevond, Gevond, *İstoriya Halifov Gevonda Pisatelya VIII Veka, Per S Armeyanslogo*, K. Patkanov, Sang-Petersburg, 1862, s. 16.

¹⁵³ Abdülmelik iç karışıklığın verdiği zafiylik nedeni ile II. Justinianus ile anlaşarak ona vergi vermeyi kabul etmişti. Bk. Aydın Balayev, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁵⁴ Aydın Balayev, *Azerbaycan Tarihi*, s. 124-125.

¹⁵⁵ Minorisky, *İstoriya Şirvana i Derbenda*, s. 13; Aydın Balayev, *a.g.e.*, s. 124-125.

¹⁵⁶ Aydın Balayev, *a.g.e.*, s. 125-126.

II. BÖLÜM

ALBAN HALKININ HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ DİNÎ İNANÇLARI

Alban halkının değişik zaman ve dönemlerde değişik dini inançları olmuştur. Biz daha sonraki bölümlerde Hristiyanlıktan teferruatlı bir şekilde bahsedeceğimiz için burada sadece Hristiyanlık öncesi dini inançlardan bahsedeceğiz.

A. PUTPERESTLİK

Sakalar'dan sonra Azerbaycan (kuzey) ve çevresine hükümranlığını ilan eden Alban şahlığı Hristiyanlıktan önce, güneşe, aya, yıldızlara ve mahiyetini bilmedikleri, korktukları şeylere tapıyorlardı.¹⁵⁷ İlk defa Albanların kadim inançları hakkında bilgi veren Strabon'dur. O buradaki tanrıların ismini Yunanca zikretmiştir.¹⁵⁸ Aynı tarihlerde bu tür inançlar İran coğrafyasında yaşanmaktaydı. Dini ayinler açık havada dağ ve tepelerin zirvesinde yapılmıştır. Bu ayinlerde hayvan ve insanlar kurban edilirdi.

Albanya'nın kuzeyinde yerleşim yerlerinden olan Şamahı'nın Hınıslı Köyü' arazisinde yapılan arkeolojik kazılarda Hunlara has puthaneler bulunmuştur. Orta Asya ve Albanya'nın diğer şehir tipli mekânlarında bunlara benzer putlarla karşılaşilmektedir.¹⁵⁹ Bundan başka Berde'de volkan külünden hazırlanan, *İlahe* adıyla bilinen zarif* ve güzel bir kadın putu bulunmaktaydı. Kabileler kadın ilaheye (rızk ilahına) taparak ayinler yaparlardı.¹⁶⁰ Kadın ilaheler¹⁶¹ çıplak küçük kadın heykeller şeklindedir. Yapılan kazılarda Berde, Beylegan, Şamahı ve Bakü bölgelerinde buna benzer heykeller bulunmuştur.

Anahit ilahesine kadim Albanlar da ibadet etmekteydi. Kür Nehri'nin yakınında ona mahsus mukaddes yerler mevcuttu. Anahit ilahesinin birçok özellikleri vardı. O, bitki ve hayvanlar âlemi, mahsul, toprak ve su tanrısı addediliyordu. Arkeoloji kazılar sonucu

¹⁵⁷ Neriman Babayev, Rafik Nerimanov, *Berde Tarihinin Aynasında*, Elm ve Heyat Neşriyatı, Bakü 1998, s. 62.

¹⁵⁸ Ziya Bünyadov, Y. B. Yusifov, *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim devirden XX. Asradek)* I, Azernesir, Bakü, 1994, s. 169.

¹⁵⁹ Putların uzunluğu 1,5–2 metre kadardır. Putlar kilden yapılmıştır. Bu tür putlara “Kadim Türk Karıları” denmiştir. Bk. Neriman Babayev- R. Nerimanov, *Berde Tarihinin Aynasında*, s. 20.

¹⁶⁰ İkrar Aliyev, *Dağlık Karabağ*, s. 22.

* Put o kadar zarıftır ki, putun başındaki örtüsü ve örtünün altındaki saçları bellidir.

¹⁶¹ Bu heykellerin kutsallaştırılma nedeni kadını üreyen (bereket)ve neslin çoğalmasına sebep olmasıdır. Bk. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim devirden XX. Asradek)*, I, s. 169.

ortaya çıkarılan kadın heykelcikleri put özelliği taşıyordu. Aynı zamanda Azerbaycan'da buna benzer büyük taş heykeller de bulunmuştur.¹⁶²

Türk kavimleri arasında âhiret inancı yaygındı. Bu nedenle ölüyle beraber mezara kaplarda yemek ve su konması âdetti. Çünkü onlara göre mezar *âhiret evidir*.¹⁶³ Kabirlere konan yemek ve su ölünün ruhunun aç kalmasını önlemek içindir.¹⁶⁴

Azerbaycan'da yayılan inançlardan ilki putperestliktir.¹⁶⁵ Putperest taraftarları hayvan, güneş ve başka eşyalara da tapıyorlardı. Bu tür bilgileri biz ilk zaman yaşamış insanların dağlara ve taşlara çizdikleri resimlerden anlıyoruz.¹⁶⁶ Kayalara ay, güneş¹⁶⁷ resimleri ile beraber maral (geyik), şir (arслан) ve yılan resimleri de çizilmiştir.¹⁶⁸ Bu tür resimlere Şirvan topraklarındaki Abşeron ve Gobustan kayalıklarında rastlanılmaktadır.

B. YAHUDİLİK

M. Ö. 586'da Yahudi Devleti Babil hükümdarı Nebukadnezar tarafından yıkılınca, Yahudilerin bir kısmı kuzey Azerbaycan ve Hazar bölgesine hâkim olan Sakalar'ın ülkesine iltica ettiler. Kura Nehri havzasına ve Dağıstana yerleşen Yahudiler daha sonra Hazar ve Sabir Türklerine dinlerini kabul ettirmişlerdir.

Yahudilerin Azerbaycan coğrafyasına ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Hazar hakanının ordusunda, devlet erkânında Hristiyan ve Yahudi liderlerin varlığından bahsedilmektedir. Bir başka kaynakta ise 624–626 yılları arasında Bizans orduları Alban topraklarına akınlar düzenlediklerinde Yahudi, Hristiyan ve putperest toplum şehri terk etmemiştir denilmektedir.¹⁶⁹

İlk dönemde Şirvan bölgesindeki Yahudi toplumu hakkında her hangi bir bilgi ile karşılaşmadık. Emevîler döneminde ise Hazar hakanı bölgedeki hâkimiyetini

¹⁶² Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, 1993, s. 169.

¹⁶³ S. Kazıyev, *Kadim Mingcevir*, Uşak ve Gençler Neşriyat, Bakü, 1952, s. 18; S. Kazıyev, *Azerbaycan'ın Kadim Abideleri*, Uşak ve Gençler Edebiyatı Neşriyatı, Bakü, 1984, s. 30.

¹⁶⁴ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim devirden XX. Asrader)*, I, s. 169.

¹⁶⁵ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 55–56.

¹⁶⁶ Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası, *"Gobustan"*, Bakü, 1979, III, s. 190.

¹⁶⁷ Alban toplumları güneşe tabi ihtiyac nedeni ile itaat ederlerdi. Bk. Mirali Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken*, Azernesir, Bakü, 1989, s. 367–373.

¹⁶⁸ Mahmud İsmayıl, *İstoriya Azerbaydjana*, s. 46; Mirali Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken*, s. 30.

¹⁶⁹ Ziya Bunyadov, *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim devirden XX. Asrader)*, I, s. 192.

kaybetmemek için Müslüman olmuştu. Valinin ölümü üzerine hakan Yahudi toplumundan etkilenerek Yahudi olmuştu.

IX. Yüzyılda yaşamış ismi belli olmayan Yahudi asıllı Azeri tarihçi Bakü civarında Hazarca konuşan ama İbranice dua eden cengâver bir halk yaşadığını rivayet etmektedir. Toğan bu kabilelerin Hazar ve Sabir Türkleri olduğunu iddia etmiştir.¹⁷⁰ Kafkasyada Yahudilik Hazar Türkleri arasında yayılmıştır.

İlahi dinlerin ilki olan Yahudiliğin Azerbaycan coğrafyasına ne zaman girdiği ve buralara ne zaman yerleştikleri hakkında kesin bilgilere ulaşmak mümkün değildir.

Kırsal kasabalardan büyük ve ticarî şehirlere gelen ustaların bu topraklarda sanatı değer kazanıyordu. Bu ustalar arasında Hristiyan ve Yahudiler de vardı. Yahudiler genelde Hristiyanların yapmadıkları işleri üstleniyorlardı.¹⁷¹ İslâmî dönemde diğer din mensuplarına hiç ayırım yapılmadan sosyal hayatta aktif olmaları sağlanmıştır.

Yahudiler İslâmî dönemden önce Şirvan bölgelerinde bulunmaktaydı. Ve İslâm'dan sonra da varlıklarını kırsal bölgelerde devam ettirmişlerdir.

C. ZERDÜŞTİLİK (ATEŞPERESTLİK*)

Zerdüştilik güney Azerbaycan'da M. Ö. I. binyılın ilk Yüzyılında yayılmış, Manna Devleti'nin Midyalılar (Madalılar) tarafından işgalinden sonra daha da güçlenmiştir.¹⁷² Fakat daha önceleri de burada ateş kültü ve dualist görüşler mevcuttu. Avesta metinlerinden Yaştlardaki övgülerin müellifleri sayılan Mag kabilesi kadimden de ruhban sınıfını temsil ediyorlardı.¹⁷³

Sâsânîler dönemini Zerdüştiliğin altınçağı olarak değerlendirmek mümkündür. Bu dönemde Zerdüştilik Sâsânîlerin resmî devlet dini olmuştur. Sâsânî hükümdarları bu dini siyasî emellerine âlet etmiş, işgal ettikleri topraklardaki farklı dinî düşüncelere sahip olan

¹⁷⁰ Ziya Bunyadov, *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim devirden XX. Asradek)*, I, s. 195.

¹⁷¹ Ziya Bunyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 147.

¹⁷² İkrar Aliyev, *Oçerki istorii Atropateni*, Bakü, 1989, s. 116. Zerdüştlerin inancına göre (Ater daha sonralrı Azer) ilahi adaletin (Arta) sembolüdür. İcra ettikleri ayindeki ateşe tazimden dolayı onlara Ateşperestler de denilmektedir.

¹⁷³ S. Y. Kasumova, *Yujny Azerbaydjan v III- VII vv.* Bakü, 1992, s. 71.

halklara bu dini zorla kabul ettirerek onları siyasî ve dinî bir çatı altında toplamaya çalışmışlardır.¹⁷⁴

Sâsânî hükümdarı Ardaşir Papakan (225-240) döneminde Avesta metinleri yeniden derlendi.¹⁷⁵ Güney Azerbaycan, Sâsânîler için büyük önem arz etmekte idi. Zira imparatorluğun en önemli kutsal tapınağı sayılan Azerguşnasp buradaki Şiz şehrinde (günümüz İran'daki Tahtı Süleyman) bulunuyordu.¹⁷⁶ Geleneğe göre Sâsânî hükümdarlarının tahta çıktığı zaman başkentten Şiz şehrine yaya gelmesi, tapınağı ziyaret edip kurban sunması ve dua etmesi gerekiyordu. Muhtemelen taç giyme merasimi de burada gerçekleştiriliyordu.¹⁷⁷

Kuzey Azerbaycan'a gelince burada da kadim ateş kültü mevcut idi. Özellikle de Hazar kıyısında Apşeron, Şirvan, Muğan ve Taliş'ta Zerdüştilik oldukça yaygın idi. Apşeron daha kadim çağlardan bu yana yanıcı yer altı kaynakları (petrol ve doğal gaz) ile meşhur idi. Bu konuda en kadim kaynak V. Yüzyılda Bizans'ta yaşamış Pani'li Prisk'e aittir. Kaynağın verdiği bilgiye göre m. 448'de Hun imparatoru Atilla ile görüşen Roma elçisi Romul, Roma'ya döndükten sonra Hunların Sâsânî topraklarına saldırılarını şu şeklide anlatmıştır: “Hunlar Azov Gölü'nden geçerek on beş gün Büyük Kafkasya dağlarını aşarak Sâsânîler'in topraklarına inerek halkı soymuş, daha sonra Sâsânî ordusuyla karşılaşmamak için geldikleri yolla değil, başka bir yolla geri dönmüşlerdir”. Müellif Hunların geri geldikleri yolu şöyle anlatmıştır: “Orada denizin ortasındaki kayalıklardan alevler yükselirdi”. Araştırmacılar bunun günümüzde Hazar Denizi'nde mevcut olan Pirallahı Adası olabileceğini söylüyorlar.¹⁷⁸

¹⁷⁴ S.Y. Kasumova, *a.g.e.*, s.72.

¹⁷⁵ İkrar Aliyev, *Oçerki İstorii Atropateni*, Bakü, 1989, s. 119.

¹⁷⁶ Azerguşnasp tapınağı ile ilgili ilk malumatı Pehlevi metinlerinde mevcuttur. Orada Farnbag, Guşnasp, Burzen-Mihr ismindeki üç kutsal ateşin adı geçer. Farnbag'ın, Harezm'deki Havarromand dağında, askerlerin hâmesi olan Azerguşnasp'ın Asnavand dağında, köylülerin hâmesi olan Adur Burzen Mihr'in ise Revand dağında olduğu belirtilmektedir. Tanrı Ormozd onları daha dünyayı yaratırken yaratmış ve dünyanın muhafazası ile görevlendirmiştir. Bu ateş tanrıalarının kanonizasyonu muhtemelen erken Sâsânî döneminde gerçekleşmiştir. Bk: S.Y. Kasumova, *Yujny Azerbaydjan v III- VII vv*, s. 78-81.

¹⁷⁷ Taç giyme merasimi V. Yüzyıla kadar İstehr'deki Anahit tapınağında, V. Yüzyıldan sonra ise Azerguşnasp tapınağında gerçekleşmiştir. Bk: S.Y. Kasumova *a.g.e.*, s. 83-84. O dönemde kutsal tapınaklar büyük önem arz etmekteydi. Hatta kendini mabette hizmete adanmış ileri gelen insanlar da vardı. Bir nevi Mecusi rahipliği diyebileceğimiz bu tür hizmet kutsal görev sayılmaktaydı. Tarihte V. Bahram'ın (421-439) veziri Mihr Nesr'i görevinden alarak Artahişt tapınağına hizmetçi olarak tayin ettiği malumdur. Bk. A. G. Perixanyan, *Obşestvo i Pravo İrana v Parfyanskiy i Sâsânîdskiyy Periodi*, Moskova, 1983, s. 46-49.

¹⁷⁸ Sara Aşurbeyli, *Ekonomičeskiye i Kulturniye Svyazi Azerbaydjana s İndiye v Sredniye Veka*, Bakü, 1990, s. 42.

Araştırmacılara göre VII. Yüzyıla ait Ermeni kaynaklarında Paytakaran eyaletinin şehirleri arasında adı geçen Altı-Bagavan (Ateş-i Bagavan) ve Yotenparakian-Bagink ile muhtemelen Bakü kastedilmiştir. Bu adların anlamı ‘Bagavan’ın ateşi’, ‘Tanrı şehrinin ateşi’ demektir. Bu ise Bakü veya Apşeron’da bulunan kadim ateşperest tapınakları ile alakalıdır.¹⁷⁹

IX. Yüzyıla ait Arap, Fars ve Türk kaynaklarında Bakü, ezeli-ebedi yanar ateşler şehri olarak bilinmektedir. Bilindiği üzere M. 86’da Hilafetin Uygur Hakanı, Begü Han’a elçi yollamış, elçi oraya varmadan önce Bakü’de bulunmuş, sonra Hakan’a Bakü’yü ‘ebedi ateşlerin yandığı yer’ olarak tanıtmıştır.¹⁸⁰

Kuzey Azerbaycan’da günümüze kadar gelmiş Zerdüştiliğe ait kadim tarihi eserler de mevcuttur. Azerbaycan’ın Guba iline bağlı Söhüp Köyü’nde III - IV. Yüzyıllara ait sessizlik kulesi (Dakhma) Lenkaran ilindeki Govuran (Gavurlar’ın- Geberlerin yurdu anlamına gelir) Köyü’ndeki M. Ö. III. Yüzyıla ait ateşperest tapınağı¹⁸¹ Zerdüştiliğin kuzey Azerbaycan’da da yaygın oluşunun kesin kanıtıdır.

Kadim çağ müelliflerinden Herodot ve Strabon’un eserlerindeki bilgilere göre Albanlar arasında köpek kutsal sayılmıştır. Bundan yola çıkan bazı araştırmacılar Avesta’da da köpeğin kutsal sayıldığını ve Albanlardaki bu geleneğin Zerdüştilikle bir şekilde bağlantısı olduğunu düşünmektedirler. Kaspi kabilelerinde mevcut olan cesetlerin kuşlara atılması âdeti de ateşperestlikle alakalıdır.¹⁸²

İslâm’ın yayılmasından sonra ateşperest tapınaklarının çoğu ya tahrif edilmiş ya da kullanılmadığından bakımsız kalmış ve harabeye dönüşerek kaybolmuşlardır.¹⁸³

¹⁷⁹ Sara Aşurbeyli, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁸⁰ Sara Aşurbeyli, *Gosudarstvo Şirvanşaxov*, Bakü, 1983, s. 28.

¹⁸¹ Sara Aşurbeyli, *Ekonomičeskiye i Kulturniye Svyazi Azerbaydjana s İndiyey v Sredniye Veka*, s. 47-48.

¹⁸² Kazılarda bulunmuş eşyaların üzerinde Horoz, Kartal ve efsanevi Simurg kuşu tasvirlerinin araştırmacılar Ateşperestlikle ilgili olduğunu söylemektedirler. Avesta’da gece ile gündüzün beraberliği ile başlayan ve yedi ay devam eden yaz mevsiminin başlaması ile ilgili kutlanan ve Hamaspamaedaye diye isimlendirilen bayram günümüzde Azerbaycan, İran ve Orta Asya’da 20-22 Mart’ta kutlanan Nevruz Bayramı ile kıyaslayan bilim adamları bunlar arasında belli bir yakınlık olduğu kanaatindedirler. Bkz: Elşen Veliyev, *İlk Orta Esrlerde Azerbaycanda Zerdüştilik*, Bakü, 2001, s. 22;77; 85-87. (Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat fakultesi kütüphanesi, basılmamış Doktora Tezi).

¹⁸³ Bakü’de Cuma Mescidi Ateşperest tapınağının üzerinde inşa edilmiştir. 1873’te Bakü’de bulunmuş bir seyyah’ın bu mescit hakkında vermiş olduğu bilgiye göre o dönemlerde mescidin ortasında üstü açık ve kavisli dört sütun bulunmaktaydı ve muhtemelen bunlar eski Ateşperest tapınağına ait olmuştur. Bk: Sara Aşurbeyli, *Gosudarstvo Şirvanşaxov*, s. 28.

Günümüzde Azerbaycan'da Ateşperestliğe ait tarihi eserlerin en ilginç örneği Bakü'ye bağlı Suraxanı ilçesindeki Ateşgededir. Ateşgede hakkında VII-XII. Yüzyıllarda yaşamış Ermeni yazarlarının ve XVII-XVIII. Yüzyıllarda yaşamış seyyah ve bilim adamlarının eserlerinde bilgiler mevcuttur. Araştırmacıların kanaatine göre Ateşgede kadim çağlardan bu yana İran ve diğer yerlerden gelen Mecusî ziyaretçilerinin ziyaretgâhı olmuştur. İslâm'ın gelişinden itibaren Mecusîler başta Hindistan olmak üzere çeşitli ülkelere göç ettiklerinden Ateşgede belli bir dönem unutulmuştur. Daha sonra

Hindistan'dan ticaret amacıyla Bakü'ye gelmiş Parsî tüccarlar Ateşgedeyi yeniden keşfetmiş, diğer Ateşperestler de onların vasıtasıyla bilgi edinmişlerdir. XV. Yüzyılda Ateşgede yine Zerdüşt tapınağı olarak kutsal sayılmış, Hintliler ve İranlılar tarafından ziyaret edilmiştir. Daha sonra XVII. Yüzyılda bu tapınağın çevresine Mecusî ziyaretçiler tarafından hücreler yapılmış, tapınak geliştirilmiştir.¹⁸⁴ Buraya ziyaretçiler, hizmetçiler ve kâhinler için hücreler yapılmıştır.¹⁸⁵

1883'te Bakü'de bulunmuş olan Fransız seyyahı E. Orsol'un yazdığına göre Ateşgede'nin son Mecusî kahini 1864'te öldürüldükten birkaç sene sonra Parsîler buraya Bombay'dan kahin göndermişler. Fakat daha sonraları Ateşgede ziyaret edilmediğinden bu kahin de 1881'de Hindistan'a dönmüş ve bundan sonra Ateşgede sadece tarihî bir eser olarak varlığını sürdürmüştür.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Sara Aşurbeyli, *Ekonomiçeskiye i Kulturniye Svyazi Azerbaydjana s İndiyey v Sredniye Veka*, s. 48-79.

¹⁸⁵ R. Ehmedov, *Suraxanı Ateşgahı*, Elm ve Hayat Dergisi, sayı 8, (Ağustos, 1991), s. 11.

¹⁸⁶ Sara Aşurbeyli, *İstoriya Goroda Baku*, Bakü, 1992, s. 331; Sara Aşurbeyli, *Ekonomiçeskiye i Kulturniye Svyazi Azerbaydjana s İndiyey v Sredniye Veka*, s. 55.

Kuzey ve Güney Azerbaycan'da kadim çağlarda mevcut olan ateşperestlik, varlığını orta çağlardaki Babekilik (Hurremilik),¹⁸⁷ Mezdekilik¹⁸⁸ ve Manicilik¹⁸⁹ hareketleriyle sürdürmüştür.

Bakü'nün bir ilcesi olan Merdekan'da bulunmuş kadim ocak yerini incelemiş alimler onu erken ateş mabedi olarak yorumlamış ve tunç dönemine ait ilkel ateşperestlikle alakalı olabileceğini söylemişlerdir.¹⁹⁰ Kadim ateşperestlikle ilgili olarak günümüz Azerbaycan halkının hayatında birçok âdet mevcuttur.¹⁹¹

Zerdüştilik; Mecusî, Mazdaizm¹⁹² ve Maniheizm¹⁹³ isimleri ile de bilinir. Dinin ismi kurucusunun adıyla anılmıştır.¹⁹⁴ M.Ö. VI. Yüzyılda İran'a yayılan Maglar¹⁹⁵ Zerdüştilikte kâhinlik ve hizmetçi vazifesini üstlenmişlerdi.¹⁹⁶ Magların gayretleri sonucunda (M.Ö. V-VI) ateşperestliğin Zerdüşt dinine sokulmasıyla ateş de bu dinin sembolü olarak kabul edildi. Kadim Yunan, Mısır, Babil ve Avrupa kavimleri din ve inançlarında ateş hem temizleyici, hem de ölüm ötesi ceza unsuru idi.¹⁹⁷

Zerdüştiliğin önemli ateşgedelerinden biri Şirvan arazisi Abşeron Adası'nın Surahanı Kasabası'nda diğeri ise, Ateşi-Bagavan (Bakü)'de yapılmıştı.¹⁹⁸ Halktan yaşlı insanlar, içeri şehirdeki Cuma Mescidi'nin bu ateşgedenin üzerine inşa edildiğini rivayet etmektedir. Ateşgedeler genelde yüksek yerlerde, tepelerde ve dağ eteklerinde inşa edilmiştir. Merasimler açık havada, ateşlerle dağ zirvelerinde yapılırdı.¹⁹⁹ Ayinlerde kutsal

¹⁸⁷ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. esrlerde*, Bakü, 1989, s. 220-258.

¹⁸⁸ S. Y. Kasumova, *Yujny Azerbaydjan v III-VII vv*, Bakü, 1992, s. 70-71.

¹⁸⁹ Elşen Veliyev, *İlk orta esrlerde Azerbaycanda Zerdüştilik*, s. 48-50.

¹⁹⁰ N. Rzayev, *Ecdadların İzi İle* Bakü, 1992, s. 79-84; Kemal Memmedov, *İslam Öncesi Azerbaycan'da dini inançlar*, Azereşir, Bakı, 1996, s. 57.

¹⁹¹ Mesela: Zor doğum yapan kadını ocağın üzerinden atlatmak, hastalığı kovmak için hastanın gözü önünde ateş yakmak, kışın vefat etmiş insanın kabri üzerinde ateş yakmak, küçük çocukları gece dışarı çıkarırken üzerlerine onları kötü ruhlardan ve nazardan koruması için kömür koymak vs. Bk. Reşit Göyüşov, *Arheolagiya ve Din*, Azereşir yayınları, Bakü, 1965, s. 26.

¹⁹² Zeredütlüğün bir başaka adı Mazdaizmdir. Bk. ASA, *"Zerdüşt"*, Bakü, 1980, IV, s. 324.

¹⁹³ Mani'nin öğrencileri Mecusilere Zerdüştin oğlu olduğunu anlattıkları için Mahiyi Zerdüşt ile aynileştirmişleri. Bk. Şinansi Gündüz, *"Maniheizm"*, DİA, Ankara, 2003, XXVII, s. 575.

¹⁹⁴ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1997, s. 118-119.

¹⁹⁵ Mag, Azerbaycanda Zerdüşt kâhinlerine denilsede daha çok artavan (ateş tutan) isimleri ile tanınmışlar.

¹⁹⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim devirden XX. Asradek)*, s. 166-167.

¹⁹⁷ Hikmet Tanyu, *"Ateş"*, DİA, İstanbul, 1991, IV, s. 52.

¹⁹⁸ Bazı rivayetlere göre Bakü yakınığında ki Bibiheybet yüksekliğinde ateşgede mabedi vardı. İçer şehirdeki mescit bu mabedin üzerine inşa edilmiştir. İlk zamanlarda İslam Alban topraklarına yayılana kadar Abşeron yarımadası Zerdüşt olmuşlardır. Bk. Sara Aşurabeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1998, s. 32-33, 37, 43.

¹⁹⁹ M. Dadaşzade, *Azerbaycan Halkının Orta Asır Manevi Medeniyeti*, Bakü, 1985, s. 38.

kabul edilen havanın kirletilmemesi için kâhinler ağızlarını mendille örterlerdi. Kutsanmış ateşten eve götürülenler kesinlikle onu söndürmezlerdi.²⁰⁰

İnananların günde üç kere ateşgedeye ziyarete gitmeleri sevap sayılmıştır. İnanişâ göre, ziyarete gidenlerin sayısı ne kadar çok olursa bir o kadar bolluk ve bereketin çok olmasına neden olurlar.²⁰¹ Zerdüştilikte ateşe karşı saygı ve ibadetler çeşitli şekillerdedir. Ateşin sönmesi bedbahtlık (uğursuzluk) kabul edilmektedir.²⁰² Sadece ölü (yas) olan evde belli bir süre için ateş söndürülürdü. Kutsal kabul edilen ateşgedelere insanlar nezir (adak) adarlardı. Adaklar bir odun parçası veya en pahalı mücevher de olabilirdi.²⁰³

Meşhur ateşgedelerden başka her evde şahıslara mahsus ateşgedeler vardı. İnsanlar sefere, savaşa ve başka her hangi bir işe başlamadan önce ateşgedeleri ziyaret eder veya bu ateşgedeleri kendileri ile beraber gittikleri yere götürürdüler.²⁰⁴

Zerdüştilikte hava, ateş, toprak ve su²⁰⁵ kutsal kabul ediliyordu. Toprağın kirletilmemesi gerektiği için de ölümler toprağa gömülmezdi. Ölü ibadet yerlerinden ve aile evinden uzak tutulmuştur. Ölümler iki akrabası tarafından “Dakhma” (ölü kuleleri) denilen yere götürülüp bırakılıyordu.²⁰⁶ Ölümleri götürenler daha sonra külle temizleniyordu. Bu tür abideler Bakü’de çoktur. Ölü konulan mabetler bir kaç kattan oluşmakta idi.²⁰⁷ Cenaze bir yıl burada kaldıktan sonra “studan” taştan yapılmış mezarlarda dağ eteği bir yere gömülürdü.²⁰⁸ Zerdüştilikte ölü için yas tutanlar gök renkli elbise giymiştir.²⁰⁹

İlk zamanlarda hükümdarlar ilk günlerinde ve savaşa çıkmadan önce yaptırmış oldukları ateşgedeleri ziyaret eder, yollarına öyle devam ederler.²¹⁰ Sâsânî hükümdarlarından II. Yezdigerd (438–457) V. Yüzyılda yerel idarenin ve Bizans’ın zayıflığından faydalanarak Zerdüştiliği Albanya’da resmî din ilan etti. O, Kilisenin tüm

²⁰⁰ ASA, “Zerdüş” Bakü, IV, s. 323–324.

²⁰¹ M. Dadaşzade, *Azerbaycan Halkının Orta Asır Manevi Medeniyeti*, s. 42.

²⁰² M. Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 44–45.

²⁰³ M. Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 46.

²⁰⁴ M. Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 36–37.

²⁰⁵ Zerdüştilikte su kutsal kabul edildiği için onu pis şeylerden korurudular. Nahid adında su tanrıçası vardır. Savaşda düşmana atılan ilk ok su ile yıkandıktan sonra düşmana fırlatılırdı. Bkz. Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 49–51.

²⁰⁶ ASA, “Zerdüş”, Bakü, 1980, IV, s. 323–324.

²⁰⁷ Seyran Veliyev, *Kadimden Kadim Azerbaycanım*, ADN, Bakü, 1995, s. 46.

²⁰⁸ M. Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 51–53.

²⁰⁹ Mirali Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken* s. 13–14.

²¹⁰ M. Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 22.

yetkilerini kısıtlamış, halktan aldığı vergiyi iki katına çıkarmış,²¹¹ kendisine karşı her hangi bir mukavemet olmasın diye yerel askerî birlikleri ülkeden uzaklaştırmıştır.²¹² Sâsânîler Zerdüştiliği Bizanslara karşı dinî ve siyasî güç olarak kullanmıştır.

İslâm'dan sonra Azerbaycan'ın bazı şehir ve köylerinde Zerdüş âdetlerinin devam ettiği kaynaklarca sabittir. Müslüman olmayan insanlar vergilerini verdikten sonra inanç özgürlüğüne sahip olmaktaydı. Çünkü anlaşmaların şartlarından biri de din ve vicdan özgürlüğü idi.²¹³

İslâm, Alban bölgesinde Hristiyanlıktan farklı olarak, başka din taraftarlarına kendi dinlerini serbestçe yaşamaya izin veriyordu. Tabi ki buna karşılık onlar vergi vererek bazı haklardan mahrum olurlardı.²¹⁴ (ata binemezler ve silah gezdiremezlerdi) İslâm'ı kabul edenlere ise devlet tarafından imtiyazlar tanınıyordu. Bu fırsattan yararlanan köy insanları İslâm'ı kabul etmiş gibi görünerek kendi kadim dinlerini gizli yaşamaya çalışmışlardı.

İslâm Azerbaycan'da Zerdüştiler üzerine tam hâkim olamamıştır. XII. Yüzyıl şairlerinden Nizami *Sırlar hazinesi* isimli eserinde buna dikkat çekmiştir.

Yüzünü ateş'e tut ki, büyük arkadır.

Arkanı ise Güneşe tut ki, Zerdüştlüğün menbeyidir.²¹⁵

Bazı rivayetler de Zerdüştiliğin İslâmî dönemde var olduğunu desteklemektedir. Bunların dayandığı delil Bâbek'in Araplara karşı isyanında Mazdekilerin kendilerini Zerdüştiliğin devamı gibi tanıtmış olmalarıdır.²¹⁶ el-Bakûvî, Bakü çevresinde ateşe tapan toplumların yaşadığını vurgulamıştır.²¹⁷ Büyük ihtimal bunlar Sâsânîler (m. 224–642) döneminden kalan Zerdüştlilerdir.

²¹¹ Aydın Balayev, *Azerbaycan Tarihi*, s.114.

²¹² Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, Elm Neşriyatı, Bakü, 1987, s. 114.

²¹³ İlk dönem Müslüman komutanları ile yapılan anlaşmalar genellikle yerli halka dini özgürlük tanıyarak, halkın dini törenlerini gerçekleştirmelerine müdahale edilmiyordu. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldan*, s. 455; Taberî, *Târîhu'r-Rrusül ve'l-Mülûk* IV, s. 158.

²¹⁴ Seyran Veliyev, *Kadimden Kadim Azerbaycanım*, ADN, Bakü, 1995, s. 50–51.

²¹⁵ Nizami Gencevi, *Sırlar Hazinesi*, Elm Neşriyyatı, Bakü, 1981, s. 89.

²¹⁶ Seyran Veliyev, *Kadimden Kadim Azerbaycanım*, s. 51.

²¹⁷ El-Bakûvî, *Kitab et-Telhis el-Asar ve Acaib El-Melik El-Kahhar*, Şur Neşriyat, Bakü, 1992, s. 135.

Nizami, nefsi ve kendini ateşten korumaya çalışmıştır. Ama ondan önce yaşamış Azerbaycan şairi Hakan Şirvanî, Nizami'nin aksine Zerdüştiliği kabul ettiğini defalarca şiirlerinde dile getirmektedir.

Eğer Zerdüşd dini ile maraklanarsa keyser,

Elim ile “zend-Avesta” ayinleri diriler

Deyirem ki, od ne idi, haradan yarandı “Zend”

Ki, onların ikisinden ad aldı zend –pazend?²¹⁸

Sonuç olarak, İslâm'dan önce Azerbaycan topraklarına hâkim olan Zerdüştilik, İslâm'dan sonrada varlığını gizli olarak devam ettirebilmiştir.

D. TABİAT CİSİMLERİNE (GÜNEŞ, AY) TAPINMA

Azerbaycan'da ilk dinî düşünceler Animizm, Fetişizm ve gök cisimlerine tapma tarzında olmuş,²¹⁹ diğer dinlerin etkisiyle bu inançlar değişerek günümüze kadar gelmiş ve günümüz Azerbaycan halkının hayatına yansımıştır.²²⁰

Sakalar'dan sonra Azerbaycan (kuzey) ve çevresine hükümrânlığını ilan eden Alban şahlığı Hristiyanlıktan önce, güneşe, aya, yıldızlara ve mahiyetini bilmedikleri, korktukları şeylere tapıyorlardı.²²¹

Azerbaycan'da ilkel dinî görüşlerin ortaya çıkışı erken taş dönemine rastlamaktadır.²²²

Ziya Bünyadov *Azerbaycan Tarihi* isimli eserinde verdiği bilgilere göre ‘Azerbaycan’ın kadim sakinleri gök cisimlerine de ibadet ederdiler. Albanya’ya özel mabet

²¹⁸ Hakan Şirvani, *Seçilmiş Eserler*, Yazıcı Neşr, Bakü, 1987, s. 243.

²¹⁹ Reşit Göyüşov, *Arxeologiya ve Din*, Bakü, 1965, s. 17.

²²⁰ H. A. Guliyev, A. S. Bahtiyarov, *Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetdeki Galıgları*, Bakü, 1968, s. 46.

²²¹ Neriman Babayev, Refik Nerimanov, *Berde Tarihinin Aynasında*, s. 62.

²²² M. M. Hüseyinov, G. S.İsmayilov, H. M. Guliyev, *Azerbaycan Arxeoloji Abideleri*, Bakü, 1981, s. 11.

toprakları vardı. Burada Helios; güneş, Zevs; Gök, Selena; ay ilahı gibi kabul görmekteydi.²²³

Anahit ilahesine kadim Albanlar da ibadet etmekteydi. Kür nehrinin yakınında ona mahsus mukaddes topraklar mevcuttu. Anahit ilahesinin birçok özellikleri vardı. O, bitki ve hayvanlar âlemi, mahsul, toprak ve su allahı addediliyordu. Arkeoloji kazıntıları zamanı aşikâr edilmiş kadın heykelcikleri put özelliği taşıyordu. Aynı zamanda Azerbaycanda buna benzer büyük taş heykeller de bulunmuştur.²²⁴

Sakalar'dan sonra Azerbaycan (kuzey) ve çevresine hükümrânlığını ilan eden Alban şahısları Hristiyanlıktan önce, güneşe, aya, yıldızlara ve mahiyetini bilmedikleri, korkutukları şeylere tapıyorlardı.²²⁵

1. Güneşe Tapınma

Zerdüştilikten farklı bir şekilde Albanya'da güneşin yegâne ilah olduğu inancı vardı.²²⁶ Güneşi bir tek ilah bilen bu topluluk kuzey Azerbaycan'ın kadim halklarından olan Massaget tayfaları idi. Burada onun yani güneşin şerefine mabetler kurulmuştu. Bu mabetlerde güneşe ibadet edilir, kurbanlar kesilirdi. Kurbanlık olarak en güzel at cinsi ayrılırdı. Çünkü onlara göre, tanrıların en süratlisi olan güneş, hayvanların en süratlisi olan at takdimesine layıktı.²²⁷ Çok kadim zamanlardan at, mukaddes sayıldığı için birçok kaya üzeri resimlerde at tasvir edilmiştir. Birçok kadim insan kabirlerinde at kemikleri ortaya çıkarılmıştır. Azerbaycan'ın millî kültüründe kadim Azerbaycan'da ibadete layık bilinen bu hayvanın sadakati, akli ve dayanıklılığından bahseden birçok atasözü vardır. Bunun içindir ki Massagetler en güzel, en süratli koşan atını Güneş ilah'ına kurban ederek onu güneşle eşit görüyorlardı. Massagetlere göre canlı varlıklardan en çok at, güneşle mukayese edilebilir ve sadece o güneşe kurban edilebilirdi.²²⁸

Kadim Yunan tarihçisi Strabon'un (M. Ö. 64/63 – M. S. 23/24) yazdığına göre Albanlar, Helios (Güneş), Zeus ve Selene (Ay) tanrılarına inanıyorlardı. Strabon eserinde

²²³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 169.

²²⁴ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 169.

²²⁵ Neriman Babayev, Refik Nerimanov *Berede Tarihinin Aynasında*, s. 62.

²²⁶ Mirze Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, Azerbaycan Kültür Derneği yay. Ankara, 1951, s. 3.

²²⁷ Mirze Bala, *a.g.e.*, s. 4.

²²⁸ Lale Mövsüмова, *Azerbaycan Kadını Uzak Geçmişten İndiyedek*, Ulu yay. Bakü, 2003, s. 34-36.

Albanların özellikle Selene tanrıçasına taptıklarını ve İbery (Gürcistan) sınırına yakın bir yerde Albanların Ay tapınağının varlığından bahsetmektedir.²²⁹

Strabon'un aktardığı bilgilere göre Albanya'da kahin, hükümdardan sonra ikinci saygıdeğer insan idi. O, dindarlar arasında vecde gelip ormanda dolaşanları yakalıyor, kutsal zincirle bağlıyor ve tanrıya kurban etmek için güzel yemeklerle besliyordu. Zamanı geldiğinde dindarlar arasından deneyimli birisi elindeki kutsal mızrağı kurbanın kalbine saplıyor ve kurbanın düşüş pozisyonuna göre sonuç çıkarıyor, sonra bunu oradaki dindarlara söylüyor, daha sonra cesedi belli bir yere götürür, günahlardan arınması gereken insanlar onun üzerinden geçiyorlardı.²³⁰ İnsan kurbanı ayınının Albanya'da yaygın olduğunu gösteren diğer bir kanıt da arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan kabirlerdeki cesetlerin kollarının bağlı oluşu, bu şekilde öldürülerek kutsal tapınaklara yakın yerlerde gömülmüş olmalarıdır.²³¹

Kabirlerde bulunmuş eşyaların üzerindeki 3,7,11 sayıları ise Albanlar da dinsel geleneklerin ay takvimine göre yapıldığının işareti olarak yorumlanmaktadır.²³²

Kayaya çizilmiş resimler arasında mezolit dönemine ait gök cisimlerinin tasvirleri de mevcuttur. Bunların arasında daha çok güneş resimleri dikkat çekmektedir. Bu resimlerin aynısına kabirlerde bulunmuş eşyalarda da rastlanmaktadır. Araştırmacılar bunun astral kült inancı ve defin ile yakından ilgisi olduğunu söylemektedirler.²³³

2. Ay'a Tapınma

I Yüzyılda yaşamış Yunan âlimi Strabon, Albanya'nın dağlık bölgelerinde muhteşem ay mabetlerinin varlığından bahsetmektedir. Strabon'un verdiği bilgilerde ay

²²⁹ Araştırmacılar arasında Ay tapınağının yeri konusunda farklı görüşler vardır. Bazı bilim adamlarına göre bu tapınak Azerbaycan'ın Gâh ilinin Lekit köyünde bulunmakta idi. Bu köyde günümüzde mabet kalıntısı vardır. Bk: *Kafqaz Albanyasının Tarixi Meseleleri*, Bakü, 1962, y.y, s. 95.

²³⁰ K. V. Trever, *Oçerki po İstorii i kulturi kavkazkay Albanii*, Moskva – Leningrad, 1959, s. 150-157. Strabo'nun vermiş olduğu bilgiye göre Persler de kurbanlarının cesetlerini yüksek yerlere koymakla semaya tanrı Zeus gibi saygı gösteriyorlardı. Mitre dedikleri Helios'a, Selene ve Afrodite gibi tanrıçalara inanıyorlardı. Bk: Kemal Aliyev, *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*, Bakü, 1992, s. 155; K.V. Trever Albanlar'ın Zeus, Helios ve Selene tanrıları ile Ermenilerin tapındıkları Mihr, Armazd ve Anahit tanrılarını kıyaslayarak bunlardan her birinin İran tanrılarının arasında kendi prototipi olduğunu yazmaktadır. Bk: Trever, *a.g.e.*, s. 52-54.

²³¹ *Kafqaz Albanyasının Tarixi Meseleleri*, s. 96.

²³² 3 sayısının Selene diye adlandırılan üç günlük ay ile ilgili olması muhtemeldir. Bk: Kemal Aliyev, *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*, Bakü, 1992, s.154-164.

²³³ Reşit Göyüşov, *Arheologiya ve Din*, s. 26.

mabedinin iç kısmı ay ilahesini andıran put ve duvar resimleriyle süslenmiştir. Mabedin belirli yerlerinde ay ve güneş resimleri çizilmiştir.²³⁴

Ay mabedini kâhinler yönetiyorlardı. Baş kâhin ülkenin en şahsiyetli ve muteber insanı kabul ediliyordu. Ay mabedleri Albanya'da Hristiyanlığın yayıldığı döneme kadar faaliyet göstermiştir. Gedebeide olan Mahrassa Mabedi Albanya'nın Girdiman vilayetinin merkezî mabetlerinden biri olmuştur. Tarihi bilgilere göre İran şahı II. Hüsrev'in yakın akrabası Mehran, 30 bin aile ile buraya gelmiş, mabette yaşayan 12 kişilik kâhini öldürerek mabede sahip olmuştur.²³⁵

Azerbaycan'ın Gence, Kelbecer ve başka illerinde de 'Mahrassa' ismini taşıyan abideler vardır. Bu abidelerde aya tapınma izleri, duvar tasvirlerinde görülmektedir. 'Mahrassa' sözünün kelime kökü olan 'mah' kelimesi Farsça ve Türkçe 'Ay' anlamına gelmektedir.²³⁶

E. BÜYÜCÜLÜK

Azerbaycan'ın Fizuli ilindeki Azih mağarasında arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan bulgulardan hareketle burada yaşamış insanların Azerbaycan'ın en kadim sakinleri olduğunu söylemek mümkündür.²³⁷ Bilim adamlarına göre bu insanların inancı büyücülük idi. Büyücülükle ilgili bazı âdetler Azerbaycan'da daha sonraları da var olmuştur. Muğan ve Abşeron'da yağmur yağdırmak için kadın ve çocuklardan ağlamaları isteniyordu. Kelbecer, Laçın ve Şuşa'da ise çay vadilerini sürmekle yağmurun yağacağına inanılıyordu. Tarlaya zarar verecek yağmurun durması için ise godu- godu veya dodu- dodu denen başka bir âyin icra ediliyordu. Bu durumlarda güneşin doğmasına sebep olan, güneşin sembolü sayılan kırmızı renkli kumaşa sarılmış bir kepeyi ev – ev dolaştırıyorlardı. Azerbaycan'ın Oğuz ilinde hastaları iyileştirmek için ağrıyan uzva ağaç kabuğu yapıştırılıp ona ok fırlatılırdı. Bununla da hastalığı öldürdüklerini düşünüyor veya hasta yeri kesip atmakla hastalığın da kesilip atıldığına inanılıyordu ve buna 'çille kesme' âdeti deniyordu.²³⁸

²³⁴ Reşit Göyüşov, *Arxeologiya ve Din*, s. 25.

²³⁵ H. A. Guliyev, A. S. Bahtiyarov, *Azerbaycan'da Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetdeki Galıgları*, s. 46-47.

²³⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1994, s. 95.

²³⁷ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1994, s. 9.

²³⁸ Kemal Memmedov, *İslam Öncesi Azerbaycanda dini İnançlar*, Bakı, 1996, s. 13; Z. İ. Yampolski, *Azerbaycanda Kadim Dinler*, Bakı, 1958, s. 7.

F. TOTEMİZM

Arkeolojik kazılarda Azıh Mağarası'nda bulunan hayvan kalıntılarının totemizm inancıyla ilgili olduğu ifade edilmektedir. Bu mağarada bulunan ayı kafaları, sırtlanlar ve benzeri diğer vahşi hayvanlardan korunmak için mağaranın gizli yerlerine konulmuştur. Kafalar dik vaziyette ve avcılarının etrafında oturdukları ocak istikametinde yerleştirilmiştir.²³⁹ Kabirlerde bulunan öküz kafası ve ayaklarının cenazeyi kötü ruhlardan koruma amacıyla oraya konduğunu söyleyen araştırmacılar bu adetin devamı olarak günümüzde Kabele ilinin Nic Köyü'ndeki 'Tavuk Piri' (Azerbaycan'da kutsal sayılan yerlere 'Pir' denilmektedir) ve 'Sarılık Piri'ni gösteriyorlar. Her iki pire gelenler kestikleri tavuk ve hayvanların baş ve ayaklarını buraya bırakıyorlar. Günümüzde bahçe ve bostanlarda ağaçların üzerine öküz kafası asan insanlar bunun onları kötü nazardan koruyacağına inanmaktadırlar.²⁴⁰

Azerbaycan'ın Gobustan ilinde kayalar üzerine çizilmiş kadim dönemlere ait resimler mevcuttur. Bunların en kadimi olan iki bin yıl önceye ait olduğu söylenen kadın tasvirleridir. Paleolit ve Mezolit dönemlerine ait kadın heykeli ve resimleri Azerbaycan'ın diğer illerinde de bulunmuştur. Bunları araştıran bilim adamları kadınların o dönemlerde kabile ocağının hamisi olarak kabul edildikleri fikrini ileri sürmüşlerdir. Azerbaycan'ın Gazah ilinde Somutepede'ki kazıda kadim evin ocağında 40 cm yüksekliğinde iri kafalı enli kalçalı kemikten yapılmış kadın heykeli bulunmuştur. Âlimler bunun kadın kültü ile ilgisi olduğunu belirtmişlerdir.²⁴¹

Gobustan kayalarındaki öküz ve keçi resimlerini ise araştırmacılar milattan VI – V bin yıl önce nesli tükenmiş hayvanlarla ilişkilendirmektedirler. Onlara göre öküz resmi totemcilik, keçi resmi ise büyücülükle ilgili olarak ortaya çıkmıştır.²⁴²

²³⁹ Kemal Memmedov, *a.g.e.*, s. 17; Kafaların birinin üzerinde insanlar tarafından taş bıçkı ile çizilmiş sekiz çizgiyi âlimler saati ve ya sema cisimlerinin tasviri olarak yorumluyorlar. Bk: Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 10. Araştırmacılara göre günümüzde Azerbaycan'daki bazı meyve, bitki, dağ ve mağaraların hayvan adıyla adlandırılması (msl; itburnu, guşeppeyi, ayıarmudu, keklikotu, garğasoğanı, ilanyarpağı, maralotu, vs, İlandağ, İnek Zağası, Keçi gayası, Maral daş, Ceylan Bulağı vs.) eski totemizm inancı ile bağlıdır. Nahçıvan'daki Kültepe'deki kazı zamanı bulunmuş çok sayıda hayvan figürleri de Totemizmle ilgili olup ilk demir devrine (M. Ö. IV. binyıl- M. Ö. I. binyıl) aittir. Bkz: R. Göyüşov, *Arheologiya ve Din*, s. 29-30.

²⁴⁰ S. M. Gaziyeve, *Kabele Şehrinin Tarihi-Arheoloji Tedgigi - Azerbaycan'ın Maddi Medeniyeti*, Bakü, 1964, s. 17.

²⁴¹ Kemal Memmedov, *İslam Öncesi Azerbaycan'da dini İnançlar*, s. 21.

²⁴² Kemal Memmedov, *a.g.e.*, s. 24.

Bilimciler Nahçıvan'ın Kültepe Köyü''nde bulunan, kaba şekilde yapılmış taş boncukların taş kültü ile ilgili olduğunu savunmuşlardır. Araştırmacılar bu taş boncukların, sahibini kötü ruhlardan koruması inancı ile yapılmış olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Taş kültü ile ilgili günümüz Azerbaycan halkının birçok inanç ve uygulamaları vardır.²⁴³ Guba ilinin Avurca Köyü''nde kayada doğal delik vardır. Karısına güvenmeyen erkek karısını bu delikten geçmesi için ısrar eder, geçmediği takdirde onun ihanet edebileceğine inanır.²⁴⁴ Kabele ilindeki Fallos* Piri daha ilginçtir. Kabeledeki Korad Dağı''nda yerleşen Fallos Piri erkek tenasül aleti görünümündedir. Çocuk sahibi olmayan kadınlar buraya gelerek karınlarını bu taşla sürmekte, onu öperek, oraya beşik asmaktadırlar. Buraya Hristiyanlarla beraber Müslümanlar da gelmektedir. Bu taş kutsal kabul ederek buraya gelenler bu taşın Hz. Ali'nin idrarından meydana çıkmış olduğuna inanmaktadırlar.²⁴⁵

Günümüzde Azerbaycan'da taş kültü ile ilgili deyimler, yer adları ve bir takım âdetler mevcuttur.²⁴⁶ Taş kültüründen başka Azerbaycan'da su²⁴⁷ ve ağaç²⁴⁸ kültü de mevcut olmuştur.

²⁴³ Kutsal sayılan yerlerden taş getirmek ve onu şifa niyetine hastaya sürmek vs. gibi.

²⁴⁴ Reşit Göyüşov, *Arheologiya ve Din*, s. 19.

* Yunanca 'Fallus' tenasül aleti anlamına gelmektedir. Eskiden Yunanlar onu bereket sembolü olarak görüyorlardı.

²⁴⁵ S. M. Gaziyev, *Kabele Şehrinin Tarihi-Arheoloji Tedgigi - Azerbaycan'ın Maddi Medeniyeti*, s. 17.

²⁴⁶ Geniş bilgi için bk: R. G. Kuliyeva, *Kult Kamnya v Azerbaydjane*, Bakü, 1993, (Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi).

²⁴⁷ Su ile fala bakmak, niyetini suya söylemek, kabirlerin üzerine su serpmek ve gidenin arkasından su atmak eski su kültürünün günümüze yansımış izleridir. Günümüzde birçok pınar (Kelbecer ilindeki Hamza bulağı, Ağdam ilindeki Şah bulağı, Lerik'teki Kızılca bulağı vs.) kutsal sayılmaktadır. Bk: Reşit Göyüşov, *Arheologiya ve Din*, s. 20.

²⁴⁸ Şimşad ve Dağdağan ağacı gibi ağaçlara inanç halen devam etmektedir. Bk: H. A. Guliyev, A. S. Bahtiyarov, *Azerbaycan'da Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetdeki Kalıkları*, s. 46-47.

III. BÖLÜM

ALBANLAR'IN HİRİSTİYANLIĞI KABULÜ VE ALBAN KİLİSESİ'NİN OLUŞUMU

A. ALBANYA'DA HİRİSTİYANLIĞIN YAYILMASI

Hz İsa'nın göğe yükselmesinden sonra onun görevlendirdiği havariler, kendilerine öğretilenleri ulaşıla bildikleri her tarafa yaymak için dünyanın her bir bölgesine dağılmış ve bulundukları yerlerde Hıristiyanlığı yaymaya başlamışlardır. Bu topraklarda geçmiş Putperestlik, Zerdüştilik, aya, güneşe tapma gibi inançların üzerine ilahi din olarak zikrettiğimiz Hıristiyanlığın kabulü Albanya Devleti'nin bu topraklardaki hâkimiyeti dönemine rastlamış ve bu ilahi din, Kafkasya'da Albanlar tarafından ilk resmî ilahî devlet dinî olarak kabul görmüştür. Hıristiyanlıktan önce bu toprakların bazı kısmında Yahudilik yayılsa da bu coğrafyada bu dine karşı Hazarlar dışında pekde yakınlaşma olmamıştır.

Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya'daki Hıristiyanlığın I-IV. yüzyıllarına ait bilgiler çok azdır. Ermeni tarihçileri de bu dönemdeki Hıristiyanlıktan hiç bahsetmemekte bunu sessizce geçiştirip Grigoriun IV. Yüzyıldaki faaliyeti üzerinde durmaktadırlar.

Kuruluşundan çöküşüne kadar yaklaşık on . y.y.lık bir zamanda Albanya siyasi olarak bağımsız veya yarı bağımsız şekilde varlığını koruyabilmiştir. M. S. 64'e kadar Albanya'yı yerli hükümdarlar idare etmiş, bu tarihten sonra Arşaki sülalesi hâkimiyeti eline geçirmiştir. M. S. 115'ten sonra Albanya dışında Kafkasya'daki diğer devletler Roma İmparatorluğuna tabi olmuşlardır. IV. Yüzyıl tarihçileri Fest ve Yevtopi'nin yazdığına göre Roma İmparatoru Trajan, Ermenistan'ı Partlar'dan almış ve tamamen Roma'ya tabi kılmış, Albanlar'a hükümrancılık vermiş, diğer halkları da kendi tebaalığına kabul etmiştir.²⁴⁹

Albanya'da Hıristiyanlığın yayılması konusunda yerli Alban kaynakları bunun Havari Thaddeus'un öğrencisi aziz Yeliseus'un faaliyetleri ile ilgili olduğunu belirtmektedirler. Thaddeus'un ölümünden sonra onun öğrencisi Aziz Yeliseus, Kudüs'e dönmüş ve oradaki Hıristiyanlara Havari Thaddeus'un faaliyetlerinden ve şehitliğinden bahsetmiştir. Daha sonra Yeliseus tebliğ için doğuya, Albanya'ya gönderilmiştir.

²⁴⁹ Feride Memmedova, *Azerbaycanın siyasi Tarihi ve Tarihi Cografyası*, Bakü, 1993, s. 112-113.

Kudüs'ten İran'a gelen Yeliseus Ermenilerin kıskançlık ve zulmünden çekindiğinden doğruca Albanya'ya giderek Maskut²⁵⁰ iline varmış ve tebliğini Çola'dadevam ettirerek kendisine öğrenci toplamıştır.

Albanya'da tebliğe başlayan Yeliseus üç öğrencisi ile beraber Uti ilindeki²⁵¹ Srxarına²⁵² gelmiş burada talebelerinden biri öldürülmüş, diğer ikisi de Yeliseus'u terk etmişlerdir. Yeliseus ise Kiş'e²⁵³ gelmiş, burada kilise inşa etmiştir. Bu kilise Albanya'da inşa edilen ilk kilise olmuştur. M. Kalankaturklunun belirttiğine göre Kiş'deki bu kilise Kafkas'ta kiliselerin anası sayılmış ve tüm doğu kiliselerinin başlangıcı olmuş, Hristiyanlık doğululara (Albanlar'a) bu kaynaktan yayılmıştır. Daha sonra Zergun Vadisi'nden²⁵⁴ geçerek putperestlerin yanına gitmiş fakat orada şehit edilmiş cesedi Gomenk²⁵⁵ denilen bir yerde hendeğe atılmıştır.²⁵⁶

Sırharn'da gerçekleşen olaydan sonra Yeliseus'un gittiği Köyü'n ismi, Kafkasya Albanya'sında iki ayrı bölgede mevcut olmuştur. Araştırmacılar Yeliseusun gittiği Köyü'n bu iki köyden hangisi olduğu konusunda değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan birincisi günümüz Şeki ilindeki Kiş Köyü' (günümüzde burada yaklaşık IV. Yüzyıla ait olduğu tahmin edilen bir Alban Kilisesi' vardır.), ikincisi ise günümüz Hocavend ilindeki Kiş Köyü''dür. Günümüzde Azerbaycan'da Yeliseus'un adını taşıyan birkaç manastır mevcuttur. Mesela, Ağdere ilindeki Grviştik ve Kabele ilindeki Yeliseus Mabedi.) Merhum arkeolog Reşit Göyüşov'a göre Yeliseus Hocavent'deki Kiş Köyü''nde bulunmuştur. Onun verdiği bilgilere göre Yeliseus'un faaliyeti kuzey doğudan (Çola) başlamış batıya (Gomenek) doğru yaklaşık 600 km. bir mesafede devam etmiş ve Gomek'te son bulmuştur.²⁵⁷ Ancak araştırmacıların çoğunluğunun kanaatine bu köy şimdiki Azerbaycan illerinden olan Şeki ilinde halen var olan Kiş Köyü''dür.

²⁵⁰ Maskut ili günümüzdeki Müşkür olup, Samur nehrinin güneyinde Yalama ve Belbele nehirleri arasında bulunmaktadır. Bkz: Moisey Kalankaturklunun, *Alban Tarihi*, çev. Ziya Bünyadov, Bakü, 1993, s. 208.

²⁵¹ Uti, (Ermenicede Utik, Yunancada Otena) Kür nehrinin sağ kıyısında bulunan Albanya ili idi. Doğuda Paytakaran'la, güneyde Arsak'la sınırı olmuş, kuzeyde kür nehri, batıda İberiya sınırına kadar uzanmıştır. Bk: Feride Memmedova, *Azerbaycanın siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, s. 90.

²⁵² Srxarn günümüz Ağdaş ili yakınlarındaki küçük Surxarn kalesi ola bilir. Bk: Moisey Kalankaturklunun, *a.g.e.*, s. 209.

²⁵³ Moisey Kalankaturklunun, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵⁴ Zergun'la Samur nehrinin vadisi kastedilmiştir. Bk: Moisey Kalankaturklunun *a.g.e.*, s. 209.

²⁵⁵ Gomek günümüzde de var olan Şeki şehrindeki Kiş köyünün kuzeyindeki Gelmet ismiyle bilinmiş bir köyüdür. Bk: Kalankaturklunun, *a.g.e.*, s. 209; Reşit Göyüşov'a göre ise günümüz Terter ilinde halen Gomenk diye adlandırılan yerdir. Bk: Reşit Göyüşov, *Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, Bakü, 1984, s. 26.

²⁵⁶ Moisey Kalankaturklunun, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵⁷ Reşit Göyüşov, *Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, Bakü, 1984, s. 25-26.

Fakat şu bir gerçek ki o, tebliğ için Ermenistan'ı değil ilk önce Albanya'yı tercih etmiştir. Yeliseus'un misyon faaliyetlerinde başarılı olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Buradaki faaliyetleri süresince birçok ilde bulunmuş fakat tebliği ile daha çok Çola'da ve Uti'de yaşayan yerlileri etkileyebilmiştir. Bu yerler Albanya'nın kuzeyinde bulunmaktadır. Kanaatimizce Yeliseus ateşperestliğin yoğun olduğu güney Alban illerinde faaliyetini srdremezdi. Nitekim İran ve Ermenistan'da bunu yapamamıştı. Bu gün Ermeniler kiliselerinin Apostolik olduğunu iddia etseler de bu kanıtlanmamıştır.

M. Kalankaturklu *Alban tarihi* isimli eserinde: “O, (Yeliseus) Albanya'da Hristiyanlığı tebliğ edip Kiş'te tüm doğu kiliselerinin ecdadı olan kiliseyi inşa ettirdiği zaman Ermeniler de kiliseye benzer hiçbir şey yok idi” demektedir.²⁵⁸

Kalankaturklu'nun eserindeki diğer bir bilgiye göre Ermeniler Hristiyanlığı kabul ettikten yüz seksen sene sonra Ermeni Katolikosu Babgen'in zamanında (490-516) Dvin'de Kadıköy genel konsili (M. S. 451) meselesi ile ilgili yerli kilise konsili toplanmıştır.²⁵⁹ Dvin Konsili'nin M. S. 506'da toplandığı malumdur. Aynı eserdeki diğer bir bilgiye göre o zaman Ermeniler Hristiyanlığı 326'da kabul etmişlerdir. Alban tarihçisi Moisey daha sonra Albanların Hristiyanlığı Ermenilerden iki yüz yetmiş sene önce kabul ettiğini belirtmektedir.²⁶⁰ Bu bilgileri kıyasladığımız zaman ortaya çıkan sonuca göre Yeliseus'un faaliyetleri sonucu Hristiyanlığın Albanya'da M. S. 56'da kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Alban asıllı başka bir tarihçi M. Goş'un aktardığı bilgiye göre Yeliseus'tan Grigoris'e kadar üç yüz sene geçmiştir. Aynı müellife göre Grigoris M. S. 348'de öldürülmüştür.²⁶¹ Bundan  yüz sene öncesi ise M. S. 48'e tekabül edilmektedir. Havari Thaddeus'un M. S. 43'te öldürüldüğünü hesaba katacak olursak ve Yeliseus'un M. S. 43'te (belki daha sonra) Kudüs'e gidip dönmesi arasında 3-4 senelik bir zaman geçmişse o zaman Yeliseus'un Albanya'daki faaliyet döneminin yaklaşık M. S. 48-56 yılları arasında olduğunu söyleyebiliriz.

Yeliseus'tan sonraki dönemlerde Albanya'da Katolikosluk yapmış insanların günümüze kadar sadece isimleri gelmiştir. M. Kalankaturklu ve M. Goş'un eserlerinde

²⁵⁸ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 84.

²⁵⁹ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 82.

²⁶⁰ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 81.

²⁶¹ M. Goş, *Sudebnik*, eski Ermeniceden Rusçaya ev. B.M Arutyunyan, Yerevan, 1954, s. 242.

adları geçen bu katolikosların yaşadığı dönemler kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda Moisey Kalankaturklu: “...önceler birbirinin ardınca gelen bizim dini liderlerlerimizin yaptıklarını ve isimlerini anlatan belgeler yakıldığından onların faaliyetleri, eşyaları ve kabirleri bize malum değildir” demektedir.²⁶²

Her iki müellif, Yeliseus’tan sonra altı kişinin isimlerini zikrederek bunların Alban katolikosları olduğunu yazmışlardır. M. Kalankaturklu onlardan birincisinin Aziz Şunpakişo olduğunu ve onun Kudüs’ten tayin olunduğunu ortaya koymuştur. Daha sonraki katolikosların isimleri ise Matteos, Sahak (İshak), Moisey (Musa), Pand ve Lazar’dır.²⁶³

M. Goş yukarıda adları geçen katolikoslardan Moisey’in yerine Karen’in ismini vermekte,²⁶⁴ aynı zamanda Lazar’ın Begameck’te²⁶⁵ Hazarapat ve Aziz Pantaleon Kilisesi’ni inşa ettiğini de kaydetmektedir.

Alban Kilisesi’nin 704-705 Partav Konsili’ndeki ifadesine göre Albanların katolikoslarının atamaları önceleri Kudüs’ten yapılmakta idi ve bu Aziz Grigoris’in zamanına kadar devam etmiştir.²⁶⁶ Anlaşılan Yeliseus’tan sonra gelen Alban katolikosları Kudüs Apostolik Kilisesi’ne bağlı olmuşlardır.²⁶⁷ Bu katolikosların dönem ve faaliyetleri konusunda kesin bir belge bulunmamakla birlikte onların faaliyetleri sonucu özellikle de Lazar döneminde Hristiyanlığın Albanya’nın kuzeyinde yayıldığı ve kilisenin inşa edildiği ortaya çıkmaktadır.

B. ALBAN DEVLETİ’NİN HİRİSTİYANLIĞI KABULÜ

Hristiyanlık yaklaşık olarak M. S. I. Yüzyılda Filistin’de, Yahudi inancının yaşandığı toplumda zuhur etmiştir.²⁶⁸ Yayıldığı coğrafyada sadece Yahudi kültürü değil, Pagan, Bizans ve Helen kültürü ve dini düşünceleri de mevcuttu.²⁶⁹

Hristiyanlık düşüncesi I. Yüzyılın yarısında köle ve köylüler arasında hızla yayıldı. Kardeşlik ve eşitlik anlayışı Bizans imparatorluğunun sosyal yapısını alt üst ettiği

²⁶² Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 204.

²⁶³ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 204.

²⁶⁴ M. Goş, *Sudebnik*, s. 242.

²⁶⁵ Begameck günümüzdeki Berde ve Beylegan arasındaki bölgede bulunuyordu. Bk: M. Goş, *a.g.e.*, s. 253.

²⁶⁶ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 179-180.

²⁶⁷ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 173-174.

²⁶⁸ Kürşat, Demirci, *“Hristiyanlık”*, DİA, İstanbul, 1998, XVII, s. 328-340.

²⁶⁹ Annamarie Schimmel, *DinlerTarihine Giriş*, Kırkambar Yay, İstanbul, 1999, s. 159.

için Hristiyan cemaat, imparatorların zulmüne ve işkencelerine maruz kaldı. Hızla çoğalan Hristiyan toplumu IV. Yüzyıla kadar bu faaliyetlerini gizli devam ettirmişlerdi.

Kuzey Azerbaycan'ın Hristiyanlaşması ya da Hristiyanlaştırılması ilk defa azizler tarafından olmuştur. Hristiyanlığın tebliğ edildiği memleketlerden ilki Şeki idi. İlk Yüzyılda Alban toplumunda putperest ve şeytana tapan topluluklar yaşamıştır.²⁷⁰ Hristiyanlığın Albanya'ya yayılması birbirini takip eden iki esas dönemde gerçekleşmişti:

İlki, Apostol (Azizler) dönem olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Thaddeus, (Tadey, Yahuda) Bartolomeus ve Thaddeus'un öğrencisi Yeliseus gibi azizler tebliğde etkili olmuşlardı. IV. Yüzyıla kadar devam eden bu devir "*Surafil Devri*" olarak da bilinmektedir.²⁷¹

İkinci dönem ise Eğitimci Gregori ve Alban hükümdarı Urnayır'ın gayret ve özel çabalarıyla Hristiyanlığın yayıldığı dönemdir.²⁷²

Hristiyanlığın I-II. Yüzyılda Kudüs'ün kuzeydoğusunda ve doğusunda yayılmasında Pavlos'tan sonra etkin olan şahıslar Tomas, Raddeus, Bartolomeus, Tomas'ın kardeşleri Addey, Thaddeus ve Thaddeus'un öğrencileri Yeliseus ve Moran olmuştu. Bu azizler ve şakirtler Suriye'den ve Mezopotamya'dan başlayarak İran, Kafkasya, Gürcistan, Ermenistan ve Alban ülkelerine gelerek Hristiyanlığı tebliğ etmişlerdir.²⁷³ Kısacası tüccarlar Hristiyanlığın çevrede tanınmasında azizlere yardımcı olmuşlardır.²⁷⁴

İlk kez Hristiyanlığı kabul eden Azerbaycan'ın kuzeyi (Albanya) tarafı olmuştu. Aziz Bartolomeus şakirtleri ile beraber Araz Nehri'ni geçerek Sisakan şehri ve kasabalarında tebliğde bulunmuşlardı. Halk vaftiz olup, dinlerini değiştirdi. Bartolomeus burada şakirtleri ile birlikte bir kilise inşa etti. XIII. Yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçisi Stepannos Orbelyan, Kuzey Azerbaycan'ın Hristiyanlığı hakkında şunları ifade etmiştir: "*Her şeyden önce şunu kaydetmek gerekir ki, Sisakanlılar, Tanrı'yı Ermenistan halkından*

²⁷⁰ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 345.

²⁷¹ Feride Memmedova, *Azerbaycanın siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, s. 223.

²⁷² Feride Memmedova, *a.g.e.*, s. 225; Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 30,38.

²⁷³ Feride Memmedova, *a.g.e.*, s. 207.

²⁷⁴ Feride Memmedova, *a.g.e.*, s. 210.

önce tanımış ve Aziz Bartolomeus vasıtasıyla mukaddes İncil'in talimlerine itaat etmişler.”²⁷⁵

Bizans İmparatoru Konstantin'in M. S. 313'de Milan Fermanı ile Hristiyan cemaatine dini özgürlük verdikten sonra²⁷⁶ Hristiyanlık inancı Albanya, Gürcistan ve Ermanistan'da resmî din ilan edilmişti.²⁷⁷

Ermeniler II. Yüzyılın başlarında Thaddeus'u katletmelerinden sonra Yeliseus'un önce Kudüs'e oradan İran'a ve oradan da Albanya topraklarına (Çolaya) Derbend'e gelerek misyonerlik faaliyetlerine başladı. Çok geçmeden Şekin Kış Kasabası'nda ilk kiliseyi inşa etti. Bu kilise doğuda kurulan ilk kilise idi. Bundan sonra Hristiyanlık bu kilise vasıtasıyla çevreye yayılmaya başlamıştır. Yeliseus, Alban memleketinde Hristiyanlığın tedricen yayılmasında etkili olan kişidir.²⁷⁸

İkinci dönem ise Hristiyanlığın devlet dinî ilan edildiği dönemdir. Bu dönemde Hristiyanlığın yayılmasında etkin olan kişi Kral Urnayır'ır. Urnayır'ın teşviki ile devletin üst makamlarındaki insanlar ve asilzadeler yeni dini kabul ettiler. Devlet dini Hristiyanlık olmasına rağmen halkın bazı kesimleri kadim dinlerinden vazgeçemediler.²⁷⁹

Hristiyan misyonerleri ilk zamanlarda IV. ve V. Yüzyılda Sâsânî idarecileri tarafından desteklenmiş ve ezeli düşmanı Roma'ya karşı korunmuştur.²⁸⁰ Roma'da Hristiyanlara 313 Milan fermanı ile serbestlik tanınmıştır. Bu sıralarda Bizans'ta kiliseler arasında inanç ve itikat problemleri yaşanıyordu. Sâsânî yönetimi bunu fırsat bilip Bizans'a karşı monofizit Hristiyanlarını desteklediler.²⁸¹

İlk zamanlarda Hristiyanlık büyük halk kitlesi tarafından kabul edilmemiştir. V. Yüzyılın sonuna kadar Kilise teşkilatı siyasî ve ekonomik yönden zayıf idi. Hükümdar kilise işlerine müdahale ediyor ve istediği şahsı dinî lider seçebiliyordu. Ancak kilise, V. Yüzyılın sonlarında istediği özgürlüğü kralı III. Vacegan zamanında elde etti. Çünkü III. Vacega'nın V. yüzyılda “*Aluen Meclisinde*” almış olduğu 21 maddelik kararın ikisi halk

²⁷⁵ Feride Memmedova, *Azerbaycanın siyasi Tarihi ve Tarihi Cografiyası*, s. 212.

²⁷⁶ Mehmet Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1995, s. 22–23.

²⁷⁷ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 46.

²⁷⁸ Feride Memmedova, *a.g.e.*, s. 216.

²⁷⁹ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 46–47.

²⁸⁰ Reşit Göyüşov, *Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık*, Bakü, 1984, s.139.

²⁸¹ Feride Memmedova, *a.g.e.*, s. 218.

arasındaki, geleneksel âdet ve ananın yapılmasını yasaklamıştı.²⁸² Bu kararlar Hristiyanlık halk arasında yavaş-yavaş yayılmaya başladı.

Alban ruhani sınıfı Aziz Gregori'ye kadar hep Kudüs'ten tayin edilmiştir. Gregori'den sonra Katalikos seçimi Alban piskoposları tarafından gerçekleştirilmiştir. Papalık, piskoposluklara bölünerek her piskoposluğa yedi köy verilmiştir. Alban Kilisesi'nin idare yönetiminin başında Papalık, eyalet Kilisesi'nin başında Piskopos, köy ve kasaba Kilisesi'nin başında da İnoklar (Köy Keşişleri) bulunurdu.²⁸³

Katolikosluğun merkezi, ülkedeki siyasî ve iç çekişmeler nedeni ile sık-sık yer değiştirmek zorunda kalmıştır. IV. Yüzyılda Alban Kilisesi'nin merkezi başkent Kabele iken V. Yüzyılda merkez yeni kurulmuş Berde şehri olmuştur. Önemli katalikos şehir merkezleri Çola, Kabele, Şeki ve Paytarakan (Beylegan) olmuştur.²⁸⁴

Hristiyanlar yeni alfabeyi geliştirerek halka her ne kadar ulaşırsalar da Sâsânîlerin ülkedeki Zerdüştilik propagandalarından, geleneksel halk inançları ve kiliselerarası mücadeleleri ile baş edememişlerdir. Bunu Albanya'da uzun zaman yaşamış geleneksel inançların devam etmesi ispatlamaktadır. Bu nedenle Alban topraklarında Hristiyanlık aynı derecede yayılmamıştır.²⁸⁵

Alban Kilisesi', Hristiyanlığın içinde ortaya çıkan itikadî görüş ayrılıkları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. İlk görüş ayrılığı İsa'nın tabiatı ile alakalı olmuştur. Tarihte bu akımların ilkinde "Diofizitler" ikincisine ise "Monofizitler" denmiştir. Bu düşünce ayrılığına çözüm bulmak için 451'de Kadıköy'de toplanan din temsilcileri, konsilde Monofizitliği reddedip Diofizitliği kabul etmişlerdir.²⁸⁶ Bunun sonucunda Ermeniler Monofizit, Albanya ve Gürcüstan ise Diofizit anlayışını kabul etmişlerdir. Albanya bölgesi Diofizit olmasına rağmen çevresinde Monofizit Hristiyanları da himaye etmiş, barındırmıştır. 506'da Divin Meclisi'nde Alban Kilisesi' Roma'dan ayrılarak

²⁸² Feride Memmedova, *Azerbaycanın siyasi Tarihi ve Tarihi Cografyası*, s. 219.

²⁸³ Reşit Göyüşov, *Kafkas Albanyasında Hristiyanlık*, s.140.

²⁸⁴ Feride Memmedova, *a.g.e.*, s. 224.

²⁸⁵ Albanyanın doğusunda ölüleri Küp ve Katakomba mezarlara gömme âdeti VII. asıra kadar devam etmiştir.

²⁸⁶ Bu Konsilde " Hz.İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu ve onun bir tek şahısta birleşmiş iki tabiat olduğu kabul edilmiştir." Bk, Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev, Mehmet Aydın) Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1990, s. 16.

Monofizitliği seçmiştir. 551’de yine Divin’de toplanan Alban Kilisesi’ kendisini teşkilatçı Autocephon (müstakil, bağımsız) kilise ilan etmiştir.²⁸⁷

Sâsânî hükümdarları ezeli rakibi Roma’ya karşı Kafkasya’da Monofizit Hristiyanlığın yerleşmesi için her şeyi ile seferber olmuştur. Bu tarihten sonra Alban Kilisesi’nin başı “Papalık” olarak adlandırılmıştır.²⁸⁸ Zamanla diğer devletlerin güçlerinin artma ve azalması Alban Kilisesi’ne tesir etmiştir. 488–705 yılları arasında Alban katolikliği iç ve dış meselelerinde diğer devletlerin Kilisesi’ne bağlı kalmadan kendi başına karar alabilmiştir. VII. Yüzyılda ise Arap birlikleri Azerbaycan topraklarında fetihlere başlamışlardı. Albanya, Emevîler döneminde halifelîğe tâbi edilmiştir. Bu dönemde devletin monofizit veya diofizit olduğu meselesi kesin değildir. Anlaşmaya göre bölge halkı Müslümanlara vergi vererek içişlerinde serbest kalacaktı.

VII. Yüzyılda kuzey ve güney bölgelerine Bizans’ın siyasî baskıları artmıştır. 699’da kral I. Varaz Tirdat vergi vermemek için Kostantinopol’a gitmiştir. Konstantinapol hükümdarı ve onun iki oğlunu 704 yılında kadar yanında esir etmiş, Bu sırada Alban Katolikliği Nerses ve hükümdarın karısı Sparma, Kadıköy Konsili’nde kabul edilen Diofizit görüşünü yaymak istemişti. Ermeni Katolikliği İlya bu haberi Halife Abdülmelik’e yazdığı mektupta Alban Katolikliğinin davranışını Araplara ihanet gibi göstermiştir. Arap yönetimi kiliseler arasındaki münasebette Sâsânîlerin yolunu takip etmiştir.²⁸⁹ Halife Abdülmelik, Nerses’i ve taraftarlarını cezalandırarak Alban katolikosunu ve onun idaresini, Ermeni Katolikliğine teslim etmiştir.²⁹⁰

Bu Yüzyılın önemli olaylarından ilki Alban Kilisesi’nin idaresinin Ermeni Katoliklerine teslim edilmesi, ikincisi de Alban Devleti’nin devlet olma özelliğini kaybetmesidir.²⁹¹ Ermeniler Alban (Arran-Şirvan) Kilisesi’ni yok ettikleri gibi, yazılı bütün dinî ve gayr-i dinî kitap ve metinleri Terter Nehri’ne dökmüş, diğerlerini de yakmışlardı.²⁹² Dağlara sığınan Albanya’daki Hristiyanlar Şirvan ve Hazar arazilerine

²⁸⁷ Feride Memmedova, *Azerbaycanın Siyasî Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, s. 224.

²⁸⁸ Z. Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 112–113.

²⁸⁹ Araplar Sâsânîler gibi Bizansa karşı Monofizit Ermenileri desteklemişlerdir. Bk. F. Memmedova, *a.g.e.*, s. 226–227.

²⁹⁰ Mirali Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken*, s. 385.

²⁹¹ Z. Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 125; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 99.

²⁹² Mirali Seyidov, *a.g.e.*, s. 385.

yayılarak kendi inançlarını canlandırmak için Gregoryan Ermeni Kilisesi' ile mücadele etmişlerdir.²⁹³

Gregoryan Kilisesi'nin Alban medeniyet ve kültürüne en büyük zararı onun alfabetini değiştirerek insanları bilgi ve gerçeklerden uzaklaştırmış olmasıdır.

Birçok tarihi kaynaklarda nakledildiği gibi Müslümanlar Albanya'nın Şirvan topraklarına akınlar düzenlerken karşılaştıkları ilk Şirvanşahı Hristiyan idi.²⁹⁴ Bu durum İslâm dönemi dâhilinde passif olarak olsa devam etmiştir.

C. DEVLETİN RESMÎ DİNİ OLARAK HIRİSTİYANLIK

Albanya'daki ilk Hristiyanlar küçük cemaatler halinde yaşamışlardır. Geliri olmadığından henüz zayıf olan bu tür cemaatler Albanya'nın Kabala, Çola ve Partav (Berde) gibi şehirlerinde bulunmakta idiler.²⁹⁵ Dolayısıyla Ermenistan'da Hristiyanlığı yaymış Gregorius ve onun torunu Gregoris'ten önce Albanya resmen devlet seviyesinde olmasa da Hristiyanlıkla tanışıyordu. Fakat Roma'da Hristiyanlığın tanınmaması, ateşperest Sâsânîler'in Albanya üzerindeki dini siyaseti, Albanya'da yaşayan halkın tek bir ulustan oluşmaması gibi birçok faktör hristiyanlığın Albanya'da resmen kabul görmesi sürecini geciktirmiştir.

Albanya Hristiyan'lıkla erken dönemde tanışmışsa da Hristiyanların sayısının az oluşu, devletin önemli kademelerinde yer almaması ve ateşperest İran'ın baskısı gibi faktörler Hristiyanlığın Albanya'da devlet dini oluşunu engellemekteydi. Fakat III. yüzyılın sonlarına doğru Hristiyan cemaatlerinin sosyal durumunun iyileşmesi ve IV. Yüzyılın başlarında Hristiyanlığın Roma'da devlet dini oluşu bu dinin Albanya'da da resmen tanınmasına neden olmuştur.²⁹⁶ Kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı üzere IV. Yüzyılda Ermenistan, İberyâ (Gürcistan)²⁹⁷ ve Albanya'da Hristiyanlık öncelikle

²⁹³ Reşit Göyüşov, *Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık*, s.142; El-Bakûvî, *Kitab et-Telhis el-Asar ve Acaib El-Melik El-Kahhar*, s. 58.

²⁹⁴ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, s. 85.

²⁹⁵ Reşit Göyüşov, *Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, s. 32.

²⁹⁶ Reşit Göyüşov, *Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, s. 32.

²⁹⁷ Hristiyanlık Gürcistan'a iki yönden: güney doğudan (Suriye) Ermenistan vasıtasıyla ve güney batıdan (Yunanistan) Kapadokya vasıtasıyla gelmiştir. IV. yüzyılda Süryaniler tarafından Ermenistanda ve Ermeniler tarafından Gürcistan'da Hristiyan cemaatleri V. Yüzyılda kendi dillerinde dini edebiyatı olan yerli kiliseler kurmuşlardı. Bk: Marri N., *İstoriya Gruzii*, S.Peterburg, 1906, s.19-20. Gürcilerin Hristiyanlığı kabulü hükümdar Mirian'ın zamanında 337'de gerçekleşmiştir. İlk önce Ksanks ve Aragvsk illerindeki cemaatler, daha sonra ise Kaxetyadaki cemaat Hristiyanlaştırılmışsa da çoğunluk yinede eski dinlerinde kalmağı tercih etmişlerdir. Mirian'ın Hristiyanlığı tercih nedeni ise Sâsânî zulmüne karşı

Gregoriusun, bilhassa Albanya'da ise onun torunu Gregorisin faaliyetleri sonucu yayılmıştır. Bazı müelliflerin kanaatine göre Kafkasya devletlerinin hepsinde Hristiyanlığın aynı kişi tarafından yayılması fikri Sâsânîlerin siyaseti sonucu ortaya çıkmıştır. Şöyle ki ateşperestliği Kafkasya'da yayamayan Sâsânîler buradaki devletlerin Bizans'a yaklaşmamaları için monofizit görüşü desteklemiş ve bu devletlerarasında Sâsânîleri destekleyecek bir birlik oluşturmak için burada Hristiyanlığın guya aynı kişi tarafından tebliğ olunduğu, onların alfebelerinin de aynı kişi tarafından düzenlendiği konusunda kilise yazarları vasıtasıyla bir sürü efsaneler uydurmuşlardır.²⁹⁸

Genceli Kirakos'un kaydettiğine göre Gregorius katolikos olduktan sonra Tridat'la beraber Roma'ya giderek imparator Konstantin ve Papa Silvestre ile görüşüp anlaşma yapmış döndükten sonra ise Gregorius oğlu Aristakesi Ermenistan Gürcistan ve Albanya'ya katolikos tayin etmiş kendi ise inzivaya çekilmiştir. Aristakes İznik Konsili'nden (M. S. 325) döndükten sonra ise görevini ona devrederek bir daha gözükmemiştir. Fakat Aristakes'in Albanya'daki faaliyeti konusunda kaynaklarda bilgi yoktur her halde bu bir formalite olarak yalnızca kâğıt üzerinde mevcut olmuştur. Gregorius'un kendisinin ise Albanya'da Haban eyaletinin cemaatini Hristiyanlığa davet etmesi ve Hocavet'deki Amaras'ta Kilisenin temelini atarak, yerli usta ve işçileri bu inşaata celp etmesi konusunda Kalankaturklu'nun mezkûr eserinde bilgi vardır.²⁹⁹

Kaynaklarda verilen bilgilere göre II. Şapur'un (309-379) kızkardeşinin kocası olan Alban hükümdarı Urnayr, Gregorius tarafından vaftiz edilmiş ve Gregorius'tan Albanya'ya piskopos tayin etmesini istemiştir. Kalankaturklunun yazdığına göre Urnayr'ın piskopos istemesinin sebebi buna duyulan ihtiyaç değildi. Muhtemelen Albanların Gregorius'un soyuna saygı duymalarıdır. Hem Urnayr hem de Gregorius menşece part (günümüz İran bölgesinde) idiler. Bu nedenle onların arasında belli bir samimiyetin olması da mümkündür.³⁰⁰

Ermeni katalikosu Kivt'in(461-478) Alban hükümdarı II. Vaçe'ye yazmış olduğu mektuba göre Urnayr, Tridat'ın sarayında Hristiyanlığı Gregoriustan kabul etmiş, ordusu ile beraber kırk gün orucu tutmuş, 50. gün ise vaftiz olmuşlardır. Buradan ayrıldığında

Roma ile ittifak oluşturmak idi. Bk: N. Berdzenişvili, İ. Djavaxişvili, S. Djanaşia, *İstoriya Gruzii (S Drevneyşix Vremyon Do Naçalo XIX Veka)*, Tbilisi, 1946, s. 90-92.

²⁹⁸ N. Berdzenişvili, İ. Djavaxişvili, S. Djanaşia, *İstoriya Gruzii*, s. 136.

²⁹⁹ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 23.

³⁰⁰ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 26.

Tridat ona hediyeler vermiş ve Roma'dan getirmiş olduğu bir keşişi tebliğ için Urnayr'la Albanya'ya göndermiştir. Tebliğ sayesinde halkın çoğu Hristiyanlığı kabul etmiş bazı kadim âdetler (kurban ve hediyelerin yakılması gibi) kaldırılmış cemaat kiliseye verilecek onda bir vergiye tabi tutulmuştur.³⁰¹

Tarihte Albanya'nın Hristiyanlığı devlet seviyesinde kabulünün Urnayr dönemine rastlaması doğaldır. Zira bu dönemde Roma'da Hristiyanlık resmen tanınmış ve ancak bundan sonra Kafkasya'daki devletlerde de hoşgörü ile karşılanmıştır. Kanaatimizce hükümdarların bu olayla münasebetlerini duygusal değil siyasi olarak değerlendirmek doğru olur. Örneğin Tridat'ın Gregorius'la münasebetleri buna örnektir.³⁰²

Bazı kaynakların verdiği bilgiye göre Gregoris Albanya'nın büyük şehri Tsri'de (iri)³⁰³ küçük bir kilise inşa ettirmiş ve buraya Daniyel adlı birisini keşiş tayin etmiştir. Buradan öğrencileri ile beraber Maskutlar ülkesine³⁰⁴ gitmiş tebliğini orada devam ettirmek istemiştir. Önceleri Gregorius'u dinleyen ve fikirlerini beğenen Maskutlar daha sonra onun Ermeni hükümdarı tarafından gönderilmiş bir ajan olduğunu anlamış ve hükümdar Sanatruk'un (Sanesan) emri ile katletmişlerdir.³⁰⁵ Gregoris, Amaras ve Tsrise faaliyet merkezi kurmak istemiş fakat tayin ettiği keşiş Daniyel ve yanında bulunan Çilb kabilesine mensup genç öldürülmüştür. Onların cesetlerini ise bu şehirde bulunan Süryani kökenli keşişler, Haku Köyü'ne götürmüşlerdir. Gerçi aynı kaynakta Gregoris'in

³⁰¹ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 43.

³⁰² F. Buzand'a göre Tridat Hristiyanlığı hür iradeyle değil elinde olmadan kabul etmiştir. Bk: Buzand, *İstoriya Armenii*, Yerevan, 1953, s.7;31; Aynı kaynağın verdiği bilgiye göre katalikos Vrtanesin oğlu İusikten sonra Ermenistanın dini lideri olmamıştır. Halk ise onlara yol gösteren, öğüt veren değil, halkın isteği ile razılaan bir lider arzusunda idiler. Bk: Buzand, *a.g.e.*, s. 30.

³⁰³ Bu şehir günümüzdeki Kabilenin güneyinde bulunuyordu. Bk: Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 210.

³⁰⁴ Tarihçi G.A. Geybullayev'e göre buranın halkı İran dilli insanlardan oluşmakta idi. Maskut ilinin Muğanda (Azerbayca'nın güneyinde) mevcudiyetini kabul etmeyen tarihçiye göre bu yer günümüzde Derbentle Beşparmak dağı arasında m.520-ye kadar mevcut olmuş bir vilayet idi. Bk: G.A. Geybullayev, *K Etnogenezu Azerbaydjantsev*, Bakü, 1991, s. 173-174.

³⁰⁵ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 25; Amaras manastırındaki arkeolojik kazıda açılmış bir kabirde kıvranmış bir şekilde bir ceset ve üzerinde Ermenice sonradan yazılmış şöyle bir yazı bulunmuştur. "Bu kabir müdrik kişi Aziz Grigorisindir." Bk: Reşit Göyüşov, *Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, s. 34. Diğer kaynakların verdiği bilgilere göre ise Tridat Grigoris'i Sanatrukla Paytakarana (Albanyanın güneyi) göndermiş, daha sonra Tridatın öldürüldüğünü işiten Sanesan Grigoris'i öldürerek Sâsânî hükümdarı II. Şapurdan (309,379) kendisini hükümdar tayin etmesini istemiş ve ülkeyi Ermeni hükümdarı Hosrov'un hâkimiyetinden ayırmıştır. Bk: Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, Moskva, 1976, s. 49; Tarihçi Reşit Göyüşov mezkur eserinde Alban hükümdarı Urnayrın 370' lerde öldüğünü Sanaturkun ise 330' larda hükümdarlık ettiğini ve bunun M. Kalankaturklu'da geçen 'Albanlar Urnayrın ölümünden sonra Grigoris'ten katalikos olmasını rica ettiler' cümlesi ve diğer kaynaklarda geçen Tridat'ın Grigoris'i Sanesanla Paytakaran'a göndermesi fikriyle ters düştüğünü belirtmiştir. Bk: Reşit Göyüşov, *a.g.e.*, s. 34. Ermeniler bu yanlış fikirlere dayanarak Maskutların guya Paytakaran'da yaşadığını ve Ermenistan'a tabii olduğunu iddia etmektedirler. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi Maskutlar Albanya'nın güneyinde değil, kuzeyinde yaşamışlardır.

Sanesa'nın oğulları Moisey, Daniyel ve İlya başta olmakla 3870 genci kendi tarafına çekmiş olması ve Sanesa'nın onları takip ederek Dizepaya Dağı'nda katlettirmesi de yer almaktadır. Fakat keşiş Daniyel'in yanındaki gencin yerli Alban değil Çilb kabilesinden olması Gregoris'in kendi faaliyetleri ile yerlileri az etkileyebilmesini göstermektedir. Tsri'de yaşayan Süryani keşişlerin varlığı ise burada kadimden Süryani kolonilerinin bulunduğu kanıtıdır. Kabele, Hristiyanlığın erken dönemlerde yaygın olduğu bir yer olduğundan etrafındaki şehirlerde de Hristiyan cemaatlerinin mevcut olması gayet mümkündür. Hatta M. Kalankaturku'nun aktardığı bilgilere göre bu şehirde Süryani kökenli Hristiyan adamlar yaşamıştır. Bu bilgi Tsri'deki Hristiyanlığı daha kadimlere götürmektedir. O zaman Gregoris'in Hristiyan cemaatinin bulunduğu Tsri şehrinde kilise inşa ettirerek sırf tebliğ için burayı seçmesi şüphe doğurmaktadır.³⁰⁶

M. Kalankaturku'nun naklettiği bilgilere göre Doğu ülkelerinin barbar halkları Gregoris'in ölümünden sonra yine putperestliğe dönmüşlerdir.³⁰⁷ Halk Urnayr'ın siyasetini beğenmemiş, Sâsânî hükümdarını desteklemiş. Muhtemelen bu nedenle Urnayr siyasetini değiştirmiş ve 371 Dzirav Savaşı'nda Sâsânî hükümdarı II. Şapur'un tarafında savaşmıştır. Bu dönemde de Ermenistan'da da durum iyi değildi. Hristiyanlık henüz tüm Ermenistan'a yayılmamıştı. Burada katolikos Vartanes (340-355) iki bin kişiyi vaftiz etmiştir.³⁰⁸ Bu da Ermenistan'da Hristiyanlığın çok yavaş bir şekilde yayıldığını göstermektedir.

Kirakos Genceli'nin verdiği bilgide İmparator Julien, Ermeni hükümdarı Tiran'a kendisiyle şeytanın resminin bulunduğu bir portre yollamış, onu kiliseye koymasını emretmiştir. Tiran bunu kabul etse de Vartanes'in oğlu katolikos İusik buna karşı çıkmış ve Tiran'ın emriyle öldürülmüştür.³⁰⁹ Roma'da ve İran'da cereyan eden bu siyaset ve bu iki devletin baskıları, genelde Kafkasya'da var olan tüm devletleri etkilemişti. Bu dönemler dinsel yönden (Hristiyanlık) zayıf olan Ermenistan hakkında gevşeklikler tezahür etmekteydi. Burada millî kilise oluşmadığından Ermeni katolikosları Kayseri başpiskoposu tarafından seçiliyordu. Bu seçimlere ilk müdahale Ermeni hükümdarı Pap, tarafından gelmişti. Pap Kayseri başpiskoposluğunun izni olmadan Şahak isimli birini katolikos seçmeğe kalkmış ve imparatorun kumandanı tarafından tutuklanarak denize atılmıştır.³¹⁰

³⁰⁶ Moisey Kalankaturku, *Alban Tarihi*, s. 25.

³⁰⁷ Moisey Kalankaturku, *a.g.e.*, s. 31.

³⁰⁸ F. Buzand, *İstoriya Armenii*, s. 10.

³⁰⁹ Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, Moskva, 1976, s. 49.

³¹⁰ Emin N. O. *Vseobşaya İstoriya Stepanosa Taronskogo Asogika*, çev, Moskva, 1864, s. 42, 49.

Kadimden Alban katolikosluğunun merkezi Çola (Gabele) şehri idi. Fakat daha sonraları Hazarların saldırıları sonucu 551’de katolikosluğun merkezi Çola’dan Partav’a taşınmış ve burada göreve başlayan ilk Alban katolikosu Abas (552-596) olmuştur. Monofizit olmasına rağmen onun zamanında Albanya’da diofizit görüşler yayılmıştır.³¹¹

Kafkasya devletlerinde özellikle de Albanya’da Hristiyanlığın yayılması, halkın kiliseler ile olan çeşitli sıkıntıları, hiereşik düzen arasındaki anlaşmazlıklar ve üst düzey tabaka insanların din adamlarıyla olan anlaşmazlıkları ve buna benzer olaylar Kafkasya’da belirli konsüllerin düzenlenmesine neden olmuştur.

Gerek Albanya’da gerekse de Kafkasya’daki diğer devletlerde düzenlenen konsillerce kabul edilen kararlarda o dönemlerde Hristiyanlığın Kafkasya’daki durumu ve dinî boyutları, Hristiyanların hakları ve hayat tarzları Hristiyanlığa etki eden amiller olarak görülmektedir. Yerel ve genel olan bu konsillerin bazıları hakkında kaynaklarda bilgi vardır. Bu konsillerden çoğunun düzenlenme nedeni Hristiyanlıktaki tefrikalara neden olan genel konsiller ve onların kararlarıdır. Bun konsillerden biri Ermeni katolikosu Sahak tarafından 432’de toplanan Aştışhat Konsili’dir.

Sâsânîlerle savaş nedeni ile Kafkasya devletlerindeki katolikoslardan hiç biri 431’de Nestorius’un³¹² görüşlerine karşı düzenlenen Efes Konsili’ne katılamamıştır. Fakat Patrik Maximian, bu konsil kararlarını Proclus ve Akaki adlı piskoposla ve Leonti, İosif, Koryun adlı kişiler vasıtasıyla Ermeni katolikosu Sahak’a göndermiştir. 432’de Aştışhat’ta düzenlenen konsilde Efes Konsil kararları tasdik edilmiş Nestorius’un görüşleri lanetlenmiştir. Aştışhat Konsili’nde yayınlanmış bildirge Maximiandan sonra Patrik olan Proclus’a gönderilmiştir.³¹³

Kalankaturklu’nun eserinde geçen yerel Alban konsillerinden birincisi ise Aluen (Aguen) Konsili’dir.

³¹¹ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 76-80.

³¹² Nestorius 382’de Maraş civarında doğmuş, rahiplikten patrikliğe yükselmiştir. Ona göre Hz. Meryem’e ‘Tanrı anası’ (theotokos) denmemeliydi. O sadece tanrının insani tarafını doğurmuştur. Bu sebeple de ona ‘Mesih anası’ (kristotokos) denmeliydi. Nestorius’a göre Logos, Meryemden doğan insanda sadece ikamet etmiş onunla yakından birlik halinde bulunmuştur. Tabiatların bu yan yana bulunuşu, biri diğerini sıkıştırmadan şahsiyet birliği şeklinde olmuştur. Bu görüşü benimseyenlere Nesturiler denilmiştir. Bk: Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta, 1999, s. 325.

³¹³ Emin N. O. *Perevodi i Stat, (Po Duxovnoy Armyanskoy Literature (Za 1859-1882gg) Apokrifi, Jitiya, Slova i Dr)*, Moskva, 1897, s. 303-304.

Aluen Konsili 26 ocak 488'de Alban hükümdarı III. Mümin Vacagan'ın emriyle Aluen şehrinde³¹⁴ düzenlenmiştir. Kalankaturku'ya göre konsilin düzenlenme nedeni bu dönemde piskoposlar, keşişler, soylular ve tebaalar arasında çıkmış ihtilaflardır. Konsili Mehraniler soyundan olan Vardan Kaç idare etmiştir. Bu konsile hükümdarla beraber Partav başpiskoposu Şuphalişo, Kabala piskoposu Manase, Haşu piskoposu Yunan, Uti ilinin piskoposları Ananiya ve Sahak, Kalankaturk Köyü'nün keşişi İosif, Partav keşişi Toma, Köyçay(şimdiki Göyçay ili) keşişi Pogos, Tisri piskoposu Şmavon, Darahoc keşişi Matte, Sazbaday keşişi Abikaz, Ayrmanuşay keşişi Urvat, Uovel, Permude, Yakup ve diğer keşişler, Arsak ilinin soyluları vb. iştirak etmişlerdir. Konsilde 21 maddeden oluşan kararlar kabul edilmiştir. Bu kararlar hükümdarın veziri Mutak, kumandan Mirherik, kabile reisleri Marut Tirazd, Asparakos, Şama, Bakür, Ratan, Arğış, Girdiman'ın sahibi Cesur Vardan, Xurs, Bermusan, Xosgen, Albanya'nın o dönemdeki katolikosu Pivrog ve Albanya'nın diğer tüm soyluları tarafından imzalanmış ve hükümdar Vaçagan'ın mührüyle tasdik edilmiştir. Bu kanunları;

a) Ruhbanlığa, kilise görevlilerinin karşılıklı münasebetlerine, ruhanilerin hak ve vazifelerine ait olan kanunlar

b) Ruhanilerle soyluların münasebetlerini düzenleyen kanunlar

c) Sırf hukuki özellikler taşıyan kanunlar

diye üç ayrı grupta toplamak mümkündür.³¹⁵ Bu maddelerden anlaşıldığına göre III. Vaçagan'ın bu konsili düzenlemekten amacı bu dönemde oluşmuş elverişli ortamdan yararlanarak Albanya'da dini birlik kurmak, ülkeyi dinî ve siyasî yönden bağımsız hale getirmek, tüm güçleri bir araya getirerek bidatçilere, özellikle de ateşperestliğe karşı koymak ve Hristiyan Ruhban sınıfının güçlü sosyal ekonomik temelini temin etmek olmuştur.³¹⁶ Bu konsile Ermeni din adamlarının iştirak etmemesi ise, o dönemde Alban Kilisesi'nin bağımsız olduğunun kanıtıdır.

³¹⁴ Reşid Göyüşov'a göre Alban hükümdarlarının yazlığı olan Aluen şehri günümüzde Gavurgala denilen yerde bulunuyordu. Orta çağlarda Partav'dan (Albanya) Dvin'e (Ermenistan) giden ticaret yolu buradan geçmiştir. Günümüzde burada Alban hükümdarlarına ait kabirler mevcuttur. Bk. Reşit Göyüşov, *Azerbaycan arheologiyası*, Bakı 1985, s. 119.

³¹⁵ Feride Memmedova, *Azerbaycanın siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, s. 224-225.

³¹⁶ Reşit Göyüşov, *Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, s. 38.

Üç grup halinde toplamak mümkün olan 21 maddelik Aluen Konsili kararları şunlardır;

1. Köy keşişleri senede iki defa piskopostan dini konuları öğrenmeli ve bir defa hediye götürmelidir.
2. Keşiş görevine tayin olunduğunda piskoposa dört dirhem, keşişten aşağı görev ise iki dirhem vermelidir.
3. Soylu kişi kendi kurtuluşu için bir eğerli at veya verebileceği bir şey vermeli vermediği takdirde bunu onun ölümünden sonra ailesi yapmalıdır.
4. Kiliseye vergi şu şekilde ödenmelidir: zenginler, dört cerib buğday(22.825 kg.), altı cerib arpa ve on altı testi şarap, fakirler ise zenginin verdiğinin yarısı kadar, şaraptan ise gücü yettiği kadar vermeli fakat bahçesi ve tarlası olmayandan hiçbir şey alınmamalıdır. Koyunu olan bir koyun, üç koyunun yünü ve belli bir miktar peynir vermelidir. Atı olan bir tay, büyük baş hayvanı olan bir buzağı vermelidir.
5. Herkes merhum yakınının hatırlanması için senede bir kere nezir vermeli, kendi gelirlerinden onlar için de pay ayırmalıdır.
6. Eğer rahibin manastırdan bir şey çaldığı belli olursa o mahkemede sorgulanmalı ve kendi yerinden kovulmalı, ona ayrılmış toprak payı ise kiliseye verilmelidir.
7. Keşişlerinin sayısı fazla olan manastırlar keşişlerden bir kısmını sayısı az olan manastırlara vermelidir.
8. Birisini öldürmüş bir Hıristiyan'ı Piskopos muhakeme etmelidir.
9. Büyük köyde hizmet eden keşiş ikinci köyde de hizmet edebilir, fakat birbirine yakın iki küçük köye bir keşiş hizmet etmelidir.
10. Hiç kimse kendi amca ve halasının torunu ile evlenemez ve kardeşinin karısını alamaz.
11. Karısını sebepsiz yere boşayıp ikinci karısıyla nikahsız yaşayanlar, fal baktıranlar, katiller ve kanunlara uymayanların elleri, kolları bağlanıp hükümdar divanına getirilmeli ve işkencelerden sonra ölüme mahkum edilmelidir.
12. Merhum için yas tutmak ve ağıtlar yapmak yasaktır. Bunları yapanlar ve ağıtçılar cezalandırılmalıdır.

13. Ölmüş hayvan eti yiyen, kırk günlük perhiz zamanı et yiyen ve Pazar günü çalışıp kiliseye gelmeyen, keşiş tarafından dindarların gözü önünde cezalandırılmalıdır.
14. Kırk günlük perhiz zamanı Çarşamba veya Cuma günü et yiyen kimse bir haftayı perhizle geçirmek zorundadır. Fakat bu kimse keşişe perhizli olduğunu itiraf ederse o zaman muhtar o kişiden bir öküz alıp keşişe vermelidir.
15. Eğer keşiş veya ondan aşağı görevdeki birisi dindarlar tarafından bir şeyle suçlanırsa ve onlar bunu itiraf ederlerse o zaman piskopos onları cezalandırmalı ve onlar kilisede tövbe etmelidirler. Fakat itiraf etmedikleri halde suçlu oldukları ortaya çıkarsa o zaman köyden kovulmalıdırlar. Suçlu oldukları tasdik olunmadığı takdirde ise Evharistiya ayinini yapmalı ve bu da onların suçsuz olduklarının yemini olarak kabul edilmelidir.
16. Meslektaşları ve öğrencileri tarafından suçlanan keşiş mihrapta dindarların karşısında durmalı, kiliseden çıkarılmalı ve köyden kovulmalıdır. Fakat meslektaşlarının ve öğrencilerinin haset nedeniyle keşişe iftira ettikleri ortaya çıkarsa o zaman keşiş Evharistiya ayini yapmalı, dindarlar ise iftiracıları lanetleyip kovmalıdır. Fakat onlar da suçlarını itiraf ettikleri halde manastırdan kovulmamalı, sadece tövbe etmelidir.
17. İnşa edilmiş kiliseler yerinde kalmalı, oradan gelen gelir ve vergiler ise başkiliseye verilmelidir. (Bu konsilde piskopos ve keşişler her köyde iki veya üç kilise ve manastır inşa ettiren soylulardan hükümdara şikâyet etmişlerdir. Bu madde bu meselenin halli için konulmuştur.)
18. Soylular kiliseye verdikleri onda bir verginin yarısını başkiliseye diğer yarısını ise kendi kiliselerine vermelidirler.
19. Hem ağa hemde hizmetçi Pazar günleri beraberce başkiliseye gidip Evharistiya ayinini yapmalıdır.
20. Soylular kendi topraklarından piskopostan habersiz keşişi kovamaz, piskoposlar da soyluların rızası olmadan keşişleri tayin edemez veya görevinden alamazlar.
21. Keşiş soylu veya dindarlar tarafından kendine karşı tehlike duysa bile piskoposun izni olmadan oradan gidemez. Soylu piskoposun izni olmadan kendi Kilisesi'ne Azizlerden birinin cesedini getiremez ve Evharistiya ayinini

yapamaz. Bunu yapan kiliseden uzaklaştırılır, yalnız piskoposa belli miktar cereme ödedikten sonra affedilir.³¹⁷

İlk konsil ve sonraki konsillerin çoğunun düzenlenme sebebi M. S. 451’de toplanan Kadıköy Konsili ve bu konsilde alınan kararlardır.³¹⁸ Kadıköy Konsili’nin toplandığı dönemde Kafkasya devletleri Sâsânîlere karşı mücadele ettiklerinden bu konsil onların bilgisi dışında yapılmıştır. Konsilden kırk sene sonra teolojik tartışmalara katılan Ermeni katolikosu Yovhannes (478-490) zamanında Kadıköy Konsili kararları reddedilmiş, bu katolikos tarafından ‘Kadıköy Kristolojisine’ karşı ‘Preuves’ (deliller) adlı bir reddiye yazılmıştır. Bu kararların kabul edilmemesinin diğer bir nedeni de İmparator Marcion’un Sâsânîlerle savaşta Ermenilere yardım etmemesidir. Fakat Gürcüler özellikle Küryon zamanında dinsel ve siyasal açıdan bağımsızlık kazanmak için Kadıköy konsilinin prensiplerini kabul etmişlerdir. Genellikler Gürcüler daha erken dönemlerde de Bizans’ın etkisi altında kalmışlardır. Örneğin Gürcü kraliçesi Sagduxt zamanında dini lider Bizanstan getirilmiş keşiş Mikael idi.³¹⁹ Bu talim katolikos Abas döneminde(552-596) Albanya’da da yayılmış, bu sebeple Ermeni katolikosu İovannes (557-574) Alban katolikosuna mektupta göndermiştir.³²⁰

Ermeni katolikosu Babgen zamanında düzenlenen 506 Dvin Konsili’nde Alban, Gürcü ve Ermeni kiliseleri Efes Konsili’ne sadık kaldıklarını Kadıköy Konsili kararlarını ve Nesturiliği reddettiklerini bildirmişlerdir. Bu kararlar Sâsânîlerin baskısı altında kabul edilmiştir.³²¹ Fakat Sâsânîlerin zayıflamasıyla Kafkasyayı bürümüş diofizit görüşler sonucu 607’de Ermeni katolikosu Abraham’ın zamanında (607-615) yine Dvin’de düzenlenen bir konsilde Gürcü Kilisesi’ Küryon’un başkanlığında Ermeni Kilisesi’nden resmen ayrıldığını ilan etmiş,³²² fakat Alban Kilisesi’ Sâsânîlerin ve Ermenilerin etkisiyle bunu yapamamıştı. Bu dönemlerde diofizit görüşler çok yaygın olduğundan imparator İrakli zamanında Ermeni katolikosu Ezra bile bu görüşü benimsemiş ancak 506’dan sonra

³¹⁷ Bkz. Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s.72-75.

³¹⁸ Konsilde kabul edilen kararın metni şu şekildedir; ‘Hepimiz ittifakla bir tek ve biricik oğul isayı kabul ediyoruz. Ve yine Onun bir tek şahısta birleşmiş iki tabiatını kabul ediyoruz. Bu tabiatlar kendi arasında birleşmemiş, bölünmemiş, ayrılmamış ve değişikliğe uğramamıştır. Bk: Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik’ten II Vatikan’a Kadar*, Fransızcadan çev. Prof. Dr. Mehmet Aydın, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1990, s. 16.

³¹⁹ Leonit Mroveli, *Jizn Kartliyskix Tsarey*, Moskva, 1979, s. 80.

³²⁰ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 78-80.

³²¹ Berceneşvili, Djaxaşvili, Djanaşia, *İstoriya Gruzii*, s. 136.

³²² Feride Memmedova, *Azerbaycanın siyasi Tarihi ve Tarihi Cografiyası*, s. 226; Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 82.

monofizitizm Ermeni Kilisesi''ni birleşmesine ve siyasileşmesine hizmet ettiğinden Ermeniler ısrarla bu görüş üzerinde durmuşlardır.

Albanya'da düzenlenmiş konsillerden 704 Partav Konsili'nin düzenlenme nedeni diofizit görüşlü Alban katolikosu Nerses Bakür'un faaliyetleridir. Mehrani sülalinin son hükümdarı Şero zamanında Ermeni ve Arapların baskısıyla toplanan bu konsilde Nerses Bakür ve onun görüşleri lanetlenmiş, katolikos Nerses azledilmiş, eserleri mahvedilmiş, kendisi ise yapılan işkenceler sonucu ölmüştür. Ermeni katolikosu İlya'nın tayini ile Alban katolikosluğuna Simeon getirilmiştir. Bu konsil kararlarına göre bundan sonra Alban katolikosu yerli piskoposlar tarafından Ermeni katolikosunun danışmanlığı ile dolayısıyla her iki tarafın katolikosları birbirinin rızasıyla seçilmelidir. Böylece sonraki dönemlerde Ermeni katolikosları önemli meselelerin hallinde Alban katolikoslarının yardımından faydalanmış, göreve başlamak için çoğu zaman Alban katolikosları tarafından kutsanmışlardır. Genceli Kirakos'un naklettiği bilgiye göre Ermeni hükümdarı İovannes ile katolikos Petrus arasındaki münakaşayı Alban katolikosu İovsep yoluna koymuştur. Yine Ermeni katolikosu Grigoris görevini bırakarak Roma'ya gittiğinde hükümdar Kyurike onun yerine katolikos tayinini Alban katolikosu İovsep'e havale etmiş, O da Barsek adlı birisini bu görev için kutsamıştır. Diğer bir Alban katolikosu Nerses ise İovannes adlı başka bir Ermeni katolikosunu kutsamıştır.³²³

Katolikos Simeonun kendisi de bazı kurallar tertip ederek bu konsilde tasdik ettirmiştir. Konsil kararları Albanya katolikosu Simeon, Kabala piskoposu Yovhan, Hoş piskoposu Simeon, Albanya'nın kumandanı Cavangoy, vali Vardan ve onun kardeşi Gagik ve diğer kişilerin imzasıyla tasdik olunarak Ermeni katolikosu İlya'ya sunulmuştur. İlya bu anlaşmayı kendi mührüyle onaylamış ve onu Nersmeh Manastırı'nın bakıcısı Kişik'e ve Aziz İosif Manastırı'nın keşişi Grigor'a vermiştir. Bu kurallara göre kiliseleri yalnız monofizit görüşlü keşişler idare edebilirdi. Ruhaniler dışında kiliseden hiç kimseye pay verilemezdi.³²⁴ Bu konsilde alınan kararlar Alban katolikosluğunun zayıflamasının başlıca nedenlerinden biri olmuştur.

³²³ Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, s. 82; 86-87.

³²⁴ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 177-181, 185.

D. ALBANYA'DA SÂSÂNÎLER DÖNEMİNDE HİRİSTİYANLIĞIN DURUMU

Sâsânî hükümdarı I. Yezdegirt (399-420) zamanında Alban Kilisesi'nin durumu iyi idi. Zira bu dönemde İran'da mülkiyetçilik kalkınmış durumdaydı. Soylularla (ruhban sınıfı da dahil) merkezi hakimiyet arasındaki mücadele bölücülük meyilleri görülmekteydi. I. Yezdegirt, Hristiyanların desteğinden yararlanmak istiyordu. Bu nedenle 410 da toplanan Seleucia- Ctesiphon Konsili'nde kilise hiyerarşisi belirlenmiş, Hristiyanlara bazı imtiyazlar verilmiştir. V. Yüzyılda Sâsânîlerin Hristiyanlara karşı bu tür tavrından Albanlar'da yararlanmıştır.³²⁵

II. Yezdegirt zamanında Hristiyanların durumu kötüye doğru ilerliyordu. Hristiyanların çoğu İran'dan kaçarak Bizans'a sığınmıştı. Ancak kurtulduklarını zanneden bu Hristiyanlar İmparator Theodosius tarafından yakalattırılarak II. Yezdegirt'e geri verilmiştir.

Ateşperest kahinler II. Yezdegirt'ten Hristiyanlığın ortadan kaldırılması için ferman vermesini istiyorlardı. II. Yezdegirt ise bir müddet sonra yalnız ateşe tapma konusunda emir vermiştir. O, Alban, Gürcü ve Ermenilerin ileri gelenlerini tutuklayıp ateşperest olmaları karşılığında serbest bırakmış ve yedi yüz kahinle beraber memleketlerine geri yollamıştır. Hristiyanlığın en yoğun olduğu bölgelere giden kahinler Hristiyan din adamlarına kendi dinlerini tebliğ etmeği yasaklamış, dini elbiselerini çıkarmalarına mecbur bırakmış, kilisede nikah kısılmasını yasaklamışlardır. II. Yezdegirt'in Sünük'e hakim tayin ettiği Vasak'ın ve kahinlerin faaliyetleri sonucu buradaki halkın çoğu ateşperestliği kabul etmişlerdir. Bu sırada iki ayrı dine mensup halk arasında çatışmalar çıkmıştır. Ateşperestler Hristiyanları ölü eti yemeğe, ateşe tapmaya mecbur etmiş, rahiplerin elbiselerini çekip çıkarmış, Pazar günü ayinini kaldırmışlardır. Bu sebeple Hristiyanlar ateşperestlere karşı ayaklanmışlardır.³²⁶

II. Yezdegirt daha sonraları Albanya'ya yeniden üç yüz kahin ve ordu göndermiştir.³²⁷ Kafkasya'da yaşanan bu kadar sıkıntıya rağmen hiçbir taraftan yardım alamamışlardır. Daha sonra Vardan Mamikonyan komutasındaki ordu Albanya'ya gelerek Alban ordusu ile birleşmiş, Sâsânî merzibanı Mehr Sebuxt'un ordusu ile 450 de savaşa

³²⁵ Reşit Göyüşov, *Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, s. 34-35.

³²⁶ Yegişe, *O Vardane i Voyne Armyanskoy*, Yerevan, 1971, s. 30-69.

³²⁷ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 39.

girmiş ve Sâsânî ordusunu yenerek savaşı kazanmışlardır. Bu zafer sonucu II. Yezdegirt tarafından buralara gönderilen Sâsânî ordusu ve kahinler ülkeden kovulmuş, ateşperest tapınakları yıkılmıştır.³²⁸

O dönemlerde Sâsânîler tarafından seçilen Alban hükümdarlarının ateşperest olması şart idi ve tüm hükümdarlar isteyerek veya istemeyerek ateşperest olmak zorunda idiler. II. Yezdegirt'in ölümünden sonra oğulları III. Hörmüz ve Firuz arasında olan çekişmeden yararlanan Alban hükümdarı II. Vaçe (444-463) isyan etmiştir. Yezdegirt zamanında zorla ateşperest olan Vaçe Hristiyanlığı kabul edince, Firuz Vaçe'nin hanımı olan kızkardeşini ve kızını göndermesini talep etmiştir. Vaçe, Mecusî olan hanımı ve kızını Firuz'un yanına göndererek hükümdarlıktan vazgeçmiştir.³²⁹ Bu sebepten III. Mümin Vaçagan'a kadar geçen 30 sene zarfında Albanya hükümdarsız kalmıştır.

III. Mümin Vaçagan ateşperestliği kabul ederek hâkimiyeti ele geçirmiş ve Firuz'un öldürülmesinden sonra Hristiyanlığı kabul etmiş ve Albanya'nın özellikle de Arsak ilinin³³⁰ Hristiyanlaştırılmasında büyük faaliyeti olmuştur. III. Vaçagan zamanında Hristiyanlığın bu şekilde yayılmasının bir diğer sebebi de Sâsânî hükümdarı Valaş'ın (484-488) halklara tanıdığı olduğu din hürriyeti olmuştur. III. Vaçagan Hristiyan olmayanlara çeşitli yollarla Hristiyanlığı kabul ettirmiş, ısrar edenleri ise ülkeden kovmuştur. O ülkenin her bir tarafına piskopos ve keşişler tayin etmiş, din adamlarını nüfus sahibi yapmıştır. Onun döneminde Albanya'da 'parmak kesen' ve 'ağıt yakanlar' diye iki batıl tarikat tespit edilerek faaliyetlerine son verilmiştir.³³¹

³²⁸ Yegişe, *O Vardane i Voyne Armyanskoy*, s. 73-78.

³²⁹ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 41-42.

³³⁰ Arsak'ın adı eski müelliflerin eserinde Orhisteno olarak geçmektedir. Bu isimle bilinen bölge günümüz Karabağ'ın dağlık arazisinde mevcut olup I-IV. yüzyıllarda Alban Arşakilerinin, IV-VIII. yüzyıllarda ise Mehraniler sülalesinin hâkimiyetine geçmiştir. Bk: Feride Memmedova, *Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, s. 94-95; Mirali Seyidov'a göre bu sözü Savir Hazar dillerinden alınmış olup Türkçe 'yiğit Sak', 'Sak erkeği', 'Güneş Sak', anlamlarına gelir. Saklar Orta Asya'dan Azerbaycan'a kadar yayılmış Türk kabilesidir. Bk: Mirali Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken*, Bakü, 1989, s. 36-47; G. A. Geybullayev kendi eserinde Azerbaycanda Sakalarla bağlı birçok yerlerin (Sakasena, Balasakan, Arsak, Sisakan vs.) adlarını belirtmiştir. O da sakaları Türkdilli halk olarak göstermiştir. Bk: G. A. Geybullayev, *K Etnogenezu Azarbaydžantsev*, Bakü, 1991, s. 101.

³³¹ Moisey Kalankaturklu adığecen tarikatlar hakkında şöyle bilgi vermektedir. 'Bu tarikatlar, özelliklede parmak kesenler tarikatı, eski satanizm diye bildiğimiz bir tür inanç şekline benzemektedir'. Bk: Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 51-53.

III. Vaçagan zamanında Albanya katolikosu, Aluen Konsili (488) belgelerine göre Pivrog idi.³³² Fakat Alban katolikoları konusunda bilgi veren müelliflerden hiç biri onun ismini Alban katolikoları listesine almamışlardır.

Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev zamanında da Hristiyanların durumu iyiye doğru değişmiştir. Ermeni tarihçisi Sebeos'un naklettiğine göre II. Hüsrev'in Huzistanlı karısı Şirin, monofizit Hristiyan idi. Hüsrev onun için devlet hazinesi hesabına sarayın yanında kilise ve manastır inşa ettirmiş, keşişler tayin etmiştir. Sarayda Hristiyan öğretileri tebliğ eden keşişlere Mecusî kâhinleri ses çıkaramıyorlardı. Bu dönemde Nesturiler, Gregori Kaşkarlının katolikos seçilmesini istemişlerse de Şirin'in isteği üzerine katolikos monofizit Fıratlı Grigori olmuştur.³³³ II. Hüsrev'in Hristiyanlara hoşgörölü davranmasının diğer bir sebebi de İran'daki Hristiyanların sosyal açıdan güçlenmesi idi. Bu dönemde artık Hristiyan tüccarlar, ustalar vb. iş adamlarıyla hesaplaşmak gerekirdi. İmparator Mavriki'nin ölümüne kadar Bizans İran'la müttefik olmuş, fakat daha sonraları bu ittifak bozulduğundan II. Hüsrev'in işgal ettiği Bizans topraklarında güçlenmesi için Hristiyanlarla iyi geçinmesi gerekiyordu. Sebeos'un verdiği bilgiye göre II. Hüsrev'in emri ile din değiştirmek yasaklanmıştı.³³⁴

Kalankaturklu'nun verdiği bilgiye göre 622'de imparator İrakli (610-641) İran'la savaşa başlamış ve Albanya'ya kadar gelmiş 623-624 senelerinin kısmı Albanya'nın Uti ilinde geçirmiştir. Daha sonra Alban hükümdarı Varaz Grigorla 628'de görüşmüş, imparatorun teklifiyle diofizitliği kabul etmiştir. Albanya'da muhtemelen dini akidesine göre imparator askerleri tarafından esir alınan monofizit Hristiyanlar Partav Kilisesi'nin keşişi Zakarya'nın gayretiyle serbest bırakılmışlardır.³³⁵

Bu dönemin diplomatik konularda başarılı diğer bir Alban katolikosu da Viro olmuştur. Z. Bünyadov eserinde Viro'nun diofizit olduğunu ve 603-604 yıllarında Sâsânîlere karşı isyana önderlik ettiğini yazmaktadır. Asogik'in yazdığına göre kristolojik tartışmalar nedeniyle II. Hüsrev tarafından 612-613'de düzenlenen konsile İran hükümdarının sarayında mahpus olan diofizit görüşlü bu Alban katolikosu da iştirak etmiştir.³³⁶ Viro isyana önderlik etmesi nedeniyle esir alınarak Sâsânîlerin sarayında 25

³³² Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 75.

³³³ Lukonin, *Drevniy i rannesrednevekoviy İran*, Moskva, 1987, s. 184.

³³⁴ Lukonin, *a.g.e.*, s. 187-188.

³³⁵ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 90-101.

³³⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX esrlerde*, Bakı, 1989, s. 47-49.

sene kalmış, fakat bu esnada onun mevkiine dokunulmamış ve geliri müsadere edilmemiştir. Kalankaturklı bunu II. Hüsrev'in hanımı Şirin'in sayesinde mümkün olduğunu yazmaktadır. Kubad zamanında Viro, Albanya'ya dönmüştür ve 629' da Hazarlar Albanya'ya saldırmış, İran merzbanı Sema Vişnasıp İran'a kaçmış ve ülke başsız kalmıştır. Bu sırada Viro, tüm Alban sorumluları ile toplantı yapmış, kendisiyle kıymetli hediyeler götürmüş ve Hazar ordusunun kumandanı Şad'la anlaşma sonucu Albanya, Hazar kağanına tabi olmuş ve Hazar ordusu Albanya'dan çekilmiştir.³³⁷

E. ALBAN DEVLETİ'NİN ROMA İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLERİ

Kafkasya'daki Hristiyanlığın durumu Roma'daki siyasî olaylarla sıkı şekilde bağlı olup, Roma'da Hristiyanlara karşı takınılan tavır ise imparatorlara göre değişmiştir. Bu dönemde Roma'ya tabi olan devletlerdeki Hristiyanların durumu da farklı olmamıştır. Bu nedenle Hristiyanlığın ilk asırlarında Roma'da hüküm süren imparatorların Hristiyanlarla münasebetlerine göz atmakta fayda vardır.

Hristiyanlığın ilk yıllarında Roma'da din yalnızca şahsi bir olgu değil aynı zamanda devlet işi idi. Roma devleti millî tanrılara ibadeti koruyor, mağlup milletlerin bile kendi millî tanrılarına ibadet etmelerini engellemiyor, hatta bazı tanrılar Roma tanrılarının yanında yer alıyordu. Fakat bu son imtiyaz tek tanrıya inananlara verilmiyordu. Zira bunlar putperest tebaalar gibi kendi tanrıları yanında birde Roma tanrılarına ibadet edemezlerdi. Roma Devleti Hristiyanlara nispetle Yahudilere karşı daha müsamahalı davranıyordu. Çünkü dinleri millî idi ve Yahudiliği kabul eden putperestlerin sayısı az idi.³³⁸

İmparator Claude (41-54) döneminden Konstantin'e (306-337) kadar geçen zaman içerisinde Hristiyanlar henüz güçlü değillerdi.

İmparator Konstantin Hristiyanlara müsamaha göstermiş, 313'te meşhur Milan Fermanı'nı ilan etmiş, Hristiyanlara birçok haklar vermiştir. Fakat farklı görüşleri benimseyen krallar, diğer Hristiyanlara baskı uygulamış, kimileri de putperestliği benimseyerek Hristiyanlara topyekûn bir mücadeleye girişmişlerdir. Nihayet I.

³³⁷ Moisey Kalankaturklı, *Alban Tarihi*, s. 102-110.

³³⁸ Moisey Kalankaturklı, *a.g.e.*, s. 105.

Theodose'nin (379-395) Şubat 380'deki kararıyla Hristiyanlık devletin resmi dini olmuştur.³³⁹

F. KAFKASYA'DA HIRISTİYANLIĞIN PARÇALANMASI (Monofizit ve Diofizitlik)

Kiristolojik tartışmalar aynı zamanda genel konsillerin düzenlenme nedeni olmuştur. Bu konsillerden I. İznik (M. S. 325), I. İstanbul (M. S. 381) konsillerinin kararları Kafkasya Hristiyanlarınca da kabul görülmüştür. Efes Konsilinin (M. S. 431) kararları ise önce kabul görmesine rağmen daha sonraları Nesturilerin bu yerlerdeki faaliyetleri sonucu yalnızca monofizitler tarafından benimsenmiştir. Dini görüşleri yüzünden Bizans tarafından takibata uğrayan Suriye Nesturileri doğuya kaçmış, daha çok Edessa'da yoğunlaşmışlardı. Burada okul tesis etmiş ve kendi görüşlerini Sâsânî Devletinde yaşayan Hristiyanlar arasında yaymışlardır. Bu görüşler Azerbaycan Hristiyanları tarafından da benimsenmiştir.³⁴⁰

İran'daki Hristiyanlar önce katolikos İssak zamanında (400-411) düzenlenen 410 Seleuci Ctesiphon Konsili'nde, İznik Konsili'nin iman sembolünü kabul etmiş, fakat daha sonra 484'te Bet Lapat Konsili'nde Nestorius'un görüşlerini benimsemişlerdir.³⁴¹ Bu zamandan itibaren İran Hristiyanlarının çoğu Nesturi düşünceye sahip olmuşlardır. Sâsânî hükümdarlarından III. Hörmizd (457-459) Nesturilere hamilik etmiştir. Nesturilik öğretisi yalnızca güneyde değil kuzeyde de yayılmıştır. Kaynaklar VI. Yüzyılda Gürcistan'da da Nesturi cemaatlerinin varlığını haber vermektedir.³⁴²

Alban katolikosu Abas (551-596) zamanında Albanya'da diofizit görüşler yayılmıştır. Bu dönemde Albanya'ya bağlı olan Paytakaran'da Nesturi kiliseler vardı. Nesturi Alban piskoposları İoann ve İakov'un isimleri 540 ve 544 sinodunun belgelerinde mevcuttur.³⁴³

³³⁹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim devirden XX. Asradek)*, I, Azernesir yayınları. Bakü, 1994, s. 205.

³⁴⁰ S. Y. Kasimova, *Yujny Azerbaydjan v III-VII vv*, Bakü, 1992, s. 89; Bu konuda kesin bilgi Suriyeli Bar-Ebreyin kilise tarihi (Tserkovnaya istoriya) adlı eserinde de bulunmaktadır. Tarihçi şöyle yazmaktadır. Hristiyanlık Azerbaycan'da, İran'da, orta Asya'da ve doğuda Nestoriyenlik şeklinde yayılmıştır. Bk: Rasim Guseynov, *Siriyskiye istoçniki ob Azerbaydjane*, Bakü, 1960, s. 130.

³⁴¹ S. Y. Kasimova, *a.g.e.*, s. 87,88.

³⁴² Z. N. Aleksidze, *Problemy İdologii i Kulturi Rannes Rednevekovogo Kavkaza i Gruzii*, Tbilisi, 1983, s. 24.

³⁴³ S. Y. Kasimova, *Yujny Azerbaydjan v III-VII vv*, s. 90.

Kafkasya Hristiyanları arasındaki fikir ayrılıkları 451 Kadıköy Konsili'nden sonra daha da derinleşmiş Bizans tarafından baskı uygulanan Monofizitleri Sâsânîler desteklemişlerdi.

Ermeni katolikosu İovannes'in (557-574) Alban katolikosu Abas'a yazmış olduğu mektuptan anlaşıldığı gibi bu dönemde Albanya'da diofizitlerin faaliyeti yoğunlaşmıştır. M. Kalankaturklu'nun naklettiği bilgiye göre katolikos Abas Albanya'daki heretik misyonerlerin önde gelenlerinden Tomas, Binet ve İbas adlı kişileri ve diğerlerini Albanya'dan kovmuştur. Ermeniler tarafından kabul edilmeyen bu görüşler Albanya'da taraftar bulmuştur. Hatta Ermeniler bu tarikatın yayılmasını önlemek için Albanya'ya misyoner din adamları da göndermişlerdir.

Ermeni katolikosu Abraham'ın (607,615) Amaras piskoposu Mihitar'a yazmış olduğu mektuptan anlaşılıyor ki, diofizitlik Amaras Kilisesi'nin bulunduğu bölgede de yayılmıştır. Abrahamın mektubunda Amaras Kilisesi'nin ruhanilerinin diofizit görüşlerin etkisi altında kalarak teslis konusunda yanlış bilgilere sahip olduklarını, bunun için biran önce bu görüşlerden vazgeçmelerini aksi halde Ermenilerin onlarla tüm ilişkilerini keseceklerini yazmıştır.³⁴⁴ Bizans imparatoru Zenon (450-491) monofizitlerle diofizitler arasında ortak nokta bulmaya çalışmış bunun sonucunda imparator Anastasiya (491-518) zamanında monofizitler takibata maruz kalmamışlardır. Fakat İmparator Justin (518-527) koyu diofizit olduğundan bu dönemde monofizitler yine baskı görmüşlerdir.³⁴⁵

Kafkasya'da diofizitliğin yayılması ve Bizans'ın bu öğretiyi desteklemesi Sâsânîleri telaşa düşürmüş, onlar Kafkasya'da Bizans siyasetinden etkilenecek halkların Sâsânîlere karşı ayaklanacağından korkarak bu halklar arasında Sâsânîleri destekleyecek genel birlik yaratmak istemiş ve bu nedenle de 506'da Dvin'de Ermeni, Gürcü ve Alban kiliselerinin iştiraki ile konsil toplamayı başarmıştır. Fakat bundan sonra diofizitlerin faaliyeti zayıflamamış bilakis daha da güçlenmiştir. Bu dönemde Gürcü Kilisesi'nin başında duran Küryon, ciddi faaliyeti sonucu Gugaret ilindeki kiliselerdeki ibadet dilini Ermeniceden Gürcüceye çevirmeyi başarmıştır.

551'de yine Dvin şehrinde toplanmış konsilde Ermeni Kilisesi'nin yalnız monofizitliği desteklemesi sonucu Gürcü Kilisesi' 607'de resmen Ermeni Kilisesi'nden

³⁴⁴ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 78-80, 85-88.

³⁴⁵ Z. N. Aleksidze, *Problemi İdologii i Kulturi Rannes Rednevekovogo Kavkaza i Gruzii*, s. 23.

ayrılmıştır. Alban ve Sünik kiliseleri daha sonraki dönemlerde böyle bir girişimde bulunacaklardı.³⁴⁶

Gürcistan'da hükümdar Vahtang Gorgasal, halkı Sâsânîlere karşı ayaklandırmış, Gürcü başpiskoposu Mikael ise bunun için onu lanetlemiştir. Mikaeli azleden Vahtang Gürcü katolikosluğu tesis ederek oraya diofizit görüşlü katolikos tayin etmiştir. 523'te ise hükümdar Gurgen, Sâsânîlere karşı isyan başlatmıştır. Bunun nedeni Sâsânîlerin Gürcülerden ölümleri Hristiyan âdetlerine göre değil ateşperest adetlerince defnetmelerini talep etmesi olmuştur.³⁴⁷

660'larda Ermeni Kilisesi'nin genel Kafkasya donofizit birliği kurma çabaları boşa çıkmış, yalnızca Ermenistan sınırına yakın yerlerdeki diğer devletlerin cemaatlerinden çok az bir grup monofizitliği kabul etmiştir.³⁴⁸

Albanya'da diofizitliğin resmen kabul görülmesi konusunda kaynaklarda satır altı bilgiler vardır. Koyu bir monofizit olan Moisey Kalankaturklu eserinde bu bilgileri nakletmediği düşünülebilir. Bu bilgi eksikliği daha sonraları *Alban Tarihi* eserinin Albanca'dan Ermeniceye çevrildiği zaman da yapılmış olma ihtimali vardır. Çünkü monofizit olan Ermeniler diofizit düşünceye sahip Albanları kabullenemedikleri açıkça ortadadır. Bunun için bu bilgileri tercüme esnasında geçiştirdikleri de bir ihtimaldir. Fakat bu bilgiler dikkatle okunduğunda ve diğer kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırıldığında Albanya'daki diofizitliğin kökleri ortaya çıkmaktadır.

Kanaatimizce Albanya hükümdarlarından diofizitliği kabul etmiş ilk kişi Varaz Grigor olmuştur. O imparator Heraklius'un (610-641) 623-624 yılları arasında Albanya'da bulunduğu sırada imparatorun teklifi ile diofizitliği kabul etmiştir.³⁴⁹

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Albanya'daki diofizitliğin merkezi Girdiman olmuştur. Stepan Taronlu Ermeni katolikosu Ezra zamanında İoann adlı bir piskoposun Sargis adlı öğrencisi tarafından Girdiman da heretik bir mezhebin kurulduğundan

³⁴⁶ Z. N. Aleksidze, *a.g.e.*, s. 26-40.

³⁴⁷ Berdzenişvili, Djavaxişvili, Djanaşia, *İstoriya Gruzii*, s. 112-113.

³⁴⁸ Z. N. Aleksidze, *a.g.e.*, s.24.

³⁴⁹ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 132-133.

bahsetmektedir.³⁵⁰ Diofizitliğin burada yaygın olmasının bir nedeni de buranın Gürcüstan sınırına yakın olması idi.

Diofizitlik Alban hükümdarı Cavanşir zamanında da hoşgörüyle karşılanmıştır. Bu dönemde Cavanşir Bizansla yakınlaşmış, imparator Konstantin'e (641-668) mektup yazarak Bizans'ın himayesini rica etmiştir. Konstantin buna müspet cevap vermiş ve onunla ikinci defa görüşmüştür. İmparatorun yanından hediyelerle dönen Cavanşir 662 yılından 664'e kadar Girdiman'da mabet inşa ettirmiş ve 21 kasım 664'te mabette şöyle dua etmiştir: “... *bu gün kulunu merhametle karşıla ve müdrik bilgilerini benim tebaalarımaya ver ki onlar senin yolunda gitsinler ve Bizans imparatoruna tabi olsunlar*”.³⁵¹ Anlaşıldığı üzere Cavanşir diofizitliği tercih etmiş ve bunun resmen kabulüne hazırlanmıştır.

Daha önceleri Sâsânî hükümdarı III. Yezdegirt'e (632-652) hizmet etmiş olan Cavanşir, 638'de Kadisiye Savaşı'na iştirak etmiş sonraları ise hükümdarın özel muhafızı olmuş, 642'de Nehavend Savaşı'nda Sâsânîler'in yenilgisinden sonra Albanya'ya dönmüş ve Sâsânîler'e tabi olmadığını beyan etmiştir. Hükümdar, Cavanşir'in üzerine ordu göndermiş, Cavanşir de Gürcü soylusu Adarnarseh'le anlaşarak Sâsânî ordusunu mağlup etmiştir. Muhtemelen Gürcülerle bu yakınlaşmadan sonra Cavanşir diofizitliği kabul etmiş ve Gürcüler gibi O da Bizans'ın himayesine sığınmıştır. İmparator ona tüm kadim Alban hükümdarlarına mahsus toprakları bağışlamış ve onu hükümdar tayin etmiştir. Cavanşir'in Bizans'la yakınlaşmasından endişelenen halife I. Muaviye (661-680) onunla görüşmüş ve anlaşma sonucu Cavanşir, halifenin tebaası olmayı kabul etmiştir. Fakat M. Kalankaturklu'ya göre Cavanşir kendini halifenin sözde tebaası gibi göstermiştir.³⁵² Aslında Albanya bu dönemde Bizans'a meyletmiştir ki, bu daha sonraları Albanya'daki diofizit ayaklanmasında açıkça görülmektedir.

680'lerde Cavanşir'in öldürülmesinden sonra başa geçen Cavanşir'in yeğeni Varaz Tridat'ın karısı Saparama da diofizit olmuştur.³⁵³

Bu dönemde Ermeniler diofizitliğin yoğun olduğu Albanya'ya İsrail adlı bir ajanlarını da göndermişlerdir. Feride Memmedova'ya göre maalesef araştırmacılar bu

³⁵⁰ Emin. *Vse Obşaya İstoriya, Stepanosa Taronskogo Asogika*, s. 62.

³⁵¹ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s.128-131.

³⁵² Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 134-135.

³⁵³ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 175.

konuyu iyi araştırmamış ve eserlerinde İsrail'i Albanlar'ın mutaassıbı göstermişlerdir.³⁵⁴ Oysa Kalankaturklu İsrail'in soyu konusunda şöyle yazmaktadır. *“Ben İsrail'in başlangıcı malum olmayan zahitliği konusunda da doğru hikâye bulamadım ve burada sadece bildiklerimden konuşacağım”*. İsrail gençken Varagşapat'ta görevlendirilmiştir. Daha sonra rüyasında Kudüs Azizlerinin kabirlerini gören İsrail bir şekilde Kalmank piskoposu Davud'a ulaşmış ve onun vasıtasıyla Alban katolikosu Uhtanes'le yakınlaşmıştır. Bunları duyan Uhtanes önce İsrail'e inanmamıştır. Uhtanes büyük kilise meclisini toplayarak Arsak'ın ve Arran'ın piskoposu İovel'i davet etmiş, İovel Kalmank başpiskoposu Davud'u kaba sözlerle kınamış ve şöyle demiştir: *“Niçin siz bu safsataya inanıyorsunuz.”* Fakat daha sonra İsrail bu kabirleri bulmuş ve cemaat arasında şöhret kazanmıştır. Hükümdar Varaz Grigor, Kalmank piskoposu Davud'un ölümünden sonra bir şekilde onun yerine geçen İsrail'i daha sonra Ermenilerle bozulmuş münasebetleri yeniden kurmak için Ayrarat vilayetine Ermeni katolikosu Sahak'ın (679-702) yanına göndermiş, İsrail burada çok iyi karşılanmış ve Vagarşapat'ta ona dinlenmesi için yer verilmiştir. Döndükten sonra bir şekilde Hazar kağanlığına gönderilmesine nail olan İsrail, Hazarlılara Hristiyanlığı kabul ettirmiştir. Aslında İsrail'in Hazar kağanlığına gönderilme sebebi Hazarlar'ın Ermenistan'a saldırılarına mâni olmaktı. Zira Hazar kağanı Alp İlitver, Alban hükümdarı Cavanşir'in kayınpederi olduğundan Albanlar'la iyi geçinmiştir. İsrail'in Hazarlara Hristiyanlığı kabul ettirmesi ise uydurmadan başka bir şey değildir. Zira Hazarlar'ın VIII. Yüzyılda Hristiyanlığı kabul etmelerindeki en önemli faktör Bizansla olan iyi ilişki idi. Bu ilişkiler M. S. 568'de Bizans İmparatoru II. Sustinus'un batı Göktürk kağanı İstemi Kağan'a Zemarkos'un başkanlığında bir elçilik heyeti göndermesiyle belki ondan da önce Bizansla Hazar kağanlığının İran'a karşı birleşmesiyle daha da sıklaşmıştır.³⁵⁵ *Alban Tarihi* eserinde verilen bilgiye göre daha sonra Alp İlitver İsrail'in burada kalmasını ve burada katolikoslük tesis ederek kendisinin katolikos olmasını istemiş ve bunu Alban katolikosu Yeliazar'a ve Ermeni katolikosu Sahak'a mektupla bildirmiştir. Kalankaturkluya göre Alp İlitver, Sahak'a mektupta şöyle yazmıştır: *“... Bu erin (İsrail'in) bizim ülkemizde piskopos tayin edilmesine yardımcı olun. Biz, sizin, onun arkadaşı olduğunuzu biliyoruz. Sizden rica ediyoruz ki, bizim mânevî isteğimiz yerine getirilsin. Onun bizim aramızda olması bizi hemdin eder ve barbar kabilelerin ordularının sizin tarafa saldırmasını önler.”* Ermeniler buna sevinmiş, fakat buna yetkili olmadıklarını bildirmişlerdir. Alp İlitver'in elçileri İl-

³⁵⁴ Feride Memmedova, *Ob İstoričeskoj Geografii Kavkazskoj Albanii, Armenii i Albanskom etnose*, İstoriya Kavkaza, Ağustos 2001, Sayı 1, s. 201.

³⁵⁵ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s.138-168.

Tigin ve Çat buradan Albanya'nın başkenti Partav'a gelmiş katolikos Yeliazar ve hükümdar Varaz Tridat'tan İsrail'i Hazar kağanlığına tayin etmelerini rica etmiş fakat teklif geri çevrilmiştir.³⁵⁶

Bizce Hazarların Albanlar'dan piskopos istemeleri normaldir. Zira Alban katolikoslarından Yovhan'ın (656-681) ismi aynı zamanda Hunların katolikosu olarak geçer.³⁵⁷ Demek ki, Hazarlarla Albanlar arasında belli bir din bağı mevcut idi. Fakat Hazarların bu teklifinin Alban katolikosu tarafından reddi şüphelidir. Zira Hazarlar o dönemde de güçlü idiler ve Albanlar'ın bu şekilde onlarla yakınlaşması Albanya'nın hayrına idi. Kanaatimizce katolikosun ve hükümdarın teklifi kabul etmemesinin sebebi İsrail'in monofizit olması ve Ermenilerin tarafına çalışmasıdır.

Diofizitliğin Albanya'daki liderlerinin en meşhuru katolikos Nerses Bakür önceler diofizitliğin yoğun olduğu Girdiman'da piskopos olmuş katolikos Yeliazar'ın (682-688) ölümünden sonra katolikosluğa getirilmiştir. Arran piskoposu İovel'in ölümüne kadar Nerses esas misyonu olan Albanya'nın diofizitleştirilmesini gerçekleştirememiştir. İovel'in ölümünden sonra ise Zakaryayı Arran piskoposu tayin etmiştir. Nerses, Ermeni eyilimli monofizitleri takip etmiş, yukarıda adı geçen Kalman piskoposu, İsrail'i ve Yeliezar'ı kovdurmuştur. Diofizitliğin Albanlar arasında kolayca yayılması ve anlaşılması için Nerses bu konularda birçok eser yazmış, fakat bu eserler Nerses'den sonraki katolikos Semeon tarafından Terter Nehri'ne atılmıştır.³⁵⁸ Bu dönemde hükümdar Varaz Tridat İstanbul'da tutulduğundan³⁵⁹ onun hanımı Saparama ile Alban soylusu Şero arasında hâkimiyet kavgası vardı. Bizans'tan uzaklaşmak isteyen Şero halife tarafından yönetime getirilmek istiyordu. Bu sırada Saparama'dan kurtulmak isteyen Şero ve Nerses Bakür'dan kurtulmak isteyen monofizit piskoposlar – Kabala piskoposu Yovhannes, Amaras piskoposu Sahak, Hoş piskoposu Simeon – yerel konsil düzenleyip Nerses'i aforoz ettiler ve Ermeni katolikosu İlyaya mektup yazarak yardım istediler. Muhtemelen İlya da bunu önceden bekliyordu. Çünkü hemen halife Abdülmelik'e (685-705) mektup yazarak Nerses Bakür'un ve Saparama'nın Bizansla yakınlaştığını bildirmiş ve yardım istemiştir. Bunun üzerine halife,

³⁵⁶ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.* s. 172.

³⁵⁷ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.* s. 167-169, 204.

³⁵⁸ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.* s. 175-177.

³⁵⁹ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.* s. 186.

İly'a ordu vererek Partav'a göndermiştir. İly'a, Nerses'i ve Saparama'yı tutuklamış, Nerses sekiz gün sonra ölmüştür.³⁶⁰

İly'a'nın 705'te Partav'da topladığı konsilde Hoş piskoposu Simeon, katolikos seçilmiş ve bundan sonra hem Ermeniler hem de Albanlar tarafından seçilecek katolikolar için diğer tarafa danışılacağı kararı alınmıştır.³⁶¹ Aslında bu Gregorius zamanında başlayan Ermeni siyasetinin onların lehine sonuçlanmış ilk merhalesiydi.

Böylece Alban Kilisesi' zorla monofizitliğe döndürölmeğe çalışılmıştır. Fakat katolikos Simeon'un kabul ettiğı kararlar içerisindeki; "Tebaalardan hiç kimse kilise merasimlerine, dini ayinlere ve keşişlerin bulunduğu yere yaklaşamaz. Kim bunu yapmaya cesaret ederse cezalandırılacaktır"³⁶² kararı muhtemelen cemaatin çoğunlukla diofizit olmasıyla bağlantılıdır. Bundan başka' sonraki dönemlerde Alban soylularından bazıları belli meseleler için Alban katolikosundan değil Gürcü katolikosundan fetva almışlardır. Alban sipehsaları Vahtang'ın oğlu Varazo yakın akrabasıyla evlendiğı için Alban katolikosu Mikael tarafından dışlanmış, bu sebeple de Gürcü katolikosu Talilaya müracaat ederek onun tarafından kutsanmıştır. Bu daha sonraki dönemlerde de Albanlar'ın diofizitliğe bağlı olduklarının kanıtıdır. Alban katolikosu Mikael, Ermenilerin Makenos Manastırı'nın keşışı Solomon'la beraber Berd Manastırı'nda düzenledikleri bir toplantıda bu nikâhı lanetlemiş, katolikos Talila'ya itiraz etmişlerdir.³⁶³

Diofizit Albanlar daha sonraki dönemlerde Araplar ve Ermeniler tarafından baskı gördüklerinden Gürcülere daha çok yaklaşmışlardır. Önceleri diofizit Albanlar'ın yoğun olduğu Eretiya'da³⁶⁴ X. Yüzyılda Alban soylusu İşhanik zamanında diofizitler üstünlük teşkil etmiştir. Vardapet Sostenes'in buradaki diofizitleri monofizitliğe dönüştürme çabası boşa çıkmış ve nihayet 1083'te burada diofizit manastırı kurulmuştur.³⁶⁵

Kaynaklarda geçen 'Ermeni', 'Yunan' (Rum) ve Gürcü gibi sözler o dönemde sadece etnik kelime olarak değil dini kimlik olarak ta kullanılmıştır. Bu açıdan 'Yunan' ve

³⁶⁰ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s.176-177. Suriyeli Mihailin Salname (xronika) adlı eserinde verdiği bilgiye göre Abbasiler döneminde de halife Mehdi (775-785) Diofizit kiliselerini yaktırmış, Diofizit Hristiyanlar ve Maniheistler takip edilmişlerdir. Bkz. Rasim Guseynov, *Sriskiye istoçniki ob Azerbaydjane*, Bakü 1960, s. 43.

³⁶¹ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 177-181.

³⁶² Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 183.

³⁶³ Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s.187-188.

³⁶⁴ Bu bölge daha sonraları Kahetya'nın sınırlarına dâhil edilmiştir.

³⁶⁵ Marri, *Teksti i razıskaniye po Armyano Gruzinskoy filologii*, Sang Peterburg, 1903, s. 6-7, 22.

‘Gürcü’ kelimeleriyle diofizitler, ‘Ermeni’ kelimesiyle ise monofizitler kastedilmekte idi.³⁶⁶ Mihitar Ayrevanlı’nın aktardığı bilgiye göre IX. Yüzyılın başlarında Tsovd³⁶⁷ kabilelilerinin çoğu diofizitliği kabul etmişlerdir.³⁶⁸ Aynı müellifin yazdığına göre hükümdar David zamanında Parsman Kafkaslı adlı bir keşiş Tsovdlar’ı Ermenilerden ayırarak Gürcülerle birleştirmiştir.³⁶⁹

Aparanlı Mihitar Tsovdların inanç ve ibadetlerinin Ermenilerden farklı olarak Yunanlardaki gibi olduğunu nakletmektedir.³⁷⁰

XI - XII. Yüzyıllarda yaşamış Ermeni monofizit Pavel Taronlu diofizit Feofist’e gönderdiği mektubunda şöyle yazmaktadır: “ *Henüz katolikos İoann tarafından diofizitleri doğru yola döndürmek gayesiyle Dvin’de konsil düzenlendiği zaman bizim halkın Bizans’ta yaşayan kısmı diofizitliği tercih etmişlerdi. Şimdi de Tsaytlar (Tsovdeyler) aynı şeyi yapmaktadırlar. Böylece sizler Ermenistan’ın merkezinde sapkın bir tarikat bulmuş ve ona uymuşsunuz şimdi de siz Tsaytlar gibisiniz. Yani diliniz Ermenice olduğu halde kendinize Yunan diyorsunuz. Hatta soylu bir aileden olan hükümdar Arot (Aşot) bile bu domuzlar yaşayan bölgeyi doğru yola getiremedi.*” Tsavdlar konusunda bilgi veren diğer bir müellifde XI. Yüzyılda yaşamış Karadağlı (Çornagorets) Nikon’dur. Onun esereinde Tsaytlarla ilgili kilise babalarına gönderilmiş üç mektup vardı. Bu mektuplardan anlaşıldığına göre diofizit Tsovdlar’la monofizitler arasında birtakım anlaşmazlıklar sonucu ikinci taraf birinci tarafı aşağılayarak hakaret etmiş ve muhtemelen onların dinî görüşlerinin yanlış olması konusunda yukarıda adları geçen kilise babalarına malumat vermişlerdir. Mektup müellifleri bunun sadece yanlış anlaşılma olduğunu aslında Tsovdlar’ın daha önceki din adamları tarafından kabul gördüğü, onların manastırlarda monofizitlerle beraber ibadet etmeleri konusunda kilise babalarını bilgilendirmişlerdir. Nikonun mektubundan anlaşıldığına göre Tsovdlar Mezopotamya’da yaşamış, daha sonralar ise putperest halkların saldırıları nedeniyle çeşitli ülkelere dağılmışlardır. Onları Kilisesi’ ise Antakya patrikliğine bağlı olmuştur.³⁷¹

³⁶⁶ Marri, *Teksti i razıskaniye po Armyano Gruzinskoy filologii*, s. 52.

³⁶⁷ Adı eski ve ortaçağ müelliflerinin eserlerinde Sode, ‘Savdey’ gibi geçmiş Tsovd halkı Albanya’da yaşamış Türk dilli halk olmuştur. Bkz: Geybullayev, *Etnogenezu Azarbaydžantsev*, s. 123-124.

³⁶⁸ Marri, *Teksti i razıskaniye po Armyano Gruzinskoy filologii*, s.15

³⁶⁹ Marri, *a.g.e.*, s.30.

³⁷⁰ Marri, *a.g.e.*, s.30.

³⁷¹ Marri, *a.g.e.*, s.32-37.

Diofizitliğin izlerine XII - XIII. Yüzyıllarda da rast gelinmektedir. Bakradze tarafından 1878'de Sankt Petersburg'da yayınlanmış tarihi bir belge olan Gürcü katolikosluğuna tabii olmuş diofizit piskoposların listesinde Kars, Ani ve Alaşkert gibi Ermenilerin çoğunluk olduğu şehirlerin bile isimleri vardır.³⁷² Tarihten bilindiği gibi XII. Yüzyılda Kıpçak hanı Atrak'a mensup bir kısım Kıpçak, Kafkasları aşarak Gürcülerle temasa geçmiş ve Hristiyan olmuşlardır. Muhtemelen yukarıda belirttiğimiz piskoposlukları da Karadeniz'in kuzeyinde Kafkaslar ötesinde yaşamış, daha sonraları ise yukarı Kür ve Çoruh bölgesinde yerleşmiş bu Kıpçaklar kurmuşlardır.

Moğollar döneminde diofizit Hristiyanlar Arkaun (Erkegün) adını almışlardır. Ani'deki Karmir Manastırı'nda 1270' lere ait yazıda Arkaun Sargis'in ismi geçer. Bu yazı 1892'de N. Marri tarafından okunmuştur. Yazılardan anlaşıldığına göre manastırı Sargis, çocukları Ukan Koriadin, Papkan Vahxradin ve Ukan'ın karısı Depte hatun hazır şekilde almışlardır. Yazıda rahiplerin haftada dört kez Arkaun Sargis için dua etmeleri emredilmiştir.³⁷³ Buradaki adlardan manastır sahiplerinin Türk, Arkaun kelimesinden ise diofizit oldukları anlaşılmaktadır. Ermeni katolikosluğuna tabii olmadığı için katolikoslar tarafından lanetlenen Akdamar Manastırı'nda 1326'ya ait bir yazıda da Sefedin Arkaun ve Hedenek Arkayun diye iki Türk adına rast gelinmiştir.³⁷⁴

705 Partav (Berde) konsilinden sonra monofizit Albanlar hilafet tararından, diofizit Albanlar ise Roma, Gürcü Kilisesi', daha sonraki dönemlerde ise Moğollar ve Kıpçaklar tarafından desteklenmişlerdir. Kıpçakların yukarı Kür ve Çoruh bölgesinde kurdukları Atabeyler Devleti (1267-1578) içerisinde rahat bir hayat süren Albanlar bu dönemde manastırlar (Ganzasar, Gedik, Nor Gedik v.s.) inşa etmiş, tarih, hukuk ve dinî konularda zengin bir edebiyat oluşturmuşlardır. Bu dönemde monofizit Albanlar Gregoryenleşmelerine rağmen Ermenileşmemişlerdi. Daha sonraları diofizit Albanlar Gürcüleştirmiş, monofizit Albanlar ise Ermenileşmişlerdir. Fakat tarihten bilindiği gibi Karabağ hanlığına bağlı beş Hristiyan Alban melikliği kurmuş olan diofizit Albanlar, ne Gürcüleştirmiş, ne de Ermenileşmişlerdir. Onlar 1723'te Rusya çarı I. Petro'ya göndermiş oldukları mektupta kendilerini Alban, komşularını ise Müslüman Alban olarak

³⁷² Marri, *Tekst i raziskaniye po Armyano Gruzinskoy filologii*, s.40.

³⁷³ Marri, *a.g.e.*, s.64-65.

³⁷⁴ Marri, *Tekst i raziskaniye po Armyano Gruzinskoy filologii*, s.65. 1288'de Argun han tarafından Papa IV. Nikolay'a gönderilmiş elçilerden, birisinin adı Sabadin Arkaun olmuştur. Bkz: Marri, *a.g.e.*, s. 66. Bilindiği gibi Sabadin (Sabahaddin) veya Sefedin (Seyfeddin veya Safyeddin) isimleri daha çok Türkler arasında yaygındır.

adlandırmışlardır.³⁷⁵ Bazı tarihçiler bu Albanlar'ın 1836'da Ganzasar Manastırı'ndaki Alban katolikosluğunun Ermenilerin para ile ele aldıkları kutsal Sankt Petersburg Sinodu'nun fermanı ile kapatılmasına kadar Gregoryan (monofizit) olmadıklarını, sürecin zorlaşmasına tahammül edemeyenler Gürcistan Oktomberi bölgesine göç ederek, bağlı oldukları diofizit düşüncesini devam ettirmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde gürcülerle kaynaşarak aynileşmişlerdir. Tarihçilere göre bu dönemde Gregoryenliği kabullenmeyen birçok Alban Müslüman olmuştur. Müslüman Albanlar bu tarihten itibaren soyadlarının önünde (Melik) sözünü kullanmışlardır.³⁷⁶ Fakat Ermeni tarihçisi Arakel Tebrizli'nin *Tarih Kitabı* isimli eserinden anlaşıyor ki, bu unvan Hristiyan Albanlar arasında Safeviler döneminden itibaren mevcut olmuştur. Daha önce belirttiğimiz gibi Hristiyanlık Kafkasya'da özellikle de Azerbaycan'da Süryanilerin faaliyeti sonucu yayıldığından, Süryanilerin Azerbaycan'da yerleşmeleri, sonraki dönemlerde ise yerli Albanlar'la karışması oldukça muhtemeldir. Kadıköy Konsili'nde (M. S. 451) belirlenmiş diofizit akideyi benimseyen Süryanilere monofizitler tarafından Melkit denildiği malumdur. Gürcü katolikosu Arseni'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Melkitler Gürcistan'da tanınmışlardır. Bu terime Ermeni kaynaklarında da rast gelinmiştir.³⁷⁷ Şu da bir gerçektir ki, Süryanicedeki Melkit sözü Arapçadaki Melik sözünün aynısıdır. Tarihçilerin yazdıklarından belli olduğu gibi Karabağ Melikleri, Ermeniler gibi monofizit değillerdi. Bu sebeple onların daha sonraki dönemlerde Albanlaşmış Süryani asıllı Melkitler olduğu Melik sözünün ise İslâmî dönemlerde Araplaşmış Melkit sözünden türediği de göz ardı edilemez.

G. ALBAN KATOLİKOSLUĞUNUN YÜKSELİŞİ, ZAYIFLAMASI VE ÇÖKÜŞÜ

Fetihler sonucu hilafetin bir eyaletine dönüşen güney ve kuzey Azerbaycan'da sonraki dönemlerde Şirvanşahlar, Saciiler, Salariler, Şeddadiler, Revvadiler gibi küçük Müslüman devletleri kurulmuştur.

Hilafetin zayıflaması sonucu her yerde olduğu gibi Kafkasya'da da bağımsızlık kazanmak isteyen Albanlar, dağılmış devletlerini yeniden kurmak için mücadele

³⁷⁵ X. D. Xelilov, *Garabağın Elat dünyası*, Bakü, 1992, s. 11-12.

³⁷⁶ Ör: Melik- Yeganovlar, Melik-Abbasovlar, Melik- Şahnazarovlar, Melik-Karamovlar, Melik- Paşayevler, v.s. Bkz: J. H. Celalyan, *Alban ölkesinin kısa tarihi*, Bakü, 1992, s.4.

³⁷⁷ Marri, *Teksti i razıskaniye po Armyano Gruzinskoy filologii*, s.62-63.

etmişlerdir. Arranşahlar soyundan Grigor Hamam 885'te Alban Devleti'ni yeniden kurmuş, fakat bu topraklar Yusuf ibn Ebu Sac tarafından Saciler Devleti'ne ilhak edilmiştir.³⁷⁸

Grigor Hamam'ın oğullarından Sevada mahlaslı Sahak, Girdimanı (Gardman) ve Şirak diye adlandırılan Ararat'ı ele geçirmiş, Ermeni hükümdarı Sumbat'ı savaşta yenmiştir.³⁷⁹

M. Kalankaturklu'ya göre Sevada'nın Grigor ve David adlı Grigorun da Sevada ve Atr Nerseh adlı iki oğlu olmuştur.³⁸⁰ Önce Atr Nerseh (915-950) sonra ise kardeşi İşhanik mahlaslı Sevada dağılmış Arranşahlar Devleti'nin yerinde kurulan, önceleri bağımsız daha sonra ise Şirvanşahlar Devleti'ne bağlı Şeki'nin hükümdarı olmuştur.³⁸¹

M. Kalankaturklu'nun yazdığına göre Seveda İşhanın büyük oğlu Senekerim mahlaslı Yovhannes, İran hükümdarı Salar Merzban tarafından hükümdar tayin edilmiş ve Alban katolikosu tarafından kutsanmıştır. M. Kalankaturklu, Senekerim'e David adlı, Yunan asıllı bir din adamı tarafından hükümdar tacı ve elbisesi gönderilmesi konusunda da bilgi vermiştir.³⁸² Daha öncede belirttiğimiz gibi bu bölgede yaşayan Hristiyan cemaat diofizit olduklarından kanaatimizce Senekerim'in Bizans'la sıcak ilişkisinin nedeni bu olmalıdır.

Şeki ile Sanarya'yı birleştiren Senekerim 960'ta isyan ederek Şirvanşahlar'dan ayrılmak istemiş fakat başarılı olmamış, Şeki yalnız 1067'de Herhosri ibn Georgi ve Ahsartan ibn Gagik'in isyanı sonucu Şirvanşahlar'dan ayrılmıştır.³⁸³

Bu dönemde Albanlar ve Gürcüler arasında siyasî ve dinî ilişkiler mevcut olmuştur. Ermeni müelliflerinden Aristakes (XI. y.y) ve Matfey'in (XII. y.y.) verdiği bilgiye göre 1038'de Gence emiri Ebul Esvar'la Gürcü hükümdarı David'in savaşı zamanında Alban katolikosu David'e yardım için ellerinde haç ve İsa'nın resmi olan keşişler göndermiştir.³⁸⁴

³⁷⁸ M. X. Şerifli, *IX. esrin ikinci yarısı- XI. esirlerde Azerbaycan feodal devletleri*, Bakü, 1978, s. 65-70

³⁷⁹ M. X. Şerifli, *IX. esrin ikinci yarısı- XI. esirlerde Azerbaycan feodal devletleri*, s. 70

³⁸⁰ Moisey Kalankaturklu, *Alban Tarihi*, s. 203.

³⁸¹ Mahmut İsmayilov, *Şeki*, Bakü, 1982. s 7.

³⁸² Moisey Kalankaturklu, *a.g.e.*, s. 203.

³⁸³ Şerifli, *a.g.e.*, s. 71.

³⁸⁴ Şerifli, *a.g.e.*, s. 214. Sumbat Sıparapet bu Alban katolikosunun ismini Ter-Ovsep olarak göstermiştir. Bkz: S. Sparapet, *Letopis*, eski Ermeniceden çev. A. G. Galstyan, Yerevan, 1974, s. 20.

Ermeni müelliflerinden Edesli Matfey (XII. y.y.) ve Anili Samvel'in (XIII. y.y.) yazdığına göre 1086'da Alban katolikosu Stepanos zamanında katolikosluğun merkezi Berde'den Gence'ye taşınmıştır.³⁸⁵

Genceli Kırakos'un aktardığı bilgilere göre Atabeyler zamanında Albanya'da İşhan Sargis'in Zakare ve İvane adlı iki oğlu Alban topraklarının belli bir kısmını Müslümanlardan geri almışlardı. Bu kardeşlerden Zakare, Gürcü kraliçesi Tamara'nın güvenini kazanmış, Gürcü ve Alban ordusunun kumandanı olmuştur. İvane ise Atabeyler Devleti'nde görev almıştı. Kırakos, Zakare'nin monofizit İvane'nin ise diofizit akidesini benimsediğini bildirmektedir.³⁸⁶ Fakat onun yazdığına göre Gürcüler'in bazı dini konularda alaylı tavrı nedeniyle Zakare, Albanya'da iki defa yerel kilise meclisi düzenlemiş ve zorla da olsa dinî konularda birtakım değişiklikler yapmayı başarmıştır. Bunların içerisinde ikonları kabul etme gibi diofizit görüşleri yer almıştır. Tüm bunlar Zakare'nin de daha sonraları kardeşi gibi diofizit olduğunu kanıtlamaktadır.³⁸⁷

K. Genceli'nin aktardığı bilgilere göre Alban katolikosluğunun zayıfladığı dönemlerde katolikosluğun merkezi bir yerden diğer bir yere taşına taşına sonunda Çarek Kalesi'nde karar kılmıştır. Buradaki Bejgen adlı Alban katolikosu evlendiğinden görevinden alınarak yerine Stepanos adlı bir Alban katolikosu göreve getirilmiştir. Onun zamanında Sarkavag adlı piskopos yerli Hristiyanlardan vergi toplamak için Genceye gittiğinde Gürcü Badradin adlı Gence emiri ile karşılaşmış ve emir ona şöyle demiştir: *"Duyduğum kadarıyla siz bayramlarınızın birinde suyu kutsuyormuşsunuz. Şimdi bu bayramınız yaklaşmaktadır. Katolikosunuza haber verinde gelip bu ayini bizim şehrimizde yapsın."* Muhtemelen bunu ondan yerli Hristiyan Albanlar rica etmişlerdir. Zira bu dönemde Gence gibi büyük bir şehrin emiri Hristiyan olamazdı. Hem Badradin (Bedruddin) adından da anlaşıldığı gibi o Müslüman olmuştu. Adının evvelindeki Gürcü sözü ise ona muhtemelen Alban asıllı olduğu için verilmiştir. Bu onun yerli Hristiyanlara karşı hoşgörülü oluşu da göstermektedir. Müellifin yazdığına göre bundan önce hiçbir katolikos Gence'ye gelemiyordu. Zira Haçın'daki eşkıyalar ve Gürcü hükümdarının ordusu Müslümanlara ve onlara tabii olan yerli Hristiyanlara saldırıyorlardı. Piskopos emirin teklifini Stepanosa bildirmiş o da diğer din adamları ile beraber Gence'ye gelerek herkesin gözü önünde bu ayini icra etmiştir. Fakat Genceli Müslümanlar buna itiraz etmiş,

³⁸⁵ Şerifli, *a.g.e*, s. 227.

³⁸⁶ Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, s. 118-120

³⁸⁷ Gandzaketsi, *a.g.e*, s. 120-126

İsfahan'daki Atabeylerin hükümdarına emirin Hristiyanlığa dönmüş olduğu konusunda bilgi vermişlerdir. Hükümdarın emriyle Gence emiri görevinden alınarak İsfahan'a getirilmiş, katolikos Stepanos ise altın ve gümüş karşılığında canını kurtararak Haçın'a dönmüş ve bir daha da Gence'ye gitmemiştir. Bunun üzerine Gence Hristiyanları Bejgen'i kendilerine dini lider seçmişler. Fakat Stepanos onu aforoz etmiştir.

Stepanos'un ölümünden sonra Bejini piskoposu Vartanes tarafından keşiş olarak kutsanmış İovannes adlı genç bir diyakon, Gence'nin yeni emiri Hz. Ömer'in rızasıyla katolikos seçilmiştir. Çarek Kalesi'nde oturan İovannes muhtemelen genç olduğu için sıkıştırılmış, bu sebeple de İvane ve Zakare kardeşlerinin yanına gitmiştir. Onlar İovannes'i desteklemiş ve Miapor'daki Hamşi Manastırı'na yerleştirmişlerdir. İovannes burada büyük bir kilisenin inşasını başlatmış, fakat bu inşaat Horasan sultanı Celaluddin'in saldırıları sonucu yarım kalmıştır.³⁸⁸

İvane'nin oğlu Avag Moğol noyonlarından Çarmagun'la iyi ilişkiler kurmuş, bu şekilde Haçın'ı Moğol istilasından korumayı başarmıştır.³⁸⁹ Moğol hanı ile görüşen Avag onun kızı ile evlenmiş Haçın'a döndükten sonra Zakare'nin oğlu Şahinşah'ın, İşhan Vagram ve oğlu Akbuğa'nın ve Haçın hükümdarı Hasan Celal'ın topraklarının kendilerine geri vermesini sağlamıştır. Moğol kumandanı Çağatay, Avağı himaye etmiş, onun ölümünden sonra ise Avağ, düşmanları tarafından sıkıştırıldığından Gürcistan'a sığınmak zorunda kalmıştır.³⁹⁰

Moğolların Haçın'a saldırılarının önüne geçmiş bir diğer Alban asıllı hükümdar da Zakare ve İvanen'in kız kardeşinin oğlu Hasan Celal olmuştur. Hasan Celal, Haçın cemaatini Hohanaberd adlı kaleye toplamış, kaleyi kuşatan Moğollar ise onunla anlaşma yapmak zorunda kalmışlardır. Bu anlaşma sonucu Hasan Celal Moğolların himayesini kabul etmiş, karşılığında kendi topraklarını geri almıştır.³⁹¹

Hasan Celal'in hâkimiyeti döneminde Haçın'da büyük gelişme yaşanmıştır. Bu dönemde meşhur Gandzasar Manastırı inşa edilmiş, 1240'ta onun tanıtım törenine Alban

³⁸⁸ Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, s.125-127.

³⁸⁹ Gandzaketsi, *a.g.e.*, s.163-165.

³⁹⁰ Gandzaketsi, *a.g.e.*, s.167-169.

³⁹¹ Gandzaketsi, *a.g.e.*, s.170-171.

katolikosu Nerses, Haçın din hocaları (Vardapet) Grigoris, Yeliseus ve bunlardan başka yedi yüz Hristiyan din adamı iştirak etmişlerdir.³⁹²

Genceli Kirakos'un yazdığına göre Moğol kağanının yanında Süryani asıllı, Moğolların Raban-Ata dedikleri Simeon adlı bir din adamının yardımlarıyla İranlılar tarafından baskı gören Tebriz ve Nahçıvan Hristiyanları kağanın himayesine sığınmışlardı.³⁹³

1242'de Çarmagun'un yerine geçen Moğol kumandanı Bacu, Albanlar'ında yer aldığı güçlü ordu ile Rum kesiminde yaşayan Ermeniler üzerine saldırmış ve yağmaladıkları kilise ve manastırlara ait eşya ve kitapları Hristiyan Albanlara vermişlerdir. Savaş sonucu esir alınmış din adamlarını, kadın ve çocukları, Alban işhanları Avag, Şahinşah, Akbuğa ve oğlu Dopa, Haçnı Grigor para karşılığında Moğollardan alarak serbest bırakmışlardı.³⁹⁴

Bu dönemlerde Hasan Celal, Moğol kağanı yanında büyük nüfuza sahipti. Ermeniler Moğollarla ilişkilerinde onun aracılığına güveniyorlardı. 1243'te Kilikya hükümdarı Hetum, Moğollarla anlaşma yapmak için Hasan Celal tarafından Bacu-Noyon'a ve Çarmagun'un hanımı Eltine hatun tanıtılmıştır.³⁹⁵

İovannes'ten sonra Alban katolikosları Avağ'ın hakimiyeti altında olan Miapor ilinin Hamşi Manastırı'nda oturuyorlardı. Bu dönemde katolikos olan Nerses, Raban-Ata ve Eltine hatun tarafından görüşmek için davet almış, Eltine hatun katolikos Nerses'i samimi karşılamış, Hristiyan kardeşleri Sadak-Ağa ve Gorgoz'a katolikosa özel ilgi göstermelerini emretmiştir. Daha sonra Nerses'e hiç kimsenin dokunmaması için özel izin belgesi vererek bir görevli ile memleketine yolcu etmiştir. Bundan sonra katolikos Nerses kendi tabiiyetindeki piskoposlukları rahatça dolaşa bilmiştir.³⁹⁶

Moğol hanı Giug han zamanında vergiye tabi tutulan Hasan Celal ve diğer Alban soyluları ile Argun ve Buğa adlı vergi memurları arasında kavga çıkmış, daha sonraki

³⁹² Gandzaketsi, *a.g.e.*, s.171-172.

³⁹³ Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, s.174-175. Aynı bilgiler Suriyeli kilise tarihçisi Bar-Ebrey'in eserinde de yer almaktadır. Onun anlattığına göre Hülagü hanın yanında Raban Simeon adlı saygıdeğer bir din adamı vardı. O hem de doktoru. Babil'de, Suriye'de, Kapadokya'da ve Marağa'da Hristiyanlara çok yardım etmişti. Bkz: R. Guseynov, *Siriyskiye istoçniki ob Azerbaydjane*, Bakü, 1960, s.76.

³⁹⁴ Gandzaketsi, *a.g.e.*, s.175-176.

³⁹⁵ Gandzaketsi, *a.g.e.*, s. 175-178.

³⁹⁶ Gandzaketsi, *a.g.e.*, s. 181-182.

dönemlerde Moğol hanlarının kendi aralarında hâkimiyet kavgaları olduğundan Gürcüler tarafından Hasan Celal'e ait bazı topraklar işgal edilmiştir. Giug handan sonra Moğol kağanı olan Batu han zamanında Albanlar yine de rahat yaşamışlardır.

Batu hanın Süryani mürebbilerinin gözetiminde büyüyen ve onlar vasıtasıyla Hristiyanlığı kabul etmiş olan oğlu Sartak, babasına danışarak Hristiyan din adamlarını vergi ödemekten muaf tutmuş, Hasan Celal'e ait Çaraberd, Akanu ve Karkar adlı yerleri kendisine geri vermiştir. Sartak, Alban katolikosu Nerses'i vergi ödemekten muaf tutarak onun tüm mülkiyetini kendisine iade etmiştir.³⁹⁷

Fakat daha sonraları bazı ayaklanmalar nedeniyle Moğollarla ilişkiler zayıflamıştır. 1261'de Gürcü hükümdarı David'in isyan etmesi üzerine onu takip eden Moğol kumandanı Argun, Hasan Celal'i Kazvin'e Hülagü hanın³⁹⁸ sarayına götürmüş, Hasan Celal'i katlettirmiştir. Hülagü hanın ve Argun'un onayı ile Hasan Celal'in yerine onun oğlu Atabek, Haçın hükümdarı tayin edilmiştir. Atabek, babasının parçalanmış cesedini Ganzasar Manastırı'nda defnetmiştir. Aynı sene Alban katolikosu Nerses de ölmüş yerine genç Stepanos seçilmiştir.³⁹⁹

Atabeyler Devleti'nin hâkimiyet yıllarında Hristiyanlar için bazı kurallar söz konusuydu. Bu dönemde valinin yardımcısına özel görev verilmişti. O Hristiyanlardan İslâm'ı kabul edenleri cizye ödemekten muaf tutmalı, Hristiyanların kilise inşa etmelerine ve tebliğine engel olmamalı fakat yeni ziyaret yerlerinin açılmasına izin vermemeliydi.

Vezir, Hristiyanların diğer Hristiyan devletlerine gitmelerini önlemek için yollara gözcüler koyuyor, tacirlerin bu mıntıklara silah, köle ve davarla gelmeleri engelleniyordu. Düşman ülkesinden (Dâru'l-harb) İslâm ülkesine (Dâru'l-İslâm) gelmiş göçmenler saygı ile karşılanmalı, fakat fazla iskânları engellenmeliydi.

Müslümanlardan Hristiyanlığı kabul etmiş şahısları vezir üç gün içerisinde İslâm'a döndüremediği takdirde idamına karar vermeliydi. Bunlardan Hristiyan memleketlerine kaçanların mal varlığı, vezir tarafından müsadere edilerek aynı şahsın vekiline

³⁹⁷ Gandzaketsi, *İstoriya Armenii*, s. 217-219.

³⁹⁸ K. Genceliye göre Hülagü han eski türk dinine Şemanizm'e itikat etmiştir. Onların içerisinde Toin adlanan ve büyücülükle uğraşan bir tayfa mevcut olmuştur. Hülagü onların tahriki ile tüm ustaları toplayarak putlar yaptırmıştır. Ondandır hükümdar olmuş Abağa han ise Hristiyan olmuştur. Bkz: Gandzaketsi, *a.g.e.*, s. 237-238.

³⁹⁹ Gandzaketsi, *a.g.e.*, s. 234-235.

verilmeliydi. Pişman olup geri dönüldüğü takdirde mal varlığının tamamı kendisine verilir, aksi halde ise belli miktar vekile verilerek diğer kısmı mirasçılar arasında bölünürdü.⁴⁰⁰

Metsoplu Foma'nın ve Yesai Hasan Celalyan'ın yazdığına göre Timur zamanında on bin Hristiyan Alban, Afganistan taraflarına yerleştirilmiş, daha sonraları bu Albanlar Müslümanlığı kabul ederek önemli devlet kademelerine gelmişlerdir.⁴⁰¹

1511'de Ganzasar Manastırı Alban katolikoslarının merkezi olmuş, bundan sonra onlar Ganzasar katolikosları diye adlandırılmaya başlamış, daha sonraları Alban katolikosları Hasan Celal soyundan irsen seçilmişlerdir.⁴⁰²

Sonraki dönemlere ait kaynaklarda Alban katolikosluğu konusunda çok az bilgi vardır. Kaynaklarda bu dönemde genellikle Müslüman devletlerinde yaşamış Hristiyanlara karşı yapılmış baskılardan söz edilmektedir.

Tebrizli Arakel'in naklettiğine göre Safevi hükümdarı I. Abbas (1587-1629) zamanında Ermeni katolikosu Srapion ve diğer iki katolikos David ve Melkiset arasında çatışma yaşanmış, son iki katolikos İsfahan'a giderek Safevi şahı I. Abbas'ın himayesine sığınmışlardır. Bu bilgilerden de anlaşıldığına gibi söz konusu dönemde Ermenistan'da dinî bir anarşi hüküm sürmüştür. Aynı dönemde Albanlar'ın da Voskanapat Köyü'nden Sarıhan ve kardeşi Nazar, Aterk Köyü'nden keşiş Oğlan kardeşi Galabeyi, Haçın'dan akrabaları ile beraber Celal Bey, Dzak'tan Melik Sucum, Koçiz Köyü'nden Melik Paşık, Britis Köyü'nden Melik Baba, yukarı Zakam'ın Melikzad Köyü'nden piskopos Melkiset, Kışlak'ın Hanadzah Köyü'nden Melik Aykaz ve Dizak ilinin dört Köyü'nün cemaati I. Abbas'ın himayesine sığınmış, şah onları ve Eylis'e yakın yerdeki Deşt Köyü'nün cemaatini İsfahan'a yerleştirmiştir.⁴⁰³

Osmanlılarla savaş sonucu kuzey Azerbaycan topraklarını ve Ermenistan'ı ele geçiren I. Abbas, İrevan'da (Erivan) bulunurken Ermeni katolikosu Srapion onunla görüşmeye gelmiş, fakat şah onu kabul etmemiş yerine Melkiset'i katolikos tayin etmiştir.

⁴⁰⁰ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*, Bakü, 1984, s. 180-181.

⁴⁰¹ J. H. Celalyan, *Alban Ülkesinin Kısa Tarihi*, Bakı, 1992, s. 22, 45.

⁴⁰² Celalyan, *a.g.e.*, s. 5.

⁴⁰³ A. Davrijetsi, *Kniga istorii*, Ermeniceden çev. L. A. Xanlaryan, Moskva, 1973, s. 45-47.

Daha sonra Melkiset'i ve David'i çağırarak Osmanlıdan kalmış tüm ganimetlerin Safeviler'e verilmesi halinde onlardan vergi alınmayacağını belirtmiştir.⁴⁰⁴

A.Tebrizli'nin naklettiğine göre şah I. Abbas Alban kökenli Culfa Hristiyanlarından hoca Sefer, kardeşi hoca Nazar ve onların oğulları Melik-Ağa, Sultan ve Serefrazla iyi ilişkiler kurmuş, Culfa'da büyük kiliselerin inşasına izin vermiş, hatta Hristiyanların dinî bayramlarına kendisi de iştirak etmiştir. Onun zamanında Hristiyanlar huzur içinde yaşamışlardır. Bu dönemde Hristiyanlar cenazelerini kendi âdetlerince dinî koro eşliğinde Müslüman pazarının içerisinden geçirerek kabristanlığa götürüyor, Müslümanlar buna ses çıkarmıyorlardı. Hristiyanlar bazen Müslümanlarla kavga bile ediyorlardı. Fakat bundan rahatsız olan Müslüman din adamları şaha şikâyet ederek onların hepsini zorla Müslümanlaştırmayı teklif ederken şah bunu yaptığı takdirde Hristiyanların hepsinin memleketlerine gideceğini söyleyerek itiraz etmiştir.⁴⁰⁵ Bununla birlikte şah, Hristiyanlardan Müslüman olanlara büyük imtiyazlar vermişti. Müslüman olmuş Hristiyan akrabasının varisine çevriliyor, onun ölümünden sonra evi ile beraber hatta çoluk çocuğuna ve cariyesine de sahip oluyordu. Bu nedenle de Hristiyanların ekserisi İslâm'ı kabul ediyorlardı.⁴⁰⁶

Şah I. Abbas, Culfa Hristiyanları ile olduğu gibi Gürcistan'daki diğer Alban kökenli Hristiyanlarla da iyi geçinmiştir. Şah Tiflis seferinden dönerken Mazra Köyü'nde İşhan Melik Şahnazar'ın misafiri olmuş, ona ve kardeşlerine köy ve kasabalar bağışlamıştı.⁴⁰⁷

Arakel'in aktardığı bilgiye göre şah I. Abbas zamanında Melik Murat ve Karabaş Melik mahlaslı İovsep'in başkanlığında İsfahan'a göç eden Hristiyanlar daha sonraları Müslüman olmuşlardır.⁴⁰⁸

Şah I. Abbas'tan sonra hükümdar olan Sefi (1629-1642) zamanında Hristiyanlar baskı altına alınmış, bu dönemde Ermeni katolikosu Moisey para ödeyerek bir şekilde Eçmiadzin katolikosluğuna konmuş, yüz tümenlik* vergiyi iptal ettirebilmiştir.⁴⁰⁹ Sefi'nin

⁴⁰⁴ Davrijetsi, *a.g.e*, s. 54.

⁴⁰⁵ A. Davrijetsi, *Kniga istorii*, s.79-80. Şah İsfahan'a getirdiği Hristiyanların topraklarına Müslüman Şii cemaatleri yerleştirerek Osmanlılara karşı tedbir almıştır.

⁴⁰⁶ A. Davrijetsi, *a.g.e*, s. 81.

⁴⁰⁷ A. Davrijetsi, *a.g.e*, s. 101.

⁴⁰⁸ A. Davrijetsi, *a.g.e*, s. 137-147.

* İranın eski Para birimi.

⁴⁰⁹ A. Davrijetsi, *a.g.e*, s. 493.

oğlu Şah II. Abbas (1642-1666) zamanında Hristiyanlar sakin bir hayat sürmüş bu dönemde çok sayıda kilise ve manastır inşa edilmiştir. Özellikle Alban katolikosu Petros'un⁴¹⁰ zamanında Ganzasar Manastırı güçlenmiştir.⁴¹¹

Sultan Hüseyin (1694-1722) zamanında Hristiyan ruhanileri vergiye tabi tutulmuş, bu dönemde de Hristiyanlara baskı yapılmıştır.⁴¹²

İran'ın baskı altında tuttuğu Kafkasya halkları Rusya çarı I. Petro'nun Kafkasya'ya gelişini bekliyorlardı. Bu sırada Ganzasar katolikosu Yesai Hasan Celalyan (1702-1728) da Ganzasar Manastırı'nda Karabağ ve Zengezur Meliklerinin iştiraki ile isyan planı hazırlıyordu. Onlar aşağı Haçın'daki kutsal İakov Manastırı'nın başrahibi Vartapet Minas'ı çar hükümetiyle diyalog kurmak için Petersburg'a göndermişlerdir. Çar hükümeti Ganzasar'a gönderilen mektuplarda Kafkasya Hristiyanlarını İran'a karşı kışkırtıyordu.

Ağustos 1721'de Lezgi hakimi Davud Bey, Gazıgumık hakimi Surhay ile beraber Şamahı'ya saldırmış şehri yağmalayarak Rus tacirlerinin dükkanlarını basmış, kendilerini ise dövmüşlerdi. Bunun üzerine Rusya'nın Heşterhan'daki valisi A. P. Volinski, I. Petro'ya gönderdiği mektubunda bunun Kafkasya'ya saldırmak için iyi bir bahane olacağını yazmıştır.

Lezgiler ise bu sırada Gence'yi muhasara altında tutuyorlardı. İran şahı Hüseyin İran'daki isyanlarla uğraştığından onlara hiçbir şekilde yardım edemiyordu. Bu nedenle Gencililer Gürcü hükümdarı VI. Vahtang'dan yardım istemiş, Vahtang ordusu ile Gence'ye doğru geldiğinde Lezgiler kendi memleketlerine doğru çekilmişlerdir. VI. Vahtang, Alban katolikosu Y. H. Celalyan'la beraber Tiflis'e gitmişlerdir.

1722 yazında I. Petro, Heşterhan'dan yürüyüşe başlayarak 23 Ağustos'ta Derbent'i fethetti. Bu yürüyüşe Ganzasar'dan gönderilmiş vardapet Minas ta iştirak etmiştir. I. Petro Şamahıya gelerek burada Gürcü ve Karabağ orduları ile birleşmek istiyordu. VI. Vahtang'ın tavsiyesi ile katolikos Yesai Hasan Celalyan, Karabağ'a dönerek on bin kişilik bir ordu ile birlikte Gence'ye doğru ilerledi. Onlar VI. Vahtang'ın ordusuyla birleşerek Şamahı'ya gitmeyi planlıyorlardı. Fakat Ruslar'ın erzak ve silah dolu gemileri Hazar

⁴¹⁰ Alban katolikosu Petros'un adına, 1959'a ait Çarık Manastırı'nın çanında rast gelinmiştir. Bkz: Celalyan, *Alban Ülkesinin Kısa Tarihi*, s.45

⁴¹¹ Celalyan, *a.g.e*, s. 18.

⁴¹² Celalyan, *a.g.e*, s. 19.

Denizi'nde kaza geçirerek battığından ve Osmanlı Devleti ile beklenen savaş nedeniyle I. Petro, Rusya'ya geri dönmek zorunda kalmış ve bu plan boşa çıkmıştır.⁴¹³

Görüldüğü gibi çar hükümeti Kafkasya Hristiyanlarıyla ilişkilerini Eçmiadzin katolikosluğuyla değil Ganzasar katolikosluğuyla kurmaya çalışıyordu. Bu ise o dönemlerde Ganzasar katolikosluğunun güçlü durumda olmasıyla alakalıydı. Bu durum Ermeniler'i çok endişelendirmiştir. Bu nedenle 1763'te Eçmiadzin katolikosu olan Simeon, Rusya imparatoriçesi II. Yekaterina ile görüşmelere başlamıştır.⁴¹⁴ Bu dönemlerde Ganzasar katolikosluğuna bağlı yeni Piskoposluklar oluşmuş, patriklik bir hayli genişlemişti. Bu dönemde Heşterhan Hristiyanları da Ganzasar katolikosluğuna tabiydi. Ganzasar katolikosluğunun bu otoritesi Eçmiadzin, İstanbul ve Kayseri Ermenilerini rahatsız ediyordu. Bu nedenle Simeon 1 Ağustos 1766'da II. Yekaterina'ya mektup yazarak, Eçmiadzin katolikosluğunun özel kararı olmadan Rusya topraklarındaki Gregoryan kiliselerinin idaresini eline alan piskoposların faaliyetini engellemeyi rica etti. O bu mektubunu başrahip David ile göndererek ayrıca orada yaşayan Hristiyan din adamlarına da bu misyonun icrasında ona yardım etmelerini rica etmiştir. David, Petersburg'da samimi karşılanmış, 30 haziran 1768'de imparatoriçenin emriyle dış işleri komisyonu tarafından David'e ferman verilmiştir. Bu fermanla yazıldığına göre bundan sonra Rusya'daki kiliselerin görevlileri Eçmiadzin'de tasdik olunmalı idiler.⁴¹⁵

1766'da Simeon, Alban katolikosu İsrail'i görevinden alarak yerine Ovannes adlı Ermeni eğilimli birisini tayin etmiş, fakat Karabağ Melikleri yine de İsrail'i desteklemişlerdir. Bunun üzerine Simeon Karabağ meliklerine gönderdiği mektupta onlara şöyle hitap etmiştir: *“Alban katolikoları kendilerini katolikos olarak adlandırmalarına rağmen onlar tüm Ermeniler'in katolikosu değil, yalnız küçük bir cemaatin lideri olup, Eçmiadzin katolikosuna değil onun yardımcısına tabidirler. Alban katolikosunun yetkisi Akdamar ve Sis katolikosunun yetkisi gibi yerel karakter taşımaktadır. Biz kaç defalarla size yumuşak bir tarzda yazmış, siz ise bunları umursamamıştınız. Bunun sonucunu düşünün. Alban halkı şimdi nerededir ve o (İsrail) hangi cemaatin katolikosudur. Ganzasar ve İran'daki Albanlar Türk bidatçiliğini (diofizitlik) benimsemişlerdir. Şimdi Alban ülkesindeki Hristiyanlar diofizit akidesine sahiptirler. Eğer siz onun (İsrail'in) gönderdiği temsilcileri kabul ediyorsanız, o zaman sizin ayrı katolikosluğunuz ve ayrı*

⁴¹³ Celalyan, *a.g.e*, s. 6-9.

⁴¹⁴ Ezov, *Naçalo snoşeni Eçmiadzinskogo patriarşago prestola s Russkim pravitelstvom*, Tiflis, 1990, s. 1.

⁴¹⁵ Ezov, *a.g.e*, s. 4-7.

katolikosunuz var. Öyleyse siz kutsal Eçmiadzin katolikosluğundan Ermeni katolikosundan ve onun yardımcısından ayrılmış oluyorsunuz ki, - Allah korusun- şimdi size mülayim şekilde yazıyorum ki, bir daha bu şekilde düşünmeden adım atmayasınız, aksi halde yaptığınıza çok pişman olursunuz. Bilesiniz ki, bu katolikosluğa düşmüş ayrılık sonucu onlar (İsrail ve Ovannes) üç senedir bizden katolikosluk unvanı istiyorlar. Biz bu nedenle İsrail'i ve Ovannes'i aralarını bulmak için Eçmiadzin'e davet ettik ve bu konuda Gürcistan'daki başrahip Zakarya'ya da cemaati bilgilendirmesini ve İsrail'i getirmesini tembih ettik. Fakat İsrail yazdığı mektuplarında kaba tarzda bu teklife karşı gelerek Eçmiadzin'e gelmedi bu nedenle de biz İsrail'i görevinden alarak ona yalnız rahip unvanı verdik. Ovannes'i ise katolikos seçerek Ganzasar'a gönderdik ki, bundan böyle vergileri ona veresiniz. Zira Ovannes önceleri yapmış olduğu itaatsizliğe rağmen daha sonra yanımıza gelerek affını dilemişti. Biz onunla beş şarttan ibaret bir anlaşma imzaladık. Bu şartlara göre Ovannes ölümüne kadar Ganzasar katolikos tahtında oturmalı ve görevini iyi yapmalı, bu katolikosluğu Eçmiadzin kanunlarıyla idare etmeli, tüm Alban Hristiyanlarını Eçmiadzin'e tabi kılmalı, Eçmiadzin katolikosunun izni olmadan hiçbir yere temsilci göndermemeli, kendi başına piskopos tayin etmemeli, tüm Albanlar'a Eçmiadzin'e tabi olmalarını tembih etmelidir. Katolikosların ölümünden sonra Albanlar kendi başına katolikos seçmemeli ve katolikosluk irsen geçmemelidir. Katolikos tüm piskoposların onayı ile seçilmeli, onların imza ve mühürleriyle tasdik olunmuş evrak Ermeni katolikosuna verilmeli ve Alban katolikosu onun tarafından yağlanarak kutsanmalıdır. İsrail'i ve onun vergi yığanlarını kabul etmeyin ve Eçmiadzin'e tabi olun yalnız bizim gönderdiğimiz temsilcileri kabul edin ve vergilerinizi onlara verin."⁴¹⁶

26 temmuz 1780'de katolikos Simeon'un ölmesi üzerine İrevan hanlarının ve Karabağ meliklerinin destekledikleri Ganzasar katolikosu İsrail'in Eçmiadzin katolikosu seçileceğinden korkan Ermeniler, bir an önce seçim yaparak Erzurumlu Gukas (Luka) adlı bir başpiskopos bu makama getirmişlerdir.⁴¹⁷

Gukas, Rusya hudutlarındaki Gregoryenlerin Ganzasar katolikosu İsrail'in etkisi altında kalacağından endişelenerek tüm eyalet reislerine ve inzibat görevlilerine II. Yekaterina'nın fermanını hatırlatmıştır. Bundan sonraki faaliyetleri sonucu Ermeniler

⁴¹⁶ Bu mektup 7 ocak 1766'da yazılmış ve Karabağ Meliklerine gönderilmiştir. Bkz: Ezov, *Naçalo sinoşeniy Eçmiadzinskogo patriarşago prestola s Russkim pravitelstvom*, s. 54-63.

⁴¹⁷ Ezov, *a.g.e*, s. 11-12.

1780'in 18 Şubatın'da Sankt Petersburg'da, 9 Eylül'de ise Moskova'da kendi kiliselerini korumuşlardır.⁴¹⁸

Rusya, İran üzerine yarım kalmış seferini tamamlamak istiyordu. Bu nedenle de Ermenilere daha fazla yaklaşıyordu. Rusya'nın Kafkasya'ya gelişi bu defa daha çok Ermenileri umutlandırıyordu. Rusya, Kafkasya'daki olayları onların vasıtasıyla takip ediyordu. 13 ocak 1780'de Rus ordusunun kumandanı A. V. Suvorov, Ermeni katolikosunun Rusya temsilcisi piskopos İosif'en, Karabağ melikleri konusunda bilgi almış İosif ona gereken bilgileri vermişti.⁴¹⁹

Gürcü hükümdarı İrakli'nin hâkimiyetini korumak ve Karabağ meliklerini tam olarak Eçmiadzin katolikosluğuna tabi kılmak emrini alan Graf V. A. Zubov'un komutasındaki Rus ordusu Gence'ye kadar gelmiş fakat II. Yekaterina'nın aniden ölümü bu misyonu engellemiş ve ordu geri dönmek zorunda kalmıştır. Niyetinin boşa çıktığını gören Gukas ise bundan bir müddet sonra 28 aralık 1799'da muhtemelen üzüntüsünden ölmüştür.⁴²⁰ 1800'lerde Rusya'nın yardımı ile Eçmiadzin katolikosu seçilen piskopos İosif Ermenistan'a gelme arifesinde 9 mart 1801'de ölmüş,⁴²¹ yerine seçilen Nerses, Ermenilerin Albanlara karşı Gregorius zamanında başlattıkları siyaseti devam ettirerek 1836'da Alban katolikosluğunun kapatılarak Eçmiadzin'e tabi kılınmasını başarmıştır. Rusya, Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerinde oradaki Ermenilere güveniyordu. Bu nedenle de onların hiyerarşik açıdan bağlı oldukları Rusya eğilimli Eçmiadzin katolikoslarını destekliyordu ve Kafkasya'daki Ermenilere verdiği büyük imtiyazların en önemli nedeni de buydu.

Kutsal Sankt Petersburg Sinodu'nun 1836'da verdiği fermanın sonra Alban katolikosluğuna bağlı iki piskoposluk ve bir başpiskoposluk Eçmiadzin'in yönetimine geçti. Bu piskoposluklardan birincisine Şuşa, Verend, Haçın, Dizak, Berdadzor, Craberd, Gülüstan, Lenkeran, Şeki, Kabele, Gence, Hen, Kambeçan ve Arşak kazaları, ikincisine Şamahı, Derbent, Guba, Bakü ve Salyan kazaları, merkezi Gence olan başpiskoposluğa ise Girdiman, Parisa ve Zav kazaları dâhil idi.

1857'de yabancı mezhepler üzere dini işleri nizamnamesine göre Rusya'da altı Ermeni-Gregoryan piskoposu mevcut olmuştur. Bunlar Heşterhan, Gürcistan, Karabağ,

⁴¹⁸ Ezov, *a.g.e*, s. 15-16, 25.

⁴¹⁹ Ezov, *Naçalo sinoşeniy Eçmiadzinskogo patriarşago prestola s Russkim pravitelstvom*, s.28.

⁴²⁰ Ezov, *a.g.e*, s. 33-36.

⁴²¹ Ezov, *a.g.e*, s.47-51.

Nahçıvan, Bessarabiya, Şirvan ve İrevan piskoposluklarıydı. Görüldüğü gibi artık bu dönemlerde Alban veya Ganzasar katolikosluğu gibi kavramlar kullanılmıyordu.

1909-1910'larda kutsal Sankt Petersburg Sinodu'nun izni ile Eçmiadzin'e ve İrevan piskoposluğuna tabi olan kadim piskoposlukların arşiv belgeleri mahvedilmişti. Alban katolikosluğunun tarihi belgeleri de muhtemelen bu sırada yok edilmiştir.⁴²²

⁴²² Feride Memmedova, *Alban Kilsesi, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*, C.I, Bakı 1980, s. 227-228.

IV. BÖLÜM

AZERBAYCAN’DA ALBAN KİLİSESİ

A. TARİHİ GEÇMİŞTE AZERİ – ERMENİ İLİŞKİLERİNDE ALBANLAR

Tarihte aynı dönem komşu devletlerin sosyal kültürel, askerî, ticarî ve değişik yönden ilişkileri olmuştur. Alban-Ermeni ilişkileri ilk başlarda bölgeyi muhafaza şeklinde olsa da daha sonraki dönemlerde bu yardımlaşma ve ilişkiler tamamen ortadan kalkmış, Ermenilerin kadimden var olan toprak iddiaları üzerine, karşılıklı savaflara ve savaşta karşı tarafta yer almalarına neden olmuştur.

Roma senatosu M.Ö. 74 senesinde general Lusi Lisini Lukul’u VI. Mitridatın üzerine yollamış, ağır darbelere maruz kalmış Mitridat sonunda M.Ö. 71 senesinde mağlup olarak II Tigran’ın yanına kaçmış, Roma ile II. Tigran arasında savaşa neden olmuştur. M. Ö 69 senesinde Tigranokerte (Van gölünün doğusunda) olan savaş Lukul’un başarısıyla sonuçlanmıştır. Bu zaman Ermeni hükümdarı Tigran’a yardıma gelen askerî kuvvetler zikredilirken Alban ve İberlerin de isimleri zikredilmektedir. Pulutarh bu savaşı anlatırken şöyle naklediyor: *“Bu savaşta Albanlar mızrak, ok ve kalkanla silahlanmışlardı ve kafalarında da mihfer vardı.”* Pompey döneminde ise Alban ülkesine baskınlar düzenlenmeye başlanmıştır. Mitridat’ı izleyen Pompey İber ve Albanlarla karşılaştı ve her iki devleti de mağlub etti. Bu devletlerin Pompey’e karşı durmalarının nedeni, bölgedeki birliği koruma namına Ermenilere yardım etmeleri idi.⁴²³

Albanya, Ermenistan hâdiseleriyle alakalı olarak sık sık bu ülkeye yardıma gelmiş, sonlara doğru Romalılarla dostluk ilişkileri kurmuştur. Birçok sefer bu yardımlaşma İberya ve Albanya’nın birlikte hareket etmesiyle yapılmıştı. Ancak ilk başlarda olan bu yardımlar daha sonradan üç taraflı değil, sadece İber ve Alban ilişkileri olarak devam etti. Bunun nedeni Ermenilerin toprak iddiası ile İberya ve Albanya topraklarına saldırması idi.

İberya hariç Albanların, Ermenilerle ticarî ilişkileri neredeyse hiç olmadığı kaynak eserlerden belli olmaktadır. Çünkü temel kaynakların birçoğunda ticarî ilişkilerden hiç bahsedilmemektedir.

⁴²³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 154-155.

Alban devlet yönetimi Alban Arşaki sülalesine geçtikten sonra Ermenilerle olan ilişki tamamen kesilmiş, Ermenilerin toprak iddiaları üzerine önceden var olan yardımlaşma sık sık karşılıklı saldırılara dönüşmüştür.⁴²⁴

B. GÜNÜMÜZDE YAŞAYAN ALBANLAR (UDİNLER)

M. Ö. IV Yüzyıldan M. S. VIII Yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan'da mevcut olmuş, Kafkas Albanya'sını oluşturan kabilelerden biri olan Udinler kadimden devam edegelen bazı âdet ve ananelerini korumuşlardır.

Udinler asrımızın ilk yıllarından itibaren Hristiyan dinini kabul etmiş kendilerinin müstakil kilise merkezini kurmuşlardır. Sonralar bu kilise merkezi kanunsuz olarak kapatıldığından dolayı zor durumda kalmışlardır. XX Yüzyılın 20'li yıllarında artık her türlü dinî hizmetten mahrum kalmışlardır.

Son 60 yıl içerisinde ölünün merasimleri genelde tarihî ananeye uygun olarak yapılırsa da Hristiyan dininin birçok kuralları artık uygulanmamaktadır.⁴²⁵

Biri vefat ettiği zaman cenaze başı gün batana doğru yatırılır. Kadınlar cenaze etrafında toplaşrlar. Ancak yüksek sesle ağlaşmak günah kabul ediliyordu. Akşam meşaleler yakıldıktan sonra ise cenaze üzerinde ağlaşmak katiyyen olmazdı.

Udinler cenazeyi bir kural olarak vefat ettiği gün değil bir sonraki gün defin ediyorlar. Ancak bu kural kırkı çıkmamış çocuklar ve 2-3 aylık çocuklar için geçerli değildir. Ölen bu yaştaki çocuksa onu öldüğü gün defin ediyorlar. Ancak bu yaşlardaki ölüleri bir kural olarak genel kabristanlığa defin etmiyorlar. Onları bu maksatla ayrılmış arazide defin ediyorlar. Onlara tabut da hazırlamıyorlar. Ancak onları da mutlaka yıkıyor ve kefenleyerek defin ediyorlar. Bebekler masum ve günahsız olduğundan onları günaha batmış şahıslarla birlikte defin etmek doğru değildir.⁴²⁶

⁴²⁴ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 158-208.

⁴²⁵ Georgi Keçaari, *Udinlerde Ananevi Yas Merasimleri*, Agah yay, Gence 2004, s. 6.

⁴²⁶ Georgi Keçaari, *Udinlerde Ananevi Yas Merasimleri*, Agah yay, Gence 2004, s. 10, 46.

Daha önceleri Udinler ölülerini taş tabutlarda sonraki dönemlerde ise kil küplerde defin ediyorlardı. Günümüzde ise tahta tabutla defin ediyorlar.⁴²⁷

Cenaze genelde defin edileceği gün sabah erkenden yıkanıyordu. Cenaze yıkandıktan sonra yeni elbiseler giydiriliyor, merhumun yeni elbisesi yoksa en azından iç elbiselerinin yeni olmasına dikkat ediliyor. Yaşlı kimselere koyu renkte elbise, yaşça genç olanlara daha açık renkte elbise giydiriliyor. Nişanlı erkek veya kız vefat ettiyse damatlık veya gelinlik giydirilerek tabuta konuluyor. Eğer ki merhum gözlük kullanıyorsa gözlük, elinde tespih taşıyor ise tabuta bu eşyalarda konuluyordu. Merhumun meslek aletleri de merhumun tabutuna konuluyordu. Örneğin merhum berber idiyse tarak, makas vs. eşyalar da merhumla birlikte tabuta konuluyordu. Vefat eden kadın ise, kadının süs eşyaları da tabuta konuluyordu. Kaynaklarda aktarılan bilgilerde kadimden Albanlarda ailenin reisi vefat ederken onun atını, kılıcını, yaşamak için lazım olan eşyalarından her birinden birer tane merhumla birlikte kabre konurmuş. Çünkü inançlarına göre insan ölmüyor mekan değiştirerek diğer dünyada yaşıyor. Yeni dünyasında da yemeli, içmeli, çalışmalıdır. Bunun için de ona bu eşya ve âletler lazımdır. Bunun için o zamandan aktarılan gelen âdetlerin bazıları şimdilerde de uygulanmaktadır.⁴²⁸

Yunan tarihçisi Strabon şöyle yazmaktadır: “Albanlar merhumla birlikte onun tüm mal varlığını gömüyorlar ve bu sebeple baba malından mahrum kalarak fakir halde yaşarlar.” Udinler de kabir kazma işini cenaze yakınlarının gerçekleştirme mecburiyeti vardır. Lakin bekârlar, kırkı tamam olmamış çocuğu olan kişiler, merhumun kardeşi, oğlu ve damadı kabir kazmaya asla iştirak etmezler. Kabir baş tarafı gün batan yöne doğru olarak kazılıyor. Udinlerde kabir kazmak tabut hazırlamak en sevap işlerden sayılır asla karşılığında ücret talep edilmiyor.⁴²⁹

Cenaze kaldırıldığı zaman ilk önce odanın kapıları kapatılıyor ve tabut kaldırılarak tabutun ön tarafı ile kapıya üç defa dokunduruluyor. Bundan sonra tabut dışarı çıkarılıyor. Tabut taşınırken ayak taraf öne alınarak taşınıyor. Bunun nedeni insanın yolu katetmesi ayak ile olmasından kaynaklanmaktadır. İnsanlar tabutu omuzlanıp kabristanlığa yürürken tabutun kapağı tabutun önünde taşınır. Tabut kabre konana kadar kapak kapatılmıyor. Bunun nedeni ise Udinler arasındaki bir inançtan kaynaklanmaktadır. Udinlerce kabul

⁴²⁷ Georgi Keçaari, *Udinlerde Ananevi Yas Merasimleri*, s. 7-8.

⁴²⁸ Oleg Danakari, Norveç Humanitar Müessesesi Kabele şehri Nic köyü Layihe yardımcısı 07.04.2009

⁴²⁹ Robert Mobili, Alban Udi Hristiyan İcmasının Başkanı. 08.04.2009

edilen bir inanca göre kabir insanın ebedi evidir. O bu eve kapısı açık vaziyette dâhil olmalıdır. Bir başka deyişle eve yerleşene kadar kapı açık kalmalıdır. Bunun için tabut kabre yerleştirilene kadar kapağın kapatılması günah sayılmıştır. Tabut, kabre indirildikten sonra merhumun yakınları gelerek 3 defa tabutun içerisine avuçla toprak atarak merhumla helalleşiyorlardı. Ananevi olarak toprak sadece sağ elle dökülmelidir.⁴³⁰

Cenazenin defninden sonra kabri kazan şahıslar her kesin defin yerinden ayrılmasını bekliyorlar. İnsanların tamamının ayrılmasından sonra her biri birer bel alarak kabir etrafındaki toprağı kazarak çevirmelidirler. İnanca göre onlar bu bir bel ağzı toprağı çevirmekle kötü ruhu toprağı gömmüş, insanları bedbahtlıktan korumuş, kaza ve musibetleri def etmiş oluyorlar. Buna da halk arasında **gul tarastun** (toprak çevirme) ismini veriyorlar. Bir başka inanca göre ise cenazeyi götürdükleri yol üzerinde kötü ruhlar vardır. Gidilen bu yolla geri dönmek lazım ki o kötü ruhlardan temizlenilsin.⁴³¹

Udinler, Hıristiyan olmalarına rağmen daha önceden domuz beslemeseler bile domuz eti kullanmışlardır. Ancak yas merasimlerinde kesinlikle domuz etinden istifade etmemişlerdir. Tarihen İslâm dinine mensup topluluklarla bir arada yaşayan Udinler hayır sofralarında kesinlikle domuz etinden istifade etmiyorlar. Bazen diğer din mensuplarının da gönül rahatlığıyla yemeleri için böyle merasimlerde hayvanları onlara boğazlatıyorlardı.⁴³²

Âdet üzere Udinlerde kimse yas merasiminden çıkarak asla bir başkasına misafir olarak gitmez. Mutlaka kendi evine gitmesi gerekiyor. Cenazenin yedisinde, kırkında ne de yılı için toplanmalarda kimse davet olunmuyor.⁴³³ Cenaze evine girildiği zaman **‘Buxacuğon xaçqanbi’** (Allah rahmet etsin anlamına gelmektedir) deniyor.

Udinlerde de cenaze üzerinde kadınların ağlaması normal kabul ediliyor. Ancak bunu aşırıya götürmek katiyen yasaktır. Aşırı şekilde ağlaşmalar Udinlerce cenazenin ruhunu incineceği kabul ediliyor. Bunun başlıca sebebi de Udinlerin bağlı oldukları Alban kilise merkezinin cenaze üzerine ağlaşma yasağı getirmesidir. Bu kural, M. Ö. V. Yüzyılda Aluen Konsili’nde alınan karara bağlı olarak halen uygulanmaktadır.

⁴³⁰ Georgi Keçaari, *Udinlerde Ananevi Yas Merasimleri*, s 8-9. 44

⁴³¹ Georgi Keçaari, *a.g.e*, s 46.

⁴³² Georgi Keçaari, *a.g.e*, s 57.

⁴³³ Georgi Keçaari, *a.g.e*, s 15.

Cenazenin bir gün tutulmasına gelince, ilk günü sabaha kadar cenazeyi yalnız bırakmak günah kabul ediliyordu. Akşama kadar kadınlar, akşamdan sabaha kadar cenazenin olduğu mekanda erkekler sabaha kadar beklerler ve odanın camını mutlak açık tutarlar. Sabaha kadar odada mumların yakılmasına özen gösterirler.⁴³⁴

Udinler bir sıkıntı ve çıkmaza bir duruma düştüklerinde şöyle bir ifade kullanıyorlar: **“Bezi je gele bihine, galpes tezax baksa”** (taşım çok ağır, kıpırdamıyorum.) Bu da geçmişte Udinlerin ölülerini taş tabutlarda gömdüklerini belirtmektedir. Bu taş tabutlar Udinlerin yaşadığı arazide **Yaloylu Tepe** denilen mekanda yapılmış. Ayrıca aynı taş cisminin Kafkas Albanya’sında kiliselerin inşasında kullanıldığı da anlatılmaktadır. Daha sonraları uygulanan Küp kabir uygulamasını açıkça belirten bir deyim de şöyledir: **“Qoyina eçeretun, pisune mande.”** (Küpünü getirmişler, ölmesi kalmış.) Yaşlıların anlattığına göre yakın zamanlara kadar Udinler ölülerini gömmek için **tekne** tabutlardan da istifade etmişlerdir. Bunun için Kestane ve Pelit ağacı kütüklerinden istifade olunmuştur. Kesilmiş kütük iki kısma ayrılarak içerisi oyulmuş cenaze bu oyuğa yerleştirilerek üzeri kapatılmış ve defin edilmiştir.⁴³⁵

Udinlerde tabut hazırlanma işine cenazenin defin edileceği gün sabah erkenden başlanırdı. Genelde bu işi meslek edinmiş insanlar olmazdı. Bu işi o civarda bulunan marangozlar sevabına yaparlardı. Tabut hazırlanırken tabutun üzerine haç çizme örf ve adeti yoktu.⁴³⁶

Cenazenin yıkanması defin günü yani merhumun vefatının ikinci günü yapılmaktadır. Bu yıkamanın ikinci gün yapılmasının belirli sebepleri vardır.

Geçmişte dini hizmetin mevcut olduğu zamanlarda cenaze birinci gün (vefat ettiği gün) kiliseye götürülüyordu ve o gece kilisede tutuluyordu. Orada dualar okunur, başka ayinler icra olunurdu. İkinci gün ise yıkanar defin için tabuta yerleştirilirdi.⁴³⁷

Bilindiği üzere Kafkas Albanyasının değişik kabileleri sırasında Udinler Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Sonraları diğer Alban kabileleri İslâm’ı kabul etmiş, Udinler ise Hristiyan olarak kalmışlardır. Bu bağlılık Alban kilise merkezinin Çar

⁴³⁴ Georgi Keçaari, *Udinlerde Ananevi Yas Merasimleri*, s 22.

⁴³⁵ Robert Mobili, Alban Udi Hristiyan İcmasının Başkanı. 08.04.2009

⁴³⁶ Georgi Keçaari, *a.g.e*, s 26-27.

⁴³⁷ Georgi Keçaari, *a.g.e*, s 28.

hükümeti tarafından kapatıldığı 1836'ya kadar devam etmiştir. O zamanda Alban kilisesi'ne gitmekten mahrum kalan Udinler, kendi evlerinde ibadet etmeye devam etmişler. Geçen Yüzyılın 20'li yıllarında ise her türlü dinî hizmeten uzakta kalmışlardır. Bu durum aile hayatı ile bağlı merasim ve ayinlerin icra edilmesinde büyük değişikliklerin oluşmasına neden olmuştur. Son 60-70'li yıllarda yapılan yas merasimleri bunu açıkca belirtmektedir. Bunun için Udinler artık cenazelerini birinci gün kilisede değil evde tutuyorlar.⁴³⁸

Cenazeler yıkandıktan sonra cenaze vücudunun belirli yerlerine pamuk vs. koymak Udinlerde uygulanmamaktadır. Ancak buna gerek olduğu takdirde böyle bir uygulama gerçekleşmektedir.⁴³⁹

Cenazenin yıkanmasından bahsederken bir konuyada değinmek güzel olur: Udierce uygulanan cenazenin yıkanması ayininde âdet üzere merhumun yıkandığı mekanda vefatının yedisine kadar akşamları mum yakarlar ortalık toplanmaz, olduğu gibi bırakıldır.⁴⁴⁰

Udinlerde uygulanan bir uygulama da hayır merasimlerinde sofraya koyacak malzemeyi çiftler, yas merasimlerinde ise teker koyarlar. Buradaki tek sayısı insanlardaki hüznü, düğün merasimlerindeki çift sayısının ise insanlardaki sevinci bildirmesi enteresandır.

Mukaddes saydıkları Pejeng (mukaddes erzak) şarabın hazırlanmasında üzümün toplanmasından başlayarak şarabın sofraya getirilmesine kadar kadınların çalışmasına kesinlikle izin verilmemektedir. Ancak diğer içecekler için bu engel konmamıştır. Rakı içmemekle birlikte rakı üretiminde çalışa bilirler. Yaşlıların anlattığına göre şarap pejengdir yani mukaddestir. Onun için temiz ve pak olmalıdır. Udinlerin bir başka inancına göre erkeklerin ayakları kadınların ise elleri temizdir. Bunun için kadınların üzüm çiğnemelerine kesinlikle izin verilmiyor.⁴⁴¹

⁴³⁸ Robert Mobili, Alban Udi Hristiyan İcmasının Basaşkani. 08.04.2009

⁴³⁹ Georgi Keçaari, *Udinlerde Ananevi Yas Merasimleri*, s 29.

⁴⁴⁰ Georgi Keçaari, *a.g.e*, s 31.

⁴⁴¹ Georgi Keçaari, *a.g.e*, s 53-54.

C. AZERBAJCANDA ALBAN KİLİSESİ'NİN BULUNDUĞU ŞEHİRLER

Türklerin Alban Devleti'nin idare olunmasında, onun kültür ve mimari bakımdan gelişmesinde inkaredilemez rolü olmuştur. Bunun için de birçok tarihçi Alban mimarisinden bahsederken 'Alban – Türk mimarisi' ifadesini kullanmışlardır.

Albanya topraklarında yaşamış bu kabilelerin bir kısmı Hristiyanlığı kabul ederek Hristiyanlaşmış, bir kısmı da daha sonraları İslâm'ı kabul etmiştir. Azerbaycan'da Kafkas Albanyası devri abidelerinin birçoğu ilk şeklini muhafaza ederek dönemimize kadar ulaşmıştır. Bu abideler içerisinde Kelbecer ilinde Xudaveng Mabedi kompleksi (XIII. y.y.) ve Talış Köyü'nde Urek Mabedi (1279), aynı ilin Gozlu Köyü'nde Hatırveng Mabedi (1204), Laçın ili Kosalar Köyü'nde Açoğlan Mabedi (IX. y.y.) ve Varazgun Mabedi (XII. y.y.), Hocavend ilinin Sos Köyü'nde Amaras monastırı (IV. y.y.), Şeki ilinin Kiş Köyü'nde Mukaddes Yeliseus Mabedi (II. y.y.), Bideyiz Mabedi (XI. y.y.), Orta Zeyzit Köyü'nde Zeyit Mabedi (X. y.y.), Ağdere ilinde Mukades Yeliseus Mabedi (IV. y.y.) ve bu ilin Veng Köyü'nde Ganzasar Mabedi (XIV. y.y.), Gah ilinde Lekit Mabedi (V. y.y.), Kum Mabedi (VI. y.y.), Yeddi kilise Mabedi (IV. y.y.), Kürmüh Mabedi (XII. y.y.), Gazah ilinde Avey Mabedi (IV. y.y.), Koroğlu Mabedi (IV. y.y.), Kilsedağ Mabedi (V. y.y.), Tatlı Mabedi (V. y.y.), Gınan Kesemenli Mabedi (XII. y.y.), Ağstafa ilindeki Keşikçi Mabedi (XI. y.y.), Kabele ilindeki Büyük Emilli Mabedi (IV. y.y.) Gence ilindeki iki Alban Mabedi (XII. y.y.), Hanlar ilinin Çaylı Köyü'nde Anaïd Mabedi (VI. y.y.), Nahçıvan'da Babek ili arazisinde Gızılvang Mabedi (XII. y.y.) ve Culfa ilinin Camaldin Köyü'nde Atik Ahmed Mabedi (XII. y.y.), Tovuz ilinde Kirzan Mabedi (XII. y.y.), Gubadlı ilinde Gavurdere Mabedi, Ağdam ilinin Magadiz Köyü'nde Yemiş Arekel Mabedi (XII. y.y.), Hocalı ilinde Hansıh Mabedi (1122), Haçmaç Mabedi (1100), Armudlu Mabedi (1202), Hocavend ilinin Tuğ Köyü'nde Gırmızı mabet (1000), Zagatala ili arazisinde Mamrılı Mabedi (IV. y.y.) ve Pipan arazisinde üç ayrı mabet (V. y.y.), inşa edilmiştir.

Batı Azerbaycan (hâlihazırda Ermenistan Devleti'nin varolduğu arazide) Haggapat Mabedi, Goşaveng Mabedi, Dedevang Mabedi, Ağtala Mabedi, Erçiveng Mabedi, Tatev Mabedi, Uzunlar Mabedi, Yeniveng Mabedi, Senain Mabedi Alban mimarlığının dönemimize kadar ulaşmış en güzel örneklerindedir.

D. ALBAN KİLİSESİ'NİN ERMENİ KİLİSESİ'NDEN FARKLARI

Albanlarla Ermenilerin inanış ve uygulama yönünden birçok farkları vardır. Bu farkları bu halkları karşılaştırarak incelersek daha çeşitli farklar ortaya koymamız mümkündür. Biz bu farkların başlıcalarını burada zikredeceğiz.

Ermeniler her ne kadar Alban kiliselerinin kendilerine has kilise olduğunu iddia etseler de bunun hiçbir aslı yoktur. Çünkü iki değişik inanca sahip toplumun bir kilisede cem olması mümkün değildir. Kadıköy Konsili'nde kabul edilen Hz. İsa'daki ilâhlık ve insanlık vasfı tercihiyle Ermeniler sadece ilah olduğunu savunarak monofizitliği tercih etmiş, Gürcü ve Albanlar ise Hz. İsa'daki ilahlık vasfı yanında insanlık vasfının da olduğu görüşünü kabul ederek diofizitlik akidesini savunmuşlardır. Bazen Albanlar arasında monofizit anlayışa sahip kilise görevlileri olsa bile bu onların temel düşüncesini değiştirmemiştir. Bunun bariz örneği şimdiki Azerbaycan illerinden biri olan Kabele ilinin Niç Köyü ahalisidir. Alban halkının torunları sayılacak bu Hristiyan anlayışa sahip topluluk halen kendilerinin bağımsız kilise olduklarını ve diofizit anlayışa sahip olduklarını, Ermeni Geregoryen Kilisesi'yle hiçbir ilişkilerinin olmadıklarını belirtmişlerdir.⁴⁴²

Ermenilerin kullanmak istedikleri genelde bir dine hizmet eden iki başka dini anlayışa sahip devletin inançlarındaki uygulamaları aynileştirerek Albanların da diofizit değil monofizit olduğunu savunmalarıdır. Aslında buradaki savunma nedeni inanç birliği değildir. Albanların da monofizit olduklarını belirterek şimdiki Azerbaycan topraklarındaki Alban kiliselerini kendi kiliseleri gibi göstermek istemeleri ve bu yolla Azerbaycan topraklarının Ermenistan toprakları olduğunu iddia etmeleridir.

Gregoryen Kilisesi'nde ibadet dili Ermenice olarak yapılmaktadır. Son zamanlarda devlet kaydından geçerek faaliyete başlayan Alban Çotari Kilisesi'ni incelerken Alban Udin toplumunun lideri Robert Mobili ile bir görüşme yaptık. O, kendilerinin ibadet dilinin kendi dillerinde yani Albanlardan bu güne kadar bozularak da olsa kendisini muhafaza ederek gelmiş Udin dilinde yaptıklarını nakletmiştir. Robert Mobili buna ilaveten kendi dilleri ile Ermeni dili arasında hiçbir kelime benzerliğinin olmadığını belirterek, bu dillerin bir birine çok uzak olduğunu bildirmiştir.

⁴⁴² Robert Mobili, Alban Udi Cemiyetinin başkanı. 08.04.2009

Hristiyanlığın lideri olarak bilinen Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesiyle haç sembolü ortaya çıkmıştır. Böylelikle haç, Hristiyanlıkta Hz. İsa'nın görevini ve kilise tasvirini ortaya koymaktadır. İlk başlarda utanç verilen bir şekil olarak kabul edilen haç daha sonralar ilahi aşkı ifade etmiştir.⁴⁴³

Hristiyanlıktaki haç sembolü bütün Hristiyanlarca kabul edilmiş bir gerçektir. Ancak haç şekli konusunda değişik anlayışlar benimsenmektedir. Bunun yanı sıra Albanların da kendilerine has haç şekli vardır. Ermenilerin kabul ettiği haç şekli köşeleri sivri sade haç şeklidir. Alaban haç biçiminde bunu görmemiz mümkün değildir. Çünkü önceden sahip oldukları inançlarda var olan değişik semboller daha sonraki inanç sistemlerinde aksettirilmiştir. Daha önceleri “Ay” a tapan Alban halkı kabul ettikleri haç sembolü üzerinde bu inançı aksettirmişlerdir. Şöyleki haçları işlemeli birçok figurleri kendisinde cemetmiştir. Ancak en önemli yanı ise haç köşelerinde “Ay” resminin yerleştirilmesidir.

Alban kiliselerine bakıldığı zaman sadelik hemen göze çarpmaktadır. Ermeni Kilisesi'nin tam aksi olarak kilise dâhilinde resim, azizlere ait ikonlar asla bulunmamaktadır. Bir başka farklılık ise Ermeni Gregoryen Kiliseleri'nde ibadet esnasında, ibadete katılan insanların oturması için sandalyeler olmasına rağmen, Alban Kiliseleri'nde böyle bir şey yoktur. Robert Mobili'nin aktardığı üzere Alban Kiliseleri'nde ibadet ayakta yapılmaktadır.⁴⁴⁴

⁴⁴³ Galip Atasağun, İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2002, s. 246-247

⁴⁴⁴ Robert Mobili Alban Udi Cemiyetinin başkanı. 08.04.2009

Albanlar, Ermenilerden farklı olarak apostol (bağımsız, havarilere dayanan) kilise düşüncesine sahiptirler. Günümüzdeki Alban soyu olan Udi'lerde kendilerinin bağımsız kilise olduğunu söylemektedirler. Dinî ayinleri gerçekleştirmek ve yerli Hristiyan halkı vaftiz ederek kutsamak için içlerinden üç kişinin Vatikan'a veya her hangi bir bölgeye değil de Kudüse gitmeleri bunu göstermektedir. Azizlere olan saygı onlara ait kabirlerin kilise etrafında gömülmelelerinden anlaşılmaktadır. Birçok merkez kiliselerde bunu görmek mümkündür.⁴⁴⁵

Diger bariz farklılardan biri de yas merasimlerinde Alban kadınlarının Ermenilerden farklı olarak cenaze defninde erkeklerle birlikte iştirak etmemeleridir. Albanlarda cenaze merasimlerinde kadınların kabristanlığa gitmeleri kendilerine has belirli günde gerçekleşmektedir.⁴⁴⁶

E. GÜNÜMÜZDE VAR OLAN ALBAN KİLİSELERİ

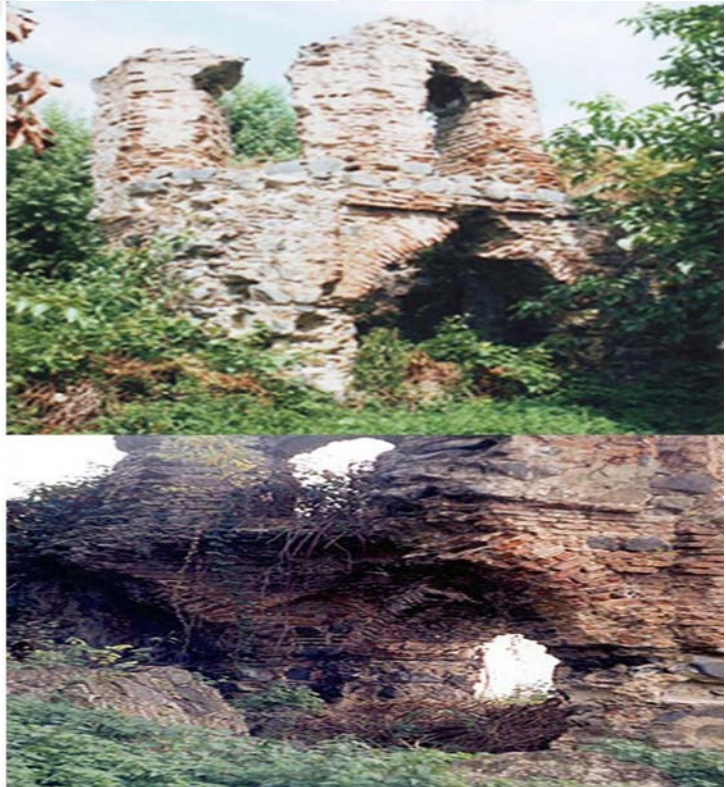
a. ŞİMDİKİ AZERBAIJAN TOPRAKLARINDA BULUNAN KİLİSELER

1) NUR KİLİSESİ (Balaken ili)

Bu Alban Kilisesi' Balaken ilinin Talalar Köyü'nde düzenlik bir arazide kurulmuştur.

XIV asra ait Nur Kilisesi'nin uzunluğu 15 m giriş bölümünün yüksekliği 7,6 metredir. Altı köşeli olan bu kilise iki bölümden ibaretir.

Binanın eni yaklaşık 6 metredir. İki bölümden ibaret olan binanın giriş kısmı önde iki büyük direk üzerinde durur. Bu direkler ibadet mekânı olan

⁴⁴⁵ Robert Mobili Alban Udi Cemiyetinin başkanı. 08.04.2009

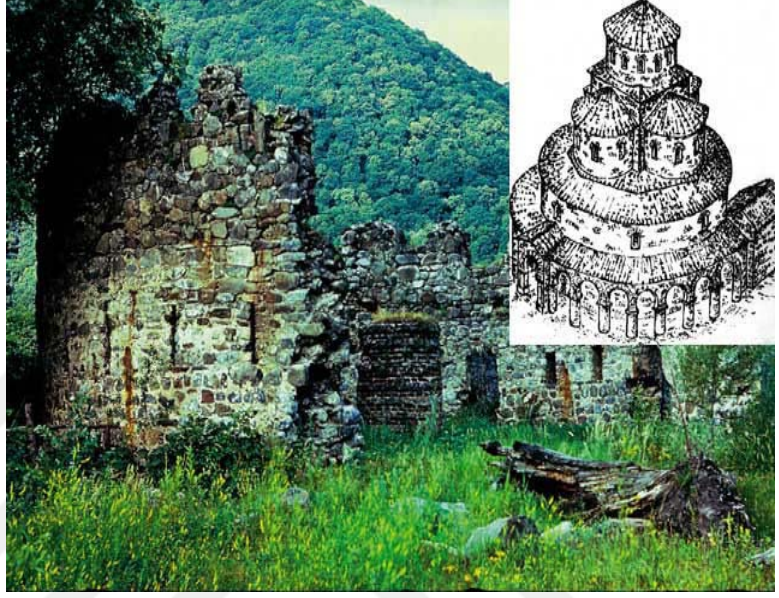
⁴⁴⁶ Robert Mobili Alban Udi Cemiyetinin başkanı. 08.04.2009

odanın giriş kapısı üzerinden kemere birleştirilmiştir.⁴⁴⁷

2) LEKİT MABEDİ (Gah ili)

Azerbaycan'ın kadim mabetlerinden biri de Lekit Kilisesi'dir. Mabet Gah Lekit Köyü'ndeki nehrin sahiline inşa edilmiştir.

Yuvarlak halde yapılan Kilise 22 metre uzunluğunda bir koridor ile çevrilmiştir. Mabedin içerisindeki sütunlar nakışlarla süslenmiştir. Mabedin genel görünüşü sekiz köşelidir. Batı'dan mabede üç giriş kapısı yapılmıştır. Binanın dış cephesi ilk ve orta çağ mimari özelliği yansıtır. Mabedin dış duvarı nehir taşından iç duvarları ise pismiş tuğladandır.⁴⁴⁸

Tavan ve sütunlar ise kireç taşı ile yapılmıştır. Kireç taşı dayanıklı ve hafif olduğu için mabetler genelde bu taşlarla yapılırdı. Lekit nehri bu taşlarla doludur. Mabet 4 katlı olsa da zamanla bakımsızlıktan katları çökmüştür. Tapınağın geniş bahçesinde kervansaray ve tarım için kullanılan kuyular vardı.

Lekit Mabedinin mimari özellikleri arkeologlar tarafından tartışılan konulardandır. P. D. Baranoviski tapınağın yapılışını orta çağ Bizans dönemlerine ait olduğunu söylese de, Azeri arkeoloji araştırmacı D. A. Ahundov⁴⁴⁹ tapınak üzerinde yaptığı ilmi araştırmalar sonucunda Mabedin orta çağa değil daha ilk dönemlerde

⁴⁴⁷ http://az.wikipedia.org/wiki/Nur_Kils%C9%99si 19.09.2009.

⁴⁴⁸ Gulcohra Mamedova, *Zodchestvo Kavkazskoy Albanii*, s.73-75.

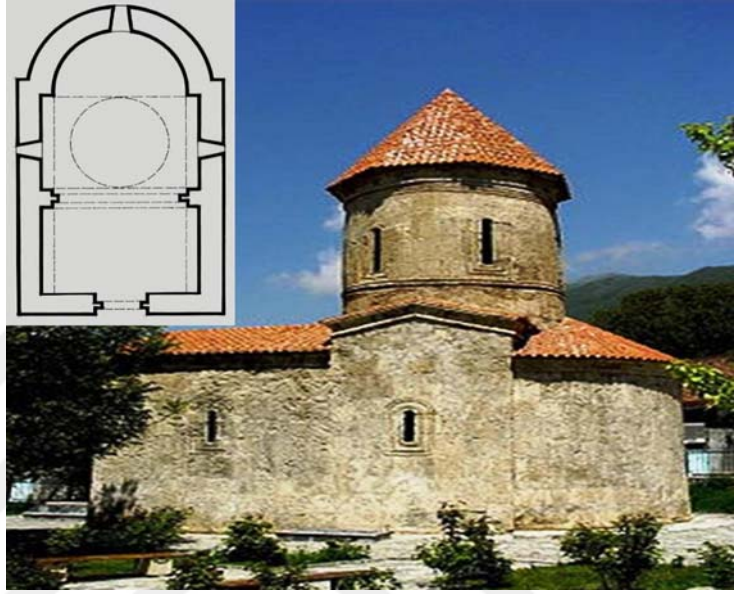
⁴⁴⁹ Ahundova göre Lekit mabedin tikiliş stil ve üzerinde bulunan işaretlerin Hristiyan mimarisine uygunluğu yoktur. Aslında mabet IV-V asırlarda Albanlar tapındıkları putların (Murta, Hörmüzd, Ardivisura-Anahit vb.) şerefine inşaa etmişlerdir.

Albanların Hristiyanlığı resmi din kabul etmeden önce, halkın yaptıkları mabetlerden biri olduğunu ispatlamıştır.⁴⁵⁰

Günümüzde Mabedin maketi Tarihşinaslık müzesinde bulunmaktadır.

3) MUKADDES YELİSEY KİŞ MABEDİ (Şeki ili)

İsa peygamberin din kardeşi mukaddes Yakov Hristiyanlığı tebliğ etmek için mukaddes Yeliseus'i Albanyaya göndermiştir. Çola vilayetinde misyonerlik ettikten sonra ülkenin Uti vilayetinin Kiş Köyü'ne gelen mukaddes Yeliseus Orada kilise inşa ettirir. Yalnız Kafkas Albanyası arazisinde değil, genellikle Büyük Kafkasyada inşa edilmiş ilk Hristiyan Kilisesi' olan meşhur Kiş Mabedi şimdi Şeki ilinin Kiş Köyü'ndedir.

Yontulmuş sert taştan kireç karışımından inşa edilmiş bir nefili kubbeli bazilikadan oluşan Mabedin duvarlarının kalınlığı bir metreye yakındır. Mabedin çatısındaki silindirik gümbez sivri uçlu piramit şeklinde örtüyle tamamlanır. Mabedin üzerinde hali hazırda heç bir epikrafik yazı olmasa da memarlık ve inşaat üslubundan

⁴⁵⁰ H.Azimov, Ş.Ahmedov, *Gah Abideleri*, Seda neşriyyatı, Bakü 1998,s. 80; Gyulçohra Mamedova, *a.g.e*, Çalışoğlu yay, Bakü 2004. s.69-74; D. A. Ahundov, *Arhitektura drevnego i rannesrednevekovogo Azerbaydjana*, Azerrneşr yay. Bakü 1986, s. 210-215.

anlaşıldığı üzere bu Mabedin Albanlara ait olduğunu sübut edir. Bir çok defa tadilat yapılmış mabet bu zamana kadar oldukça sağlam şekilde ulaşmıştır.

Bir zamanlar üzerinde onun mukaddes apostol Yeliseus Kilisesi' olduğunu ve 1244 cü yılda Alban Kilisesi'nin diakonu Serafim tarafından yeniden kurulduğunu bildiren kitabe olmuştur.

XIX Yüzyılın 30 yıllarında Alban Kilisesi' Sangtpersburg sinodunun kararı ile resmen kapatıldıktan sonra birçok diğer Alban mabetleri gibi bu Mabedin kitabesi de tamamen silinmiştir.

Bu mabet asırlar boyu Kafkas Albanyası Kilisesi'nin dini eğitim merkezi olmuştur. Esrarengiz olan şudur ki, Mabedin kurulduğu köy 'din, itikad, şitaiş' anlamında 2000 yıldan fazladır ki 'Kiş' adıyla isimlendirilmiştir.⁴⁵¹

4) KÜRMÜH MABEDİ (Gah ili)

Azerbaycan'ın en kadim mabetlerinden biri de Kümrük Kilisesi'dir. Mabet günümüz Gah şehrinin merkezinden birkaç kilometre uzakta Kümrük nehri üzerindeki dağın üstünde inşa edildiği için ismini nehirden almıştır.⁴⁵² Kafkasya dağlarının yüksekliğinde dikilmiş bu

Alban Kilisesi' diofizit, Hristiyan düşüncesinin mimarî özelliklerine sahiptir. Kilise VI-X. yüzyıllarda inşa edilmiştir. Bakımsızlıktan yıkılan kilisenin eski temelleri üzerine "Mübarek Georgi" adında diofizit kilise inşa edilmiştir.

⁴⁵¹ Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s. 41-50.

⁴⁵² H.Azimov, Ş.Ahmedov, *Gah Abideleri*, s.52; Heyet, Kurmukskiy hram Kavkazskoy Albanii, Nafta Press yayınları, Bakü 2007 s. 7

Kaynaklarda
“Mübarek Georgi ya da
Kümrük” Kilisesi’nde
İberlerin ibadet ettikleri
bildirilmektedir.⁴⁵³

Günümüzde Kah
şehrinde meskunlaşmış
yengiloylar (Gürcü asıllı
Azeriler) ve dünyanın
değişik ülkelerinden gelen

Hristiyan tebaa burada ayinler ve kutsamalar yaparlar.

5) GOŞAVENG MABEDİ (Gazah ili)

Gazah ili – Şemseddil
sultanlığı arazisinde, Büyük
Karakilse otabanının sağ
tarafında Turşusu çeşmesinin
yukarılarında kadim Alban
Mabedidir. Ermeniler
Azerice ‘goşa’ sözünü Cuğt
(Ermenice goşa demektir)
şeklinde tercüme ederek
Mabedin ismini Cuğtağveng
şeklinde isimlendirmişlerdir.

Genelde Goşaveng Mabedinin kadim ismi Nor Getik olmuştur. Goşaveng ismi mabede daha sonraları verilmiştir. Bunun sebebi birçok şekilde izah olunur. Bazı kaynaklarda buna sebep olarak mabet kompleksinde iki büyük mühüm mabet binasının olduğunu gösterse de bazıları Goşaveng ismini Mihitar Goşla alakalandırmıştır. Hatırlatalım ki Mihitar Goş uzun süre bu mabette yaşamış ve burada hizmet etmiştir.

⁴⁵³ Abdulla Ahmedov, *Mükaddes Yerlerin Asıl Mahiyeti*, Elm ve Hayat Dergisi, sayı 6, Komünist Neşrt, Bakü 1987,s.85; Gulcohra Mamedova, *a.g.e*, s.128-131.

Goşaveng Mabedi iki ayrı abideden oluşur. Birinci abide XII yüzyılda ikincisi ise 1021 ci yılında inşa edilmiştir. Abidelerin her ikisi de kubbelidir.

Mabedin yerleştiği araziler kadimden Türk – Oğuz boylarının ana yurdu olmuş ve bura ilk Ermeniler XIX yüzyılın başlarında İran ve Türkiye’den göç etmişlerdir.⁴⁵⁴

6) AVEY MABEDİ (Gazah ili)

Mabet, Gazah ili arazisinde Aveydağ silsilesinin eteklerinde V-VII. Yüzyılda kurulmuştur. Kafkas Albanyası’nın temel mabetlerinden biri olan bu mabet büyük kub şekilli taşlardan dikdörtgen şekilde inşa edilmiştir. Mabedin klasik Hristiyan mimari uslubunda yapılmış çan kulesi de mevcuttur.⁴⁵⁵

7) KATEH MEBEDİ (Balaken ili)

Balaken ili Keteh Köyü’nde Katehçay şelalesinden birkaç kilometre dağlara taraf Zakatala koruğunun yasak sahasında V Yüzyılda Albanlar tarafından inşa edilmiştir. Şu an zikrolunan kiliseye gidiş çok zordur. Kadimden var olan kilise

yolu toprak kayması sonucu kapandığından birkaç kilometre dağ yolu ile giderek,

⁴⁵⁴ Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s.131-136.

⁴⁵⁵ http://az.wikipedia.org/wiki/Avey_m%C9%99b%C9%99di 07.02.2010

hayvanların yol yaptığı zorlu dağ geçitlerinden geçmek ve üç adet büyük dağ nehirlerini geçmek gerekir. Ayrıca Zakatala koruğunun yasak sahasından geçme mecburiyeti olduğundan yetkililerden geçiş belgesi almak zorunluluğu vardır.⁴⁵⁶

Dört direk üzerinde kurulan kilisenin kubbesi kırılarak kilisenin içerisine düşmüştür. Duvarlarının örgüsü zamanı travertin⁴⁵⁷ kullanılmıştır.

8) OĞUZ MABEDİ (Oğuz ili)

Şehir merkezine yakın bir arazide inşa edilmiş Oğuz Mabedi halen kadim görünümünü korumaktadır. Faaliyete açık olmasa da bina değişik zamanlarda değişik kurumlarca kullanılmıştır.

Kilise binası dörtgen

biçimde kubbeli olarak inşa edilmiştir. Yapımında kırmızı kerpiç ve nehir taşı kullanılmıştır. Binanın iç kısmı rutubete devamlı ehenkle sıvanmıştır. Ulaşa bildiğimiz kaynaklarda Mabedin yapım tarihi ve kim tarafından yapıldığı bilgisine rastlayamadık. Muhtemelen V Yüzyıldan sonra inşa edilmiştir.⁴⁵⁸

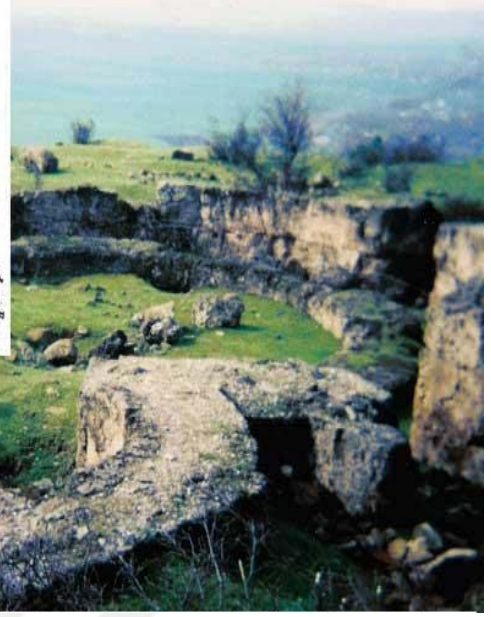
⁴⁵⁶ http://az.wikipedia.org/wiki/Katex_kils%C9%99si 02.01.2010

⁴⁵⁷ Isınmayan, yanmayan madde

⁴⁵⁸ [http://az.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCq%C9%99dd%C9%99s_Yeliseus_kompleksi_\(O%C4%9Fuz\)](http://az.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCq%C9%99dd%C9%99s_Yeliseus_kompleksi_(O%C4%9Fuz)) 07.02.2010.

9) KİLİSEDAĞ MABEDİ (Kabele ili)

Kilise dağ Mabeti Kabele ili Büyük Emilli Köyü'nde inşa edilmiş Alban Mabedidir. IV-V. Yüzyıllara ait olan bu mabet Alban kiliselerinin içerisinde büyük bir öneme sahiptir. Çünkü Kabele Albanya'nın başkenti olduğu dönemler çok büyük faaliyet ve şahıslara ev sahipliği yapmıştır. İnşa

üslubuna bakılırsa Zakatala Mamrılı Köy Mabedine çok benzemektedir. Mabetin günümüze sadece harabelikleri ulaşmıştır.⁴⁵⁹

10) MAMRIH DAİREVİ ALBAN MABEDİ (Zakatala ili)

Mabet Zakatala ilinin Mamrılı köyü'nde IV-V. yüzyılda Kafkas Albanyası döneminde inşa edilmiştir. Dairevi biçimde olan Mabetin üzeri büyük kubbeyle kapatılmıştır. Kafkas Albanyasının medeni mimarisine ait olan bu mabet kadim mimarlık üslubuna maliktir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ D. A. Ahundov, *Arhitektura drevnego i rannesrednevekovogo Azerbaydjana*, s. 204-207; Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s. 64-65.

⁴⁶⁰ Gulcohra Mamedova, *a.g.e.*, s.66-68; D. A. Ahundov, *Arhitektura drevnego i rannesrednevekovogo Azerbaydjana*, s. 208-210.

11) KUM MABEDİ (Gah ili)

Mabet, Kum Köyü'nde nehir kenarında inşa edilmiştir. Tetrakonx (kare) şeklinde inşa edilen Mabedin uzunluğu 26,4 metre eni ise 19,3 m'dir. Mabedin doğu tarafın kesimhane batı tarafında papaz odası var. Kilisenin içi ise çift "T" şeklinde sütun ve üç bölümden oluşmaktadır. Kilisenin mihrabı dönemin en iyi nakış sanatı ile süslenmiştir.

Mabedin sağ, sol ve önden birer kapısı vardı. Kapıların üzeri "tağ" sanat nakışlarıyla süslüdür. Kilisenin dış duvarları yontulmuş nehir taşlarından, iç duvarları ise pişmiş tuğla, tavanı ise tuğla taşlarıyla inşa edilmiştir.⁴⁶¹

Mabedin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Arkeologlar Mabedin mimari özelliğine göre V. Yüzyılın sonlarında inşa edildiği kanaatindedirler. Bu dönemde Albaniya'nın hükümdarı dindarlığı ile tanınan III. Vaçagan idi.⁴⁶² Büyük ihtimalle Kum Kilisesi'ni III. Vaçagan yaptırmıştır.⁴⁶³

Tarihi malumatlara göre azizler M.S. ilk yıllardan itibaren Albaniya'da Hristiyan tebliğine başlamışlardır. Filistin'den gelen Aziz Yeliseus Albaniya'nın kuzey-doğusunda tebliğe başlasa da istenilen sonucu elde edemedi. Yeliseus Zergan deresini geçip, ateşperest ve putperestlerin yerleşim yerlerine gelerek burada tebliğe başladı.⁴⁶⁴ Şeki halkı yeni dini beğenerek Yeliseus'dan şehrin Kiş Köyü'nde bir kilise inşa etmesini talep etti.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s.50-52.

⁴⁶² III. Vaçagan (487-510) tarihleri arasında Albaniyan'ın hükümdarı olmuş.

⁴⁶³ III Vaçagan putberestlerin mabetlerini yıkarak yerine Kilise yaptıırdı.

⁴⁶⁴ Tarihçilere göre Yeliseus Zegan geçidini geçerek Karabağ taraflarına gitmiştir. Azeri tarihçi Ziya Bünyadov ise bu iddialara karşı çıkarak Yeliseus Dağıstan değilde Gah şehri yakınlarında var olan Qomenkin kasabasına gelmiştir. Tarihi malumatlardan öğreniyoruz ki, burada yaşayan halkın dinî inancı ateşperest imiş. Hatta kaynaklar da buralara Maglar/ Muglar meskeni denmiştir.

⁴⁶⁵ Moisey Kalankatuklu, *Alban Tarihi*, s. 56-57

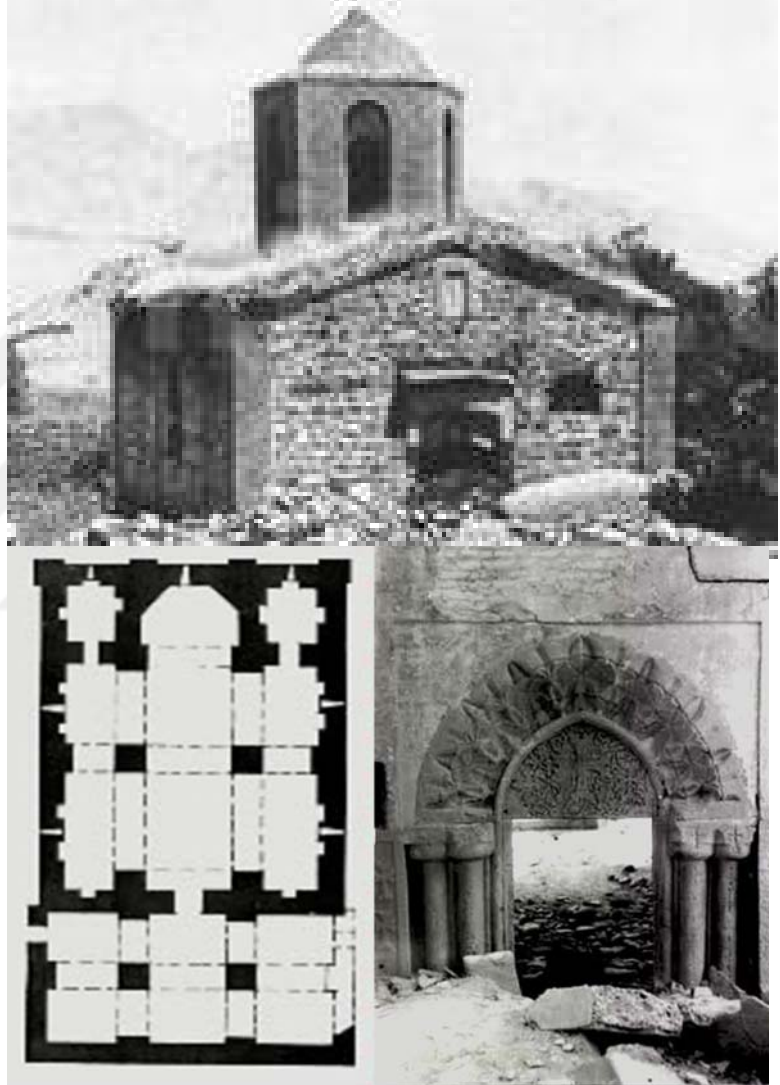
Şirvan bölgesinde inşa edilen ilk kilise bu oldu. Rivayete göre rahatsız olan ateşperest mensupları Yeliseus'ı katlederek bir kuyuya atmışlardı. Alban hükümdarı Vaçagan, gördüğü rüya üzerine cesedi bulmuş ve cesedin yerine de Kum Kilisesi'ni yaptırmıştı.⁴⁶⁶ Mabedin resmi Gah şehri tarih müzesinden alınmıştır.

12) GIZILVENG MABEDİ (Nahçıvan / Babek ili)

Nahçıvan'da erken orta çağa ait Hristiyan Alban Mabeditir. Araz nehrinin kıyısında Nahçıvan şehrinden 18 km mesafede kadim kabristanlık arazisindedir.

Mabet güzel yontulmuş kırmızı taş ve çığ kerpiçten inşa edilmiştir.

Sağlam kalmış esas kilise binası dâhilinde Ermeniler tarafından sonradan 18 dini resim çizilmiştir. Bunlardan sekizi büyük dörtken direkler üzerinde, on tanesi ise kubbeye çizilmiştir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Gulcohra Mamedova, *a.g.e.*, s. 50-54; D. A. Ahundov, *Arhitektura drevnego i rannesrednevekovogo Azerbaydjana*, s.223-229.

⁴⁶⁷ Gulcohra Mamedova, *a.g.e.*, s.133-135.

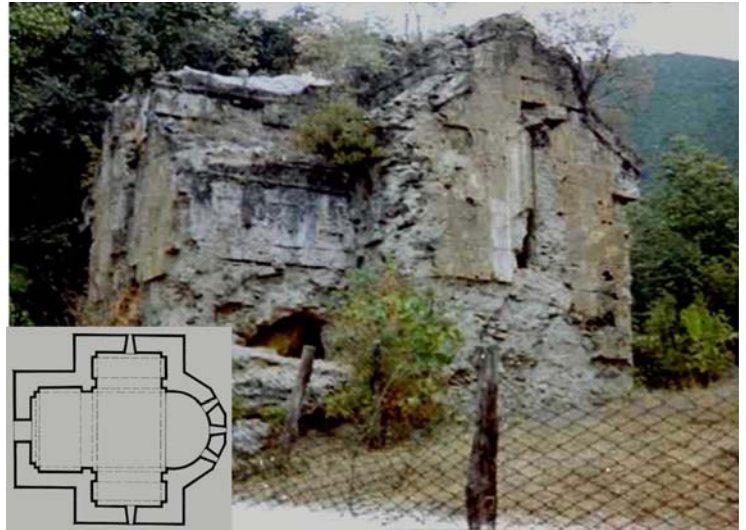
13) YEDDİ KİLİSE (Gah ili)

Gah ili arazisinde şimdi halk içinde ‘Yeddi Kilise’ adı ile meşhur olan muhteşem Alban mabetleri kompleksi uzun yıllar Alban Kilisesi’ yepiskoposluğunun merkezi olmuştur. Bununla alakalı olarak bu arazi kadim dönemlerden ‘Kax’ yani dini merkez, din sarayı’ adlanır. Komplekste milatta önceki yıllara ait dokuz Hristiyan Mabedinin kalıntıları vardır.⁴⁶⁸

14) ZEYZİT MABEDİ (Şeki ili)

Mabet Şeki ilinin orta Zeyzit köründe X- XI. yüzyılda bu topraklarda yaşayan Albanlar tarafından inşa edilmiştir. Birçok Alban mabetleri gibi dikdörtgen biçimde inşa edilmiş mabet hâlihazırda yıkık vaziyettedir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s. 59-62, 79-82

⁴⁶⁹ Gulcohra Mamedova, *a.g.e.*, s. 99-102,

15) ARILIKBİNE MABEDİ (Balaken ili)

Mabedin inşa edildiği arazi Balaken ili ile Gürcistan devleti arasındaki otabanın sağ tarafında dağların eteğinde, son derece manzaralı bir yerde, il merkezinden 5 km batıdadır.

Esas kilise binası kısmen sağlamdır ve çok kaliteli kerpiçten yapılmıştır. Tahminen 4 hektar sahada

çay taşları, hasar dâhilindeki arazide çok sayıda dikili kalıntıları ve birçok kabirler vardır. Mabet sınır arazide Alban medeniyetinin güzel örneklerinden biridir.⁴⁷⁰

16) DARVAZ MABEDİ (Balaken ili)

Antik dönem yazarlarının aktardığı gibi bu Alban Mabedi Ganıg (Alazan) nehrinin sol sahilinde Tuğay ormanının ortasında olan düzenliğin merkezindedir.

Mabet Balaken ilinin merkezinden 15 - 16 km güneyde Gacarçöl adlanan büyük bir düzenliğin yakınlığında

Darvazbine denen yerde yerleşir. İnşa edildiği tarih veli olmasa da mimari üslubundan anlaşıldığı üzere tahmini olara V asra ait Alban mimari yapısını taşımaktadır.⁴⁷¹

⁴⁷⁰ http://az.wikipedia.org/wiki/Ar%C4%B1%C4%B1qbin%C9%99_m%C9%99b%C9%99d_kompleksi
02.02.2010

17) GENCE KİLİSESİ 1. (Gence ili)

II ve VII. yüzyılda inşa edilmiş ve XVII. Yüzyılda yeniden restore edilmiştir. Dikilinin inşasında kırmızı tuf taş kullanılmıştır. Dikili 7 direklidir. Gence'nin M.A. Abbaszade sokağında bulunan kilise hâlihazırda Gence devlet hücre orkestrası olarak kullanılmaktadır.

18) GENCE KİLİSESİ 2. (Gence ili)

XIII. Yüzyılda restore edilen binanın ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Mabedin inşasında kırmızı kerpiç ve kil kireç karışımı kullanılmıştır. Dikili kubbeli ve kolonludur. Gence şehrinin Gence Caddesi dokuzuncu sokakta bulunan mabet hâlihazırda Mesheti Türklerinin Camisi olarak kullanılmaktadır.

⁴⁷¹ http://az.wikipedia.org/wiki/Darvaz_m%C9%99b%C9%99di 02.02.2010.

19) HEMŞİVENG MABEDİ (Gedebey ili)

Gedebey ilinin Karamurat Köyü'nde inşa edilmiş bu mabet ne zaman ve kimin tarafından inşa edildiği belli değildir. Mabetin yapılaş tarzına bakıldığında Kafkas Albanyası döneminde burada yaşayan Albanlar tarafından inşa edildiğine benziyor. Kaynaklarda mabet resimleri yayımlansa da Sadece

Mabetin ismini ve nerede yerleştiğini söylemekle yetinmişlerdir. Günümüzde araştırma konusu olan birçok Alban Mabeti gibi bu mabette atıştırılmaktadır. Kanaatimizce II. Hüsrev zamanında bu arazilere gelen Mehran isimli şahıs bu arazide olan ay tapınaklarını yeniden yapılandırarak kiliseye çevirdiği dönemlerde bu kiliseni inşa ettirmiş olma ihtimali vardır. Çünkü Mehrah Gedebey ili arazisinde birkaç kilise inşa ettirmiştir.⁴⁷²

20) ÇOTARİ MABEDİ (Kabele ili)

Çotari Mabeti Kabele ilinin Niç Köyü'nde yerleşir. O kadar da büyük olmayan mabet binası yerli taşlardan dörtgen şekilde inşa edilmiştir. Binanın çatı kısmında çan kulesi de mevcuttur. Mabet bahçesinde isimleri hala belli olmayan ve bu kilisede hizmet etmiş azizlerin kabirleri vardır. Mabet son zamanlar Norveç

⁴⁷² Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s. 110-113, 140.

Lüteryan Kilisesi' tarafından kardeşlik yardımı olarak yeniden restore edilmiş ve istifadeye verilmiştir. Hâlihazırda mabetten Albanların torunları sayılan Kabele ili Niç Köyü' halkını oluşturan Udinler dini ayinlerini yapıyorlar.⁴⁷³

21) MAHRASA MANASTIRI (Gedebey ili)

Mahrasa manastırı Gedebey ilinin şemkir nehri sahilinde inşa edilmiştir. Şemkir nehri etrafındaki şehir harabeliklerinde günümüze kadar ulaşan Alban mimarisinin yegâne mabedidir.

Araştırmacılar abidenin ismine dayanarak Mahrasa

Mabedinin inşa edildiği ilk zamanlarda gök cisimlerine ibadet olunan mukaddes bir mekan gibi tanımlamışlardır. Hatta IV Yüzyılın başlarında Albanya'da Hıristiyanlığın hızlı bir şekilde yayılması yanında Mahrasa ateşperestliğin muhteşem mabetlerinden biri gibi faaliyet göstermiştir. 'Mahrasa' sözünün kelime kökü olan 'mah' kelimesi Farsça ve Türkçe 'Ay' anlamına gelmektedir.

Azerbaycan'ın Gence, Kelbecer ve başka illerinde de 'Mahrasa' ismini taşıyan abideler vardır. Bu abidelerde aya tapınma izleri, duvar tasvirleri görülmektedir.

⁴⁷³ Robert Mobili, Alban Udi Hıristiyan İcmasının Başkanı, 08.04.2009

Bu konuda I. Yüzyılda yaşamış Yunan âlimi Strabon Albanya'nın dağlık bölgelerinde muhteşem ay mabetlerinin inşasından bahsetmektedir. Strabon'un verdiği bilgilerde ay Mabedinin iç kısmı ay ilahesini andıran put ve duvar resimleriyle süslenmiştir.

Mabedin belirli yerlerinde ay ve güneş resimleri çizilmiştir.

Ay mabetleri Albanya'da Hristiyanlığın yaygınlaştığı zamanlara kadar faaliyet göstermişlerdir.

Gedebey ilindeki Mahrasa Mabedi Albanya'nın Girdiman vilayetinin merkezi mabetlerinden biri olmuştur. Tarihi membalarda İran şahı II Hosrovun yakın akrabası Mehran 30 bin aile ile buraya gelmiş, mabette yaşayan 12 kişiden oluşan kahinleri öldürmüş ve mabede sahip olmuştur. Mehraniler Hristiyanlığı kabul etmeleri için burada yeniden yapılandırma işleri görülerek Hristiyan Kilisesi'ne çevrilmiştir. Bununla beraber Gedebey ili arazisinde başka kiliseler de inşa ettirmiştir. Bu kiliselerin inşasında Yunan köleleri de çalıştırılmıştır.⁴⁷⁴

22) PİPAN MABEDİ (Zagatala ili)

V asıllarda Kafkas Albanyası tarafından inşa edilmiş bu mabet Zagatala şehri Yukarı Tala Pipan arazisinde dağ yamacında kurulmuştur. Şimdiki yaşayış alanından yaklaşık 7 kilometre mesafede orman içerisinde.

⁴⁷⁴ Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s. 76-78.

Çay taşlarından inşa edilmiş kilise ana bölüm ve iki yan hücreden ibarettir. Buna ilaveten kilisenin yer altı serdabesi de mevcuttur.⁴⁷⁵

Kilisenin orta bölümü çökmüş, toprak altındaki mahzen ortaya çıkmıştır. Kilisenin her tarafını araştırmamıza rağmen yer altındaki bu odanın gerçek girişini bulamadık. Her halde zamanla kilise etrafı

yıkıldığından bu giriş de kapanarak toprak altında kalmıştır. V Yüzyılda inşa edilmesine rağmen kilise kendi zahiri görünümünü halende korumaktadır. Yerli korukçular yaklaşık 1987 senesinde ismini bilemedikleri bir araştırmacı kadının gelerek kiliseyi araştırdığını, korucuların yardımıyla kilise girişinin sağ duvar tarafını kazıyarak üzeri büyük bir taşla kapatılmış kabir aşikâr ettiklerini ve kadının kabirde olan kemik ve aletleri toplayarak götürdüğünü nakletmektedirler.⁴⁷⁶

23) ESRİK ÇIRDAHAN MABEDİ (Tovuz ili)

Tovuz ili Esrik Çırdahan Köyü' arazisinde yerleşen bu Mabedin inşası tahmini olarak VII-X. yüzyılda tekabül etmektedir. Kimin tarafından inşa edildiği belli değildir. Mabet etraftan kale duvarları ile çevrilidir. Günümüzde mabet ve kale duvarları yıkık vaziyettedir. Bir harabelik olarak günümüze ulaşan mabette tamir ve yapım yapılması düşünülüyor.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s. 91-93.

⁴⁷⁶ Hemzeyev Mamed Ali oğlu, Zagatala Pipan bölgesi koruçu, 28.03.2009.

⁴⁷⁷ http://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fsrik_C%C4%B1rdaxan_m%C9%99b%C9%99di 19.11.2009

24) BOHOVLU MABEDİ (Zagatala ili)

Zagatala iline bağlı Kabızdere Köyü'nde yerleşen bu kilise dağlık bir arazi Köyü' olan bu Köyü'n yaşıyış meskeninden bir hayli dağlara doğru inşa edilmiştir. Düzdörtgen şeklindeki tikilinin inşasında çay taşları kullanılmıştır. İç kısmı peş peşe üç oda şeklinde inşa edilen bu kilisenin birçok Alban Kilisesi'nde olduğu gibi ön ve sağ tarafında giriş kapısı vardır.⁴⁷⁸ Aslında muhtemelen bu kapıların her ikisi giriş için kullanılsa da kadimden ön kısmın giriş sağ bölümdeki kapının ise çıkış için kullanılmışlardır. Bu kiliselerin ön kısmındaki kapı üzerinde ki kitabe ve yazılardan anlaşılmaktadır.

25) BAYAN MABEDİ (Daşkesen ili)

Azerbaycan'daki tarihi abidelerin belli bir kısmı Hristiyanlıkla bağlıdır. Ülke arazisinde tahminen III ve IV. yüzyıllara ait olan kilise ve manastırlar, Arap yürüyüşleri sonucu dağılmıştır. Dağlara çekilmiş Hristiyan ahali VII-VIII. yüzyılda burada yeniden inşaat çalışmaları yapmışlardır.

Daşkesenilinin Bayan Köyü' arazisinde mevcut olan üç Alban Kilisesi' de kadim zamanlardan günümüze kadar ulaşmıştır.

Buradaki mabetler inşa ve yapımına göre çok dikkat çekmektedir. Kalınlığı yaklaşık 1 metreye ulaşan duvarlar ilk görünümünü korumuş olsa da bazı kısımlarında tamir işleri yapılmıştır. Mabedin şimdiye kadar tamir olunmadan sağlam kalmış kısımlarında Hristiyanlıkla bağlı dini işaretler, bu güne kadar görkemini korumaktadır.

⁴⁷⁸ Gulcohra Mamedova, *a.g.e*, s. 94-95.

Bu köyde inşa edilmiş üç Mabedin her biri yüksek arazilerde inşa edilmiştir. Mabetlerin çatısından etraf bölgeleri aydın bir şekilde görmek mümkündür.

Abidelerin üzerinde Alban mimarisine mahsus işlemler mevcuttur. Bu mabetler Daşkesenili tarihi abideler listesine alınmıştır.

Mabedde 1980 senesine kadar bulunan Alban haçı daha sonraki dönemlerde Ermeniler tarafından çalınmıştır. Bu olay Ermenilerin Alban mabet üslubunu değiştirerek gregoryen Mabedine dönüştürmelerinin açıkça bir örneğidir.⁴⁷⁹

26) ANAİD MABEDİ (Göygöl ili)

Kesin inşa tarihi belli olmayan Anaïd Mabedi Hanlar ili Çayköy Köyü' arazisinde kurulmuştur. İnşa üslubuna göre arkeoloji uzmanları bu Mabedi Hristiyanlığın ilk dönemlerine ait olduğunun kanaatindedirler. Mabet XVI. Yüzyılda restore edilmiştir. Nehir taşı ve kum karışımından inşa edilen

Mabedin inşasında çivi kullanılmamıştır. Mabette bir sonraki restore işleri Sovyetler Birliği zamanında yapılmıştır. Mabet binasının birkaç yerinde Alban haçı ve Alban alfabesi ile yazılmış lakin hala okunması mümkün olmamış yazılar kazınmıştır.

⁴⁷⁹ http://az.wikipedia.org/wiki/Bayan_monast%C4%B1r%C4%B1 12.11.2009

Araştırmacıların tahkikleri sonucu anlaşıldığı üzere Göygöl arazisindeki birçok Alban abidesinin haç ve haç süsleri Ermeniler tarafından yok edilerek bu yerlere kendi haçlarını yerleştirmişlerdir.⁴⁸⁰

27) GABAKTEPE MABEDİ (Daşkesen ili)

Gabaktepe Mabeti Azərbaycan'ın Daşkesenilinde XV. yüzyılda inşa edilmiş Alban Mabedidir. Sekiz yüz km sahanı ihata eden mabet uzun dörtgen şeklinde inşa edilmiştir. Belirli kısımları yıkılmış olsa da mabet günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşmıştır.⁴⁸¹

28) ÇİÇEVENG MABEDİ (Daşkesen ili)

Çiçeveng Mabeti Daşkesenilinin Bayan Köyü'nde inşa edilmiştir. İnşa tarihi belli olmyan çiçeveng Mabeti hangi Alban hükümdarı döneminde, kimin tarafından inşa edildiği de kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmacıların üzerinde çalıştığı kiliselerden biri de bu Çiçeveng Alban Mabetidir.

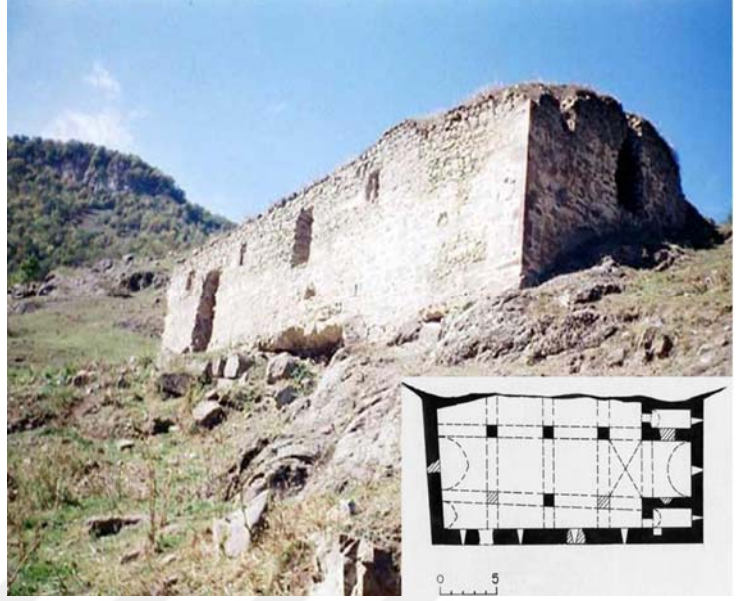
Ulaştığımız kilise resimleri 1980 senesine ait resimlerdir.

⁴⁸⁰ http://az.wikipedia.org/wiki/Anaid_m%C9%99b%C9%99di 09.11.2009

⁴⁸¹ http://az.wikipedia.org/wiki/Qabaqt%C9%99p%C9%99_m%C9%99b%C9%99di 19.11.2009

29) DESTEFUR MABEDİ (Daşkesen ili)

Mabet Taikesen ili Destefur Köyü'nde inşa edilmiştir. Yüksek arazide dağların zirvesinde inşa edilen Destefun Mabedi dağ taşlarından eheng karışımı ile inşa edilmiştir. Tek katlı inşa edilen mabet izin şekilde sekiz sütun üzerinde inşa edilmiştir. Direkler kemer vasıtasıyla bir birine başlanmaktadır.

Mabedin iki kapısı vardır. Mabet direklerinin iki tanesi daha sonraki dönemlerde Ermeniler tarafından yıkılmıştır.

Mabedin V- VII. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilmektedir. Ancak hangi Alban yöneticisinin döneminde inşa edildiği bilinmemektedir.⁴⁸² Bazı kaynaklar bu Mabedin inşa tarihini XV. yüzyıl olarak belirtmektedirler.

⁴⁸² http://az.wikipedia.org/wiki/D%C9%99st%C9%99fur_m%C9%99b%C9%99di 25.12.2009

30) KUŞÇU MABEDİ (Daşkesen ili)

Kuşçu Mabedi
Daşkesenilinin Kuşçu
Köyü'nde 487 senesinde 650
kv. metrelik bir arazide inşa
edilmiştir. 989 ve 1845
senelerinde yeniden restore
edilmiştir. Mabet şehir
merkezinden 14 kilometre
uzaklıkta bir arazidedir. Mabet
yolu tamamen yok olmuş
mabet istikametinde hiçbir

nişan kalmamıştır. Mabetten önceden haberdar olanlar tahmini olarak şehir dışından Mabedin bulunduğu arazini tarif etmektedirler. Manastırın hâlihazırda belirli bir kısmı yıkılmış olmasına rağmen bir bölümü sağlam vaziyettedir.⁴⁸³

31) BAYAN MANASTIRI 2 (Daşkesen ili)

Daşkesen ilinin Bayan
Köyü'nde inşa edilmiş bu
mabet Köyü'n ismiyle
isimlendirilen ikinci bir
mabettir. Mabedin IV-V.
yüzyılda Kafkas Albanya'sı
tarafından Hristiyanlığın yeni
yayılmaya başladığı
dönemlerde inşa edildiği
düşünölmektedir. Büyük bir
tarihi kendisinde toplamış

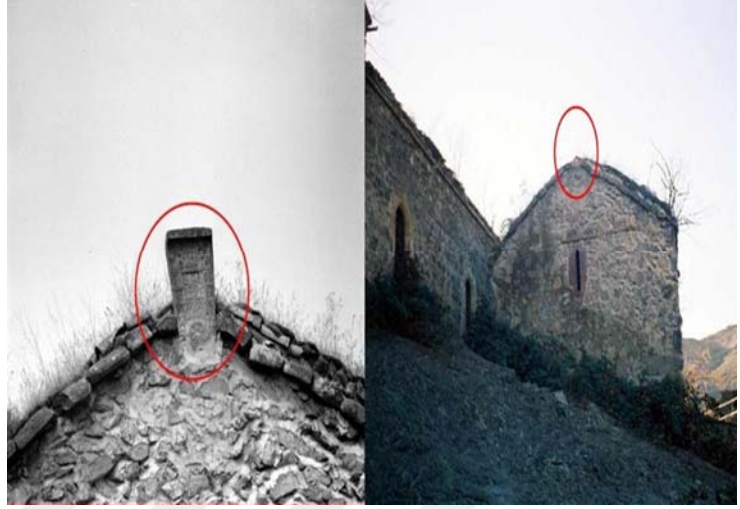

mabet hâlihazırda yıkık vaziyettedir. Yapıldığı arazi bakımından Daşkesen ilindeki diğer mabetlerden büyüklüğü ile daim seçilmiş manastırın asıl binasından başka bahçesinde çok

⁴⁸³ http://az.wikipedia.org/wiki/Qu%C5%9F%C3%A7u_monast%C4%B1r%C4%B1 12.12.2009

sayıda odalar, kale duvarları, ziraat odaları ve nehir taşlarından inşa edilmiş birçok su kuyusu vardır.

Mabedin merkezinde büyük meydan vardır. Muhtemelen burada kilise dini ayinlerini icra etmiştir. Manastırın kendisi beyaz ve kırmızı kaya taşlarından inşa edilmiştir. Sütunların inşasında kullanılan taşların üzerinde kazınmış haç işaretleri günümüze kadar kalmıştır. Duvar taşlarında

Alban alfabesiyle bazı yazılarda yazılmıştır. Birçok Alban Mabedi gibi bu manastır da hâlihazırda yıkık vaziyettedir.⁴⁸⁴ Bayan Mabedinin çatısına yerleştirilmiş Albanlara ait olan kitabe Ermeniler tarafından çalınmış ve kilisenin Albanlara ait değil de kendilerine ait olduğunu iddia edilmiştir. Ancak kilise duvarlarındaki alban yazıları bunu tamamen yalanlamaktadır. Çalınan kitabe kırmızı daire içerisinde gösterilmiştir.

32) BİDEYİZ MABEDİ (Şeki ili)

Azerbaycanın Şeki ilinde inşa edilmiş olan Bideyiz Mabedi XI. yüzyılda inşa edildiği bilinmektedir. Günümüzde mabet harabe halindedir.⁴⁸⁵

⁴⁸⁴ http://az.wikipedia.org/wiki/Bayan_m%C9%99b%C9%99di_2 19.12.2009

⁴⁸⁵ http://az.wikipedia.org/wiki/Bideyiz_m%C9%99b%C9%99di 14.03.2010

33) DAİREVİ MABET (Şeki ili)

Mabet Şeki ili arazisinde III-V. Yüzyılda Kafkas Albanyası döneminde inşa edilmiştir. Mabet dairevi şekilde inşa edilmiştir. İlk görünümünü korumuş mabet üzeri büyük kubbeye örtülmüştür. Son dönemde mabette temelli restore işleri görülmüş, Şeki ili Halk tatbiki sanat müzesinin istifadesine verilmiştir.⁴⁸⁶

34) ESKİPARA MABEDİ (Gazah ili)

Gazah ili arazisinde Aşağı Eskipara Köyü'nde yerleşen mabet V-VIII. Yüzyılda inşa edilmiştir. Kafkas Albanyasına ait olan bu mabet kırmızı tuf taştan dörtgen biçimde yapılmıştır. Mabedin duvarlarının birkaç yerinde büyük Alban haçı kazınmıştır. Mabet çok heybetli ve görkemlidir. Kitabesi kaybedildiğinden Mabedin hangi Alban hükümdarı tarafından inşa edildiği bilinmemektedir.⁴⁸⁷

⁴⁸⁶ http://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99ki_m%C9%99b%C9%99di 15.09.2009

⁴⁸⁷ http://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fskipara_m%C9%99b%C9%99di 15.09.2009

35) OĞUZ MABEDİ

Azerbaycan'ın Oğuz ilinde Kafkas Albanyası tarafından yapılmıştır. Kilise şehir merkezindedir. Mabet günümüze kadar varlığını en güzel bir şekilde koruya bilmiş nadir yapıtlardandır. Hâlihazırda diyarşinaslık müzesi olarak kullanılmaktadır.

b. İŞGAL ALTINDA OLAN ARAZİLERDEKİ KİLİSELER

1) AMARAS MANASTIRI (Hocavend ili)

Moisey Kalankaturklu Alban tarihi eserinde, IV Yüzyılda Amaras manastırının inşa edilmesinden bahsediyor. O şöyle yazmaktadır; Habant vilayetinde Hristiyanlığı kolay ve geniş çapta tebliğ etmek maksadıyla Amaras şehrinden mimarlar, sanatkârlar ve ameleler getirilmiş, görkemli kilise binası inşa edilmiştir.

Amaras manastırı Haçın knyazları tarafından tamamen yenilenmiş, XIII Yüzyılda ise yeniden kurulmuş ve manastır kompleksine dönüştürülmüştür. Alban Kilisesi'ne ait bu mabet hâlihazırda Hocavend ilindedir. Düz bucaklı yapıda inşa edilmiş bu kilise güzel yontulmuş beyaz taşlardan titizlikle örülmüştür.

İki yönlü taş çatının üzerinde altı direkli kubbe vardır. Manastırın dış bahçe duvarları yüksek ve kaba yontulmuş taşlardan örülmüştür. Dış duvarın her köşesinde birer kule mevcuttur. Bahçede, bahçe duvarına bitişik yaşam için odalar ve ziraat odaları inşa edilmiştir. Kilisenin fasat bölümünde giriş kapısının üzerinde ensiz cam yapılmış, onun üzerinde ise büyük kabartma haç işlenmiştir. Anlatılanlara göre mukaddes Grigorisin Kafkas Albanya'sında misyonerlik faaliyeti facia ile sonuçlanmış, o öldürülmüş, Amaras manastırı kompleksi arazisinde defin olunmuştur.⁴⁸⁸

2) ARZUHATUN MABEDİ. (Kelbecer ili)

Kelbecer ili Veng Köyü' Hudaveng mabet birliğinde mevcut olan bir Alban Mabedidir. Alban serkerdesi Vahtangın hanımı Arzu hatun tarafından 1214 de eşi Vahtang ve iki oğlunun hatırasına bina edilmiştir. Kilisenin doğu

⁴⁸⁸ Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s. 21-23.

tarafında taş üzerinde Vahtangın Güney tarafında ise Arzu hatunun iki oğlunun tasfirleri kazınmıştır. Arzu hatun kendisi başka bir Alban serkerdesinin kızıdır.⁴⁸⁹

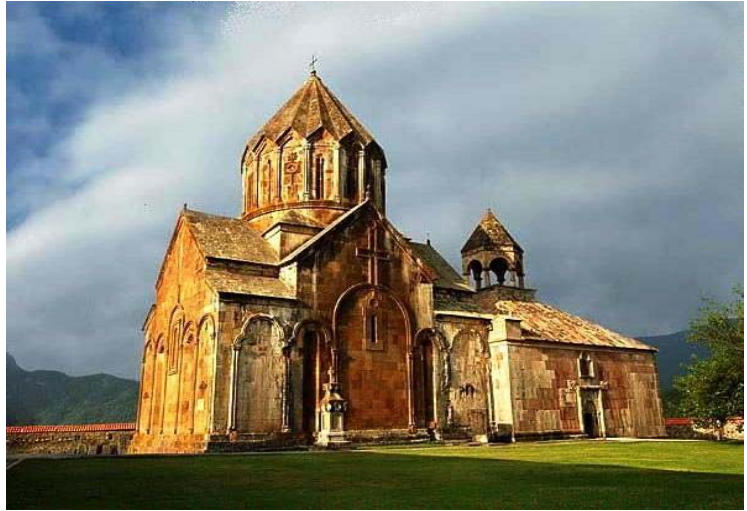
3) GENCESER MABEDİ (Ağdere ili)

XIII-XIV. yüzyıllara ait edilen bu Alban Kilisesi' büyük ibadet salonundan ve silindir şeklinde kemerlerle tamamlanan direkleri olan dörtgen biçimli odalardan ibarettir. Manastır kompleksinde birkaç defa restore işleri yapılmıştır.

Haçın nehrinin sol sahilinde bina edilmiş XIII. yüzyıl Hristiyan Alban manastırı XV yüzyıllarda Alban havari Kilisesi'nin merkez ikametgâhı olmuştur. 1991-94 senesi Karabağ savaşının sonucu, bu tarihi abidenin yerleştiği arazi Ermenistan tarafından işgal edilmiştir.⁴⁹⁰

Manastırın duvarında taş üzerindeki yazılı kitabeden belli oluyor ki, bu abide 'Büyük Arsah ölkesinin hükümdarı, Alban vilayetinin Şahı Hasan Celal Devle ve annesi Horise hatun tarafından 1216-1238 yıllarında inşa edilmiştir. VIII. Yüzyılın başlarından Albanya

katolikosluğunun yerleştiği arazi 1261 senesinde Moğol-tatar işgalcileri tarafından İran'ın Gazvin şehrinde katledilmiş Hasan Celal Dövlani, oğlu knyaz Atabey getirerek Genceser

⁴⁸⁹ D. A. Ahundov, *Arhitektura drevnego i rannesrednevekovogo Azerbaydjana*, s. 229-230; Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s. 165-166.

⁴⁹⁰ Gulcohra Mamedova *a.g.e*, s.120.

manastırında defnetmiştir. Bu manastır 1511 senesinden 1836 senesine kadar, yani Rusya sinodunun resmi kararı ile diofizit Alban Hristiyanlarının son ikametgâhı olmuştur.⁴⁹¹

Uzun müddet Alban Hristiyanlarının ikametgâhı olmuş bu manastır dinin baş hazinesi anlamında Genceser adlandırılmıştır.

4) HUDAVENG KOMPLEKSİ (Kelbecer ili)

Bu abide kompleksi Kelbecer ilinden şarkta, Bağlıpeye Köyü'nün aşağı hissesinde Kelbecer iline 29 km uzaklıktadır. Hudaveng kompleksi VI-VII. yüzyılda Alban sergerdesi tarafından inşa edilmiştir.

XV. yüzyılda bu mabet, Alban serkerdeliyinin dini Mabeti olmuştur. Sonralar mabet birkaç defa tamir edilmiş, ilaveler edilmiş ve sonuçta Alban hükümdarı Hasan Celal tarafından tekrar bina edilmiştir.

Kaynakların verdiği bilgilere göre onun hanımı Mine hatun burada defnolunmuştur. Annesi Arzu hatun ve devrin büyük tarihçisi Muhtar (Mihitar) Goç bu mabede olmuş ve hatıra için buraya nişan taşları bırakmışlardır. Üzeri kubbeli olarak inşa edilmiş bu binanın inşasında ağaç malzemesi kullanılmıştır.⁴⁹²

Binanın duvarlarında yağlı boya ile çizilmiş birçok haç ve yazılar var idi. Ağdere ve Basarkeçerden gelmiş Ermeniler çizilmiş haçı ve yazıları balta ile çarparak yok etmiş, tarihten izini silmeye çalışmışlardır. Mabetin inşasında kullanılmış taşlar Terter nehrinin kıyısında bir köşede toplanarak kristalleşmiş kilden oluşmuştur.

⁴⁹¹ D. A. Ahundov, *a.g.e.*, s.231-244.

⁴⁹² http://az.wikipedia.org/wiki/Xudav%C9%99ng_m%C9%99b%C9%99d_kompleksi 05.12.2009.

Günümüzde nispeten sağlam kalmış mabette hiçbir Hristiyanlık nişanesi yoktur. Kelbecer arazisinde bu mabetlerle beraber tarihi 7 – 8 binyıla ulaşan Alban kabristanlıkları da mevcuttur.⁴⁹³

5) AĞOĞLAN MABEDİ (Laçın ili)

Mabet Laçın ili arazisinde Ağoğlan nehrinin kıyısında yerleşir. İnşası V-IX. yüzyıllara aittir.

Ağoğlan Mabedi klasik Alban mabet mimari üslubunda, dörtgen planda zarif bir şekilde cilalanmış kocaman taşlardan bazalt taşlardan inşa edilmiştir.

Büyük bir ihtimalle mabet büyük bir site dâhilinde olmuştur. Lakin zamanımıza bu siteden sadece Ağoğlan Mabedi ulaşmıştır. Mabet ilk dönem görünümünü halende muhafaza etmektedir.⁴⁹⁴

6) MUKADDES YELİSEY KOMPLEKSİ (Ağdərə ili)

Ağdərə ilinde kurulmuş manastır kompleksidir. Denizden 2000 metre yükseklikte, yüksek bir dağın zirvesinde inşa edilmiş ve kale duvarları ile ihata olunmuş manastırın temeli V. Yüzyılda atılmıştır.

Haçın kinyazlığı döneminde burada geniş

inşaat işleri yürütülmüş, büyük başkilise binası, altı küçük kilise ve birkaç tane yaşayış ve

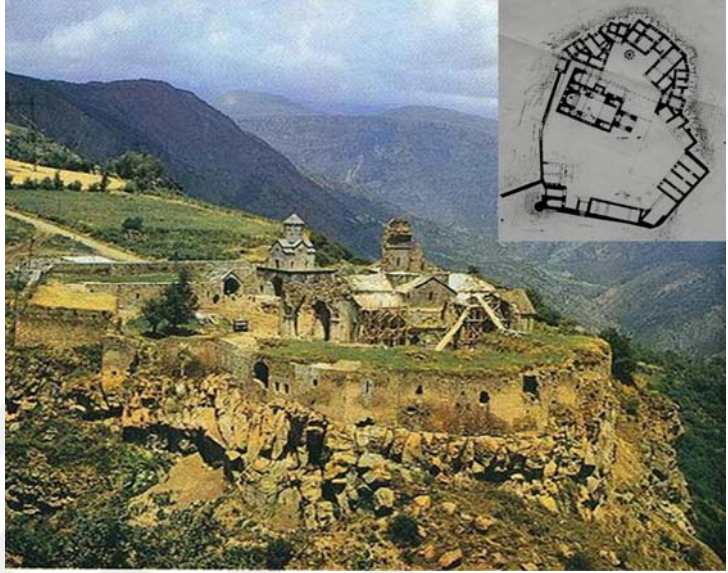
⁴⁹³ Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, s. 143-145.

⁴⁹⁴ Gulcohra Mamedova, *a.g.e.*, s.55-57.

çiftlik evi binaları yapılmıştır. Mükemmel yontulmuş taştan inşa edilmiş başkilise iki mailli taş örtüsünün üzerinde dört direkli kubbe yükseltilmiştir.⁴⁹⁵

7) TATEV MABEDİ (Zengezur ili)

Tatev mabed resimlerine Gah şehri Tarih müzesi kütüphanesinin arşivinde rastladık. Resimden ve verilmiş planından anlaşıldığı üzere Kilise dikdörtgen şeklinde inşa edilmiştir. Ön ve sağ kısmında giriş kapıları bulunmaktadır. Ön girişin sağ ve sol kısımlarında geniş odaları mevcuttur. Dört

köşe ve iki orta direk üzerinde yükselmiş bina sonda büyük bir kubbe ile tamamlanmaktadır. Araştırmamız üzere dipnotta belirtilen kaynakta dağınık olarak bilgilere rastladık. Genel şekilde verilen bilgiler Değişik konular içerisinde yer yer anlatılmıştır. Bu karışık ve dağınık bilgilerde kilisenin

bazen IV- VII. yüzyıllara bazende XI – XIII. yüzyıllara ait olduğu aktarılmaktadır.⁴⁹⁶

Gah müzesinden alınan bilgilerle karşılaştırıldığı zaman bu tarihlerin birincisinin daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁹⁵ [http://az.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCq%C9%99dd%C9%99s_Yeliseus_kompleksi_\(A%C4%9Fd%C9%99r%C9%99\)](http://az.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCq%C9%99dd%C9%99s_Yeliseus_kompleksi_(A%C4%9Fd%C9%99r%C9%99)) 07.02.2010.

⁴⁹⁶ Gulcohra Mamedova, Zodçestvo Kavkazskoy Albanii, s. 93-166.

8) VARAZGUN MABEDİ (Laçın ili)

II – V. yüzyılda Laçın ili arazisinde Kafkas Albanya'sı tarafından inşa edilmiş Mabedin günümüzde harabelikleri kalmıştır. Bu kadim Alban Mabeti dörtgen planda ve yüksek dağlık arazide inşa edilmiştir.⁴⁹⁷

9) MİNKEND MABEDİ (Laçın ili)

Minkend Mabetinin ismi ve resmine son zamanlarda basılmış Karabag Abideleri eserinde rastladık. Eser resim ağırlıklı olduğundan sadece ismini nerede ve ne zaman inşa edildiğini aktarabildik. Mabet XV. Yüzyılda inşa edilmiştir. Dörtgen şekilde inşa edilmiş Mabetin inşasında çay taşı ve ehenk kullanılmıştır.⁴⁹⁸

⁴⁹⁷ Gulcohra Mamedova, *a.g.e.*, s. 88.

⁴⁹⁸ Heyet, *Garabag Abideleri*, Güneş yay. Bakü 2009 s. 97;
http://az.wikipedia.org/wiki/Mink%C9%99nd_m%C9%99b%C9%99di 08.03.2010

10) ŞİRVANÇIK MABEDİ (Ertik ili)

Şöreyel bölgesi Ertik ili arazisinde Açoğlan dağının batı yamaçlarında Şirvançık Köyü'nde V. yüzyılda inşa edilmiş Hristiyan Alban Mabedidir. Çatısı müstesna kalan kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Harici duvarlarının ölçüsü 22,4x8,2 metredir. Mabet dikdörtgen şeklinde inşa edilmiştir.

Mabedin inşa edildiği araziye ilk Ermeniler XIX. Yüzyılın ilk dönemlerinde Rus işkâlından sonra göç ettirilmişlerdir.⁴⁹⁹

11) MAZDARA MABEDİ (Ertik ili)

Ermenistanın işgal ettiği arazi olan Ertik bölgesinde Mazdara Köyü'nde V. Yüzyılda Albanlar tarafından inşa edilmiş muhteşem bir mabettir. İnşasında kırmızı taş kullanılmıştır. Dört ana direk üzerinde inşa edilmiş mabet çok heybetli bir görünüme maliktir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ http://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eirvanc%C4%B1q_m%C9%99b%C9%99di 18.11.2009

⁵⁰⁰ http://az.wikipedia.org/wiki/Mazdara_m%C9%99b%C9%99di 12.03.2009

12) UZUNLAR MABEDİ (Loru mahalı)

Batı Azerbaycan'ın Loru mahalının Uzunlar Köyü'nde inşa edilmiş bir mabettir. Uzunlar Mabedi VI-VII. yüzyılda inşa edildiği ihtimal edilmektedir. Bölgeye ilk defa Ermeniler XIX. yüzyılda Türkiye ve İran'dan göç ettirilmişlerdir.⁵⁰¹

c. AZERBAYCA'NIN BORÇALI MAHALINDA (ŞİMDİKİ GÜRCİSTAN ARAZİSİ) BULUNAN KİLİSELER

1) KEŞİKÇİ MABEDİ (Sagareco / Borçalı)

Bu kadim mabet Azerbaycan'la Gürcistan sınırında hali hazırda tartışmalı arazide Kafkas Albanya'sı zamanında inşa edilmiştir. Günümüzde bu topraklar Gürcistan sınırları

⁵⁰¹ http://az.wikipedia.org/wiki/Uzunlar_m%C9%99b%C9%99di 14.03.2010

içerisindedir. Mabet çok büyük bir araziyi ihata ettiğinden yerleştiği arazinin bir kısmı Gircistan Sagareco (Borçalı arazisi olarak bilinen bu arazide halen Azeri halkı yaşamaktadır) iline, diğer bir kısmı ise Azerbaycan'ın Ağstafa ili arazisinde yerleşmektedir.

Mabedin kadim Alban Mabedi olduğunu birçok Gürcü âlimleri de onaylamaktadır. Bu mabet gürcüler tarafından ilk olarak IV Kurucu David'in hâkimiyeti dönemlerinde ziyaret edilmeye başlanmıştır. O dönemde Azerbaycan'da mevcut olan

Müslüman Atabeyler devleti ve yine Şirvan şahlar devleti genel olarak Hristiyan mabetlerine bir o kadar da ilgi göstermemiş, onları himaye etmemişlerdir. Böyle bir zamanda sayıca azınlık olan Hristiyan albanlar dağlara çekilmiş Mabedi terk etmişlerdir.

Araştırmalar sonucu bu Mabedin duvarlarına çizilmiş resimlerin ve gürcü dilli yazıların bu Mabedin inşa tarihinden çok çok sonraki zamanlara ait olduğu bildirilmiş, Sahiplerinin bıraktığı kiliseni aynı inanca sahip gürcüler ibadet mekânı olarak kullandıkları kanaatine varılmıştır.⁵⁰²

Mabet civarında uzaktan bakıldığı zaman büyük bir mesken olarak görülen kaya oymalarından inşa edilmiş birçok hücreler vardır. Bu hücreler Mabedin karşısındaki büyük kaya yontularak yapılmıştır. Kat kat olan bu hücreler çok esrarengiz bir görünüme sahiptir.

Mabet günümüzde gürcüler tarafından ibadet ve ayinlerde kullanılmaktadır.

⁵⁰² http://az.wikipedia.org/wiki/Ke%C5%9Fik%C3%A7i_m%C9%99b%C9%99di 19.11.2009

2) SEKİZAYAK MABEDİ (Gürcistan / Borçalı)

Gürcistanın sınırları dâhilindeki kadimden Azərbaycana ait olan arazide inşa edilmiş bir Alban Mabedidir. Sekizayak isimli bu mabet Azerilerin yoğunlukta olduğu Bolnisi ilinin Fəhralı Köyü'nde bulunmaktadır. Dağlıkarazide inşa edilmiş mabet şu anki

yaşayış arazisinden bir hayli uzakta kalmaktadır.⁵⁰³

⁵⁰³ http://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99kkiz-ayaq_m%C9%99b%C9%99di 08.04.2010

SONUÇ

Azerbaycan, Asya ve Avrupa arasındaki geçiş yolları üzerinde önemli bir yerdir. İlk dönemlerden itibaren tabii zenginliği ve stratejik açıdan önemi nedeniyle yabancı devlet ve milletlerin dikkatini çekmiştir. Göçler sonrasında yeni ve değişik kültürler buralara yerleşerek zengin ve rengârenk Azerbaycan kültürüne renk katmışlardır.

Yerli ve yabancı tarihçileri Alban bölgesinin sınırlarını belirtirken farklı değerlendirmelere tabii tutmuşlardır. Kimileri bölgeyi idare eden valileri dikkate alırken, kimileri de bölgenin coğrafi özelliğini ön plan'a çıkartmıştır. Ama tüm tarihçilerin ittifak ettikleri tek husus Araz Nehri ve Derbent arasındaki dağlık bölgenin Alban toprakları olarak kabul edilmesidir.

Azerbaycan bölgesi Sâsânîler ve Bizans dönemlerinden itibaren kuzey ve güney olarak ikiye ayrılarak idare edilmiş, kuzey Azerbaycan bölgesi güneyine nispeten vergi verse de bağımsızlığını sürekli muhafaza edebilmiştir.

Emevîler döneminde halife Muaviye, Alban bölgesinin idaresini kendinden önceki Hülafâ-i Râşidîn halifeleri gibi yerli idarecilere bırakmıştır. 705'de halife Abdülmelik'i kandırmayı başaran Ermeni papası İlya, Alban hükümdarlığına son verirdi. Bu seneden sonra bu yerler hilafet tarafından idare edildi. Ancak halife bölgenin büyüklüğü sebebiyle bu yerlerin hepsini İrmeniyeye valiliğine bağladı.

Kafkas topraklarında 1000 yıllık bir dönem ayakta durabilen Albanya Hristiyanlığı ilk kabul eden devlet olarak bilinmektedir. Kadim karışık İnançlar yanında Albanya'da Hristiyanlık, İslâm'ın Türkler tarafından kolay kabul edilmesi gibi çok süratli bir şekilde benimsenmiştir.

Kafkasya'da Hristiyanlığın yayılması konusuna gelince temel kaynaklar Albanlar'ı Kafkasya'da Hristiyanlığı ilk kabul eden halk olarak aktarmaktadırlar. Albanlar arasında Hristiyanlık yayılmaya başlarken Şeki ilinin Kiş Köyü'nde Yeliseus tarafından inşa edilmiş Mukaddes Yeliseus Mabedi, Kafkas kiliselerinin anası olarak sayılmıştır.

Robert Mobili'nin aktardığı bilgilere göre halen kendilerini bir apostol kilise olarak gören Albanlar'ın torunları olan Udinler, kilise idaresinin ve ibadet ruhunun tekrar

oluşturulması için üç kişilik bir heyetle Kudüs'e gitmiş orada vaftiz olarak dönmüşlerdir. Vaftiz olarak kiliseye girme yetkisi kazanan bu üç kişi Kudüs'ten dönerken kendileriyle kutsal su getirmişlerdir. Verilen bilgilere göre Çotaari Kilisesi bahçesinde yapılmakta olan havuz tamamlanınca oraya akıtılan suya karıştırılacak bu kutsal su, havuzdaki suyun tamamının kutsal olmasını sağlayacak ve bütün Niç Köyü Udin cemaati burada vaftiz olacaktır.

M. S. I. Yüzyılda Hristiyanlıkla tanışan Albanlar, M. S. III. Yüzyılda Hristiyanlığı resmî devlet dini olarak kabul etmiş, bu resmiyeti 705' lere kadar devam ettirmişlerdir. Bundan sonra ilk başlarda olduğu gibi halk arasında kırsal alanlarda sahip oldukları düşünce tarzı (diofizit düşüncesini) devam ettirebilmişlerdir. Bununla beraber Hristiyanlığın kabulü ve resmî devlet dini ilan edilmesi diğer kadim inançları tamamen ortadan kaldıramamıştır.

Alban Devleti'nin siyasi yönden en zirve dönemi Cavanşir'in hakimiyet yıllarında olmuş, bu dönemde birçok kilise inşa ettirilmiştir. Cenceser Kilisesi de bu dönemin merkez kiliselerinden biridir.

Albanlar'ın Ermenilerle daha önceden birbirleriyle olan yakınlıkları sadece bölgeyi koruma yönünde olmuş, inanç bakımından daima birbirlerinden çok uzak olmuşlardır. Bazı dönemlerde yönetime getirilen Alban asıllı monofizit katolikoslar olsa da bu Alban halkının diofizit düşünce anlayışını etkileyememiştir. 1836'dan itibaren bu halkın süratli bir şekilde İslâm'ı kabul etmeleri veya kendi vatanlarını terk ederek Gürcistan Devleti'nin Oktomberi bölgesine taşınmaları monofizitliği kabul etmemelerinden kaynaklanmaktadır.

Hristiyanlığı tebliğ etmek için bu topraklara gelen Yeliseus, Albanya'yı tercih etmiştir. Bu geliş tarihi ve Gregoris'in Ermenistan'da Hristiyanlığı yayması göz önünde bulundurulacak olursa Albanların Ermenilerden çok çok önce Hristiyanlığı kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

Günümüzde Alban soyunu ve Hristiyan dini inancını devam ettiren udinler Kabele ili Niç Köyü'nde yaşamakta, gün geçtikçe Azerbaycan Devleti'nin onlara tanıdığı haklar sayesinde kaybolmaya yönelmiş, sadece âdet ve ananelerde saklı kalan dinî inançlarını yeniden oluşturma çabasıdadırlar. Bu konuda büyük bir dayanışma içerisindeyler. Günümüzde Çotaari, Mukaddes Yeliseus Mabedi, Kürmüh Mabedi'nin

restore edilerek hazır hale getirildiğini görmekteyiz. Bunlardan Çotaari Kilisesi yerli Udinlerce yavaş yavaş hizmete sunulmaktadır.

Azerbaycan Devleti'nin Alban dinî merkezlerine ve inançlarına bakışı din özgürlüğü yönünden serbest bırakılmıştır. Daha önceleri Azerilerden ayırı tutulan Udin asıllı Kabeleli Niç Köyü halkı artık Azerbaycan'da yaşayan diğer halklarla kaynaşıp karışmış, bu topraklarda yaşayan halk gibi onlar da tüm haklardan yararlanmışlardır. Örneğin; daha önceden askerliğe alınmayan Niç Köyü'nün Hristiyan gençleri 2004 senesinden itibaren askerliğe alınmış, bu toprakların gerçek halkı gibi itibar görmüşlerdir.

Azerbaycan Devleti, Turizm ve Kültür Bakanlığı tarafından Alban mabetlerine yönelik belirli dönemlere ait tamirat programları oluşturulmaktadır. Günümüzde Kabele ili Niç Köyü'ndeki Çotaari Kilisesi, Norveç Lüteryan Kilisesi tarafından kardeşlik yardımı olarak tamir edilmesine ilaveten Azerbaycan Devleti'nin bu tarihi eserlere yönelik çalışmaları değişik bölgelerde görülmektedir. Bu çalışmalara Kafkasya'da ilk inşa edilmiş olan Mukaddes Yeliseus Mabedi'nin tamirâtı örnek gösterilebilir. Ancak yok olmaya yüz tutmuş birçok Alban mimari sanat eseri halen tadilat ve tamirat beklemektedir.

Bu tarihi eserler hakkında son dönemlerde sık sık belgeseller yapılmakta, yapılması gerekenler tekrar tekrar hatırlatılmaktadır.

Sankt Petersburg Sinodu'nun 1836'da verdiği fermanın sonradan kapatılan Alban Kilisesi Hristiyanlıkla ilgili dinî uygulamaları günümüze kadar örf ve âdet olarak yaşatabilmişler. Bu nedenle günümüzde birçok yerde kiliseler kadim görünümünü korumuş olsalar da dini yaşantı ve uygulama görülmemektedir.

Sinodun kararından sonra Alban Hristiyanlarının Gregoryenleştirilmek istenmesi birçok Alban soyundan olan insanların Müslüman olmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Azerbaycan topraklarında bu kadar Alban Hristiyanlarına ait kilise, mabet vs. olsa da birkaçı dışında ibadete açık, faal çok fazla kilise ve mabet yoktur.

Yaklaşık bir buçuk asırlık bir dönemde dinî ayin ve ibadetlerinden uzak kalan, bağlı oldukları inanç, örf ve âdetleri yaşatmaya çalışan Niç Köyü sakinleri de artık kaybolmaya yüz tutmuş inanç, ayin ve ibadetlerini Çotaari Kilisesi'nde icra etmekte. Şeki ilindeki Mukaddes Yeliseus Mabedi güzel bir biçimde restore edilmesine rağmen sadece Alban

mimarisinin bir eseri olarak kalmakta ve müze olarak kullanılmaktadır. Kilise içi ibadete tam olarak ayarlanmış durumda olmasına rağmen halen ibadete açılmamıştır.

İncelenen kaynaklardan anlaşıldığı üzere Albanlar'ın inanç olarak Ermeni Geregoryen Kilisesi'nden farklı olarak diofizit anlayışına sahip olmalarıdır. Ayrıca bu inanç gününüzde Alban soyunun devamecıları olan Udinlerin sahip oldukları inanca uygundur.

Gah ilindeki Kürmüh Mabedi ise Kiliseler bölümünde anlattığımız gibi önceden yıkılmış olduğundan aynı temel üzerine yeniden yapılmış ve tüm Hristiyanların hizmetine sunulmuştur. Hâlihazırda bağımsız bir kilise rolünü oynamaktadır. Azerbaycan'a gelen Hristiyan dinine mensup misafirlerle Albanlara itikat yönünden yakın olan Gürcüler özellikle buraya ibadet veya ziyaret maksadıyla gelmektedirler.

Azerbaycan Devleti 1990 sonrası yeni yapılanma döneminde tüm haklara ve inançlara eşit bir şekilde bakış ve yaklaşım gerçekleştirmiştir. Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Hindu veya bunların kolları diyebileceğimiz mezhep ve cemaatleri devlet kaydına geçtikten sonra kendi inananlarına, inanç ve ibadet noktasında her türlü hizmeti götürürken hiçbir engelle karşılaşmamaktadırlar.

Vatandaşlık açısından Azerilerden farklı olmamalarına rağmen Ermeniler tarafından siyasî amaçlarına uygun olarak kullanabilmek için kendilerinden olduğunu iddia ettikleri, oysa ırk, inanç ve ibadet açısından farklı konumda bulunan günümüz Albanlar'ın yani Udinlerin de vatani ve hamisi Azerbaycan, Devleti olmuştur. Bundan sonraki dönemlerde de Azerbaycan Devleti'nin desteği ile dinî hayatlarında, kiliselerin faaliyet ve işleyişlerinde daha iyiye gidiş görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULLAYEV, Behlul, *Hakkın Sesi*, ADN, Bakü 1989
- AHMEDOV, Abdulla, *Mükaddes Yerlerin Asıl Mahiyeti* Elm ve Hayat Dergisi, sayı 6, Komunizt Neşrt, Bakü 1987.
- AHUNDOV D. A., *Arhitektura Drevnego i Rannesrednevekovogo Azerbaydjana*, Azerrneşr yay. Bakü, 1986.
- ARTAMONOV, *İstoriya Hazar*, Leningrad, 1962
- ALEKSİDZE, Z. N. *Problemi İdologii i Kulturu Rannes Rednevekovogo Kavkaza i Gruzii*, Tbilisi, 1983.
- ALİBEYZADE, Aladdin, *Azerbaycan Halkının Manevi Medeniyet Tarihi*, Gençlik Yay, Bakü, 1998.
- ALİEKBERLİ Aziz, *Karbi Azerbaycan Abideleri*, Ağrıdağ Neşriyatı, Bakü 2006.
- ALİYEV Kemal, *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*, Azerrneşr, Bakü, 1992.
- ALİYEV, *Azerbaycan Tarihi (en kadim devirden XX Yüzyılın başlanğıcına kadar)* Elm yayınları, Bakü, 1986.
- _____, *Oçerki istorii Atropateni*, Aerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1989
- _____, *Dağlık Karabağ*, ELM Neşriyat, Bakü, 1989.
- ALİYEV İkrar., KADIROV Firidn, *Kabele*, ELM Neşriyat, Bakü, 1985.
- AŞURABEYLİ, Sara *Gosudarstvo Şirvanşaxov*, Azerbaycan Devley Neşriyatı, Bakü, 1983.
- _____, *Ekonomiçeskiye i kulturniye svyazi Azerbaydjana s İndiyey v sredniye veka*, Bakü, 1990.
- _____, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1998
- _____, *İstoriya goroda Bakü*, ADN, Bakü, 1992.
- _____, *Şirvanşahlar Devleti*, Azerbaycan Devlet Neşriyat, Bakü, 1997.
- ATASAĞUN, Galip, *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da) Dini Semboller*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 2002.
- AYDIN Mehmet, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopedsi.*, I-X, Azerbaycan SSR Nazırlar Sovyet'inin Devlet Yayınları, Bakü, 1976 – 1987.
- _____, *“Ermeni Dili” ve “Ermeni Yazısı”*, Bakü 1980, IV s. 82.

- _____, *“Berde”*, Bakü 1978, II, 145.
- _____, *“Gobustan Taş Abideleri”*, Bakü, 1979, III, s. 189–190.
- _____, *“Bakü”*, Bakü, 1976, I, s. 550–556.
- _____, *“Beylekan”*, Bakü, 1978, II, s. 57–58.
- _____, *“Derbend”*, Bakü, 1979, III, s. 417–419.
- _____, *“Derbendname”*, Bakü, 1979, s. III, 419.
- _____, *“Moisey Kalankatlı”* Bakü, 1983, s. VII, s. 16.
- _____, *“Şirvan”*, Bakü, 1976, X, s. 540–541.
- _____, *“Zerdüşfîlik”*, Bakü, 1980, IV, s. 324–325.
- _____, *“Alban Alfabesi”*, Bakü, 1976, I, s. 214
- _____, *“Albaniya”*, Bakü, 1976, I, s. 214–219.
- _____, *“Gobustan”*, Bakü, 1979, III, s. 189–191.
- _____, *“Zerdüş”* Bakü, IV, s. 323–324.
- AZİMOV, H., Ş. Ahmedov, *Gah Abideleri*, Seda neşriyyatı, Bakü, 1998.
- BABAYEV, Neriman., NERİMANOV, Rafik., *Berde Tarihin Aynasında*, Elm ve Heyat Neşriyatı, Bakü, 1998.
- BAKİHANOV, Abbaskulu Ağa, *Gülistân-i İrem*, Azərneşr yayınları, Bakü, 2001.
- BAKÛVÎ, *Kitab et-Telhis el-Asar ve Acaib El-Melik El-Kahhar*, Şur Neşriyat, Bakü, 1992.
- BALA Mirze, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1951.
- BALAYEV, A.H., BUDAGOV, B. E, BÜNYADOV, Z. M, VELİHANLI. N. M, ALİYEV, İ. H, EFENDİYEV, O. E, AHMEDOV, Q. M, İSMAYILOV, M. E, *Azerbaycan Tarihi*, Elm Neşriyat, Bakü, 1993.
- BALAYEV, Aydın., *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993.
- BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân* (neşreden, Rıdvân Muhammed Rıdvân), Beyrut, 1398/1978.
- BERDZENİŞVİLİ, N. İ. Djavaxişvili, S. Djanaşia, *İstoriya Gruzii(S drevneyşix vremyon do naçalo XIX veka)*, Tbilisi, 1946.
- BUZAND, F. *İstoriya Armenii*, Yerevan, 1953.
- BÜNYADOV, Ziya, *İstoriçeskaya Geografiya Azerbaydjana*, Azərneşr yay, Bakü 1987
- _____, *Azerbaycan Atabeyleri Dövləti*, Azərneşr, Bakü, 1984.
- _____, *Azerbaycan VII-IX. yüz yıllarda*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1989.

- BÜNYADOV, Ziya, VELİHANLI, Naile, EFENDİYEV, Oktay, *Azərbaycan Tarixi*, I-II Elm Neşr, Bakü, 1987.
- BÜNYADOV Ziya., YUSİFOV, Y.B., *Azərbaycan Tarixi, (En Kadim zamanlardan XX Asradək)* Azer Neşir, Bakü, 1994.
- CELALYAN Yesai Hasan, *Alban Ölkəsinin Kısa Tarixi, Kadim* Ermeniceden çeviren, T. İ. Ter Grigoryan, Işık yayınları, Bakü, 1992.
- DADAŞZADE, M., *Azərbaycan Halkının Orta . y.y. Manevi Medeniyeti*, Bakü, 1985.
- DAVRİJETSİ, A. Kniga istorii, Ermeniceden çev. L. A. Xanlaryan, Moskva, 1973.
- DEMİRCİ, Kürşat, "Hristiyanlık", DİA, XVII, İstanbul, 1998.
- DEMİRÇİZADE, A., *Azərbaycan Edebi Dilinin Tarixi*, Maarif Neşriyat, Bakü, 1979, I-II
- DJAFAROV, Yusif, *Gunnı i Azerbaydjana*, Bakü 1985
- DVORNİK, Francis, *Konsiller Tarixi İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev, Mehmet Aydın) Türk Tarixi Kurumu, Ankara, 1990.
- EHMEDOV, R. *Suraxanı Ateşgahı*, Elm ve Hayat Dergisi, sayı 8 (Ağustos, 1991)
- EL-BAKŪVÎ, Abdurreşid., *Kitab et-Telhis el-Asar ve Acaib El-Melik El-Kahhar*, Şur Neşriyat, Bakü, 1992.
- EMİN, N. O. *Perevodı i stat, (po duxovnoy armyanskoy literature (za 1859-1882gg) apokrifi, jitiya, slova i dr)*, Moskva, 1897.
- EMİN N. O. *Vseobşaya İstoriya Stepanosa Taronского Asogika*, Moskva, 1864.
- EREMYAN, S. T, *Feodalniye obrazovaniye Kartli v period marzbanstva (532-627gg.)* Leningrad, 1935.
- EZOV, G. A. *Naçalo sinoşeniy Eçmiadzinskogo patriarşago prestola s Russkim pravitelstvom*, Tiflis, 1990.
- FAZİLİ, Abdulla., *Atropatena m.ö.IV- m.VII . y.y.*, Bakü, 1992.
- GANDZAKETSİ, K. *İstoriya Armenii*, Moskva, 1976.
- GAZIYEV, S. M, *Kabele Şəherinin Tarixi-Arheoloji Tedgigi* Azərbaycan'ın maddi medeniyeti, Bakı, 1964.
- GENCEVİ, Nizami, *İskendername (Şerefname)*, Lider Neşr, Bakü, 2004.
- _____, Nizami., *Sırlar Hazinesi*, Elm Neşriyyatı, Bakü, 1981.
- GEYBULLAYEV, G. A. K *Etnogenezu Azarbaydjantsev*, Azərneşr yayınları, Bakü, 1991.
- GEYUŞEV, Reşit, *Gandzasar Pamyatnik Kavkazskoy Albanii*, Elm yayınları, Bakü, 1986.
- _____, *Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii*, Elm yayınları, Bakü, 1984.

- _____, *Azərbaycan Arxeologiyası*, Azərneşr yayınları, Bakü, 1985.
- _____, *Kafkas Albaniyasında Hristiyanlıq*, Azərneşr yayınları, Bakü, 1984.
- _____, *Arxeologiya ve Din*, Azərneşr yayınları, Bakü, 1965.
- GEVOND, *İstoriya Halifov Gevonda Pisatelya VIII Veka, Per S Armeyanslogo*
K.Patkanov, Sang-Petersburg, 1862.
- GOŞ, Mihitar A. *Sudebnik*, eski Ermeniceden çeviren. B.M Arutyunyan, Yerevan, 1954.
- GULİYEV, H. A. - A. S Bahtiyarov, *Azərbaycanda Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetteki Kalıntıları*, y.y, Bakü, 1968.
- GURBANOV, Abbas., *Abbâsiler Döneminin ilk Yüzyılında Azərbaycan (1332-323/750-874)*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007
- GULİYEVA, R. G. *Kult Kamnya v Azerbaydjane*, Bakü, 1993, (Bakü Devlet Üniversitesi Tarih fakultesi yayınlanmamış doktora tezi),
- GUSEYİNOV, Rasim Siriyskiye istoçniki ob Azerbaydjane, Azərbaycan Devley Neşriyatı, Bakü 1960
- GÜÇ, Ahmed., *Dinlerde Mabed ve İbadet*, Esra Fakülte Kitabevi, İstanbul 1999.
- GÜNDÜZ, Şinasi. “Maniheizm” *DİA*, XXVII, Ankara 2003, 575–577.
- HAKVERDİYEV, Elmar, *Seçilmiş Eserleri*, Azərneşr, Bakü, 1957.
- HALİFE b. Hayyât, *Târîh* (nşr. Ekrem Ziya Ömerî), Riyâd, 1405/1982.
- HEYET, *Azərbaycan Tarihi (6 sınıf ders kitabı)*, Teshil Neşr, Bakü, 2002
- HEYET, *Azərbaycan Tarihi (7 sınıf ders kitabı)*, IV baskı, Aspoligraf yay. Bakü, 2004.
- HEYET, “*Azərbaycan Tarihi*”, Azərbaycan SSR, I-V, Elimler Akademiyası, Bakü, 1958,
- HEYET, *Kurmukskiy hram Kavkazskoy Albanii*, Nafta Press yayınları, Bakü, 2007.
- HEYET, Garabag Abideleri, Güneş yay. Bakü 2009
- HEYET, Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005
- HÜSEYİNOV, M. M. G. S.İsmayılov, H. M. Guliyev, Azərbaycan arxeoloji abideleri, Bakı, 1981
- İBNÜ’L-ESÎR, el-Kâmil fi’t-Târîh I-XIII, (neşreden. C.J. Tornberg), Beyrut, 1399/1979.
- İSMAYILOV, Mahmud., *İstoriya Azerbaydjana*, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993,
- _____, *Şeki*, Azərneşr, Bakü, 1982.
- İSMAYILOV, Mahmut, AĞAYEV, Faik Alibala, *Alban Medeniyetine Ermeni Tecavüzü*, MSV neşr. Bakü, 2007,

- KALANKATURKLU, Moisey, *İsroriya Agvan*, Perv S Drevnearm. K, Patkanova, Sang-Petersburg, 1861.
- _____, *Alban Tarihi*, çev; Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine akt, Yusuf Gedikli, Selenge Yay, İstanbul 2006.
- _____, *Albanya tarihi*, (trc Z.Bünyadov) Bakü 1993.
- KASUMOVA, S. Y. *Yujniy Azerbaydjan v III- VII vv*. Elm yayınları, Bakü, 1992.
- KAZIYEV, S, *Azerbaycan'ın Kadim Abideleri*, Uşak ve Gençler Edebiyatı Neşriyatı, Bakü, 1984.
- _____, *Kadim Mingeçevir*, Uşak ve Gençler Neşriyat, Bakü, 1952.
- KEÇAARI, Georgi, *Udilerde Ananevi Yas Merasimleri*, Agah yay, Gence, 2004.
- KOLESNİKOV, V. M., *İran v Nacale VII v*, Leningrad, 1970.
- KOTOVIÇ, V.Q., *Dagestan v III-V vv*, Mahaçgala, 1957.
- KURYON, *Jitiye Maştotsa*, Ermeniceden çev. Ş. V. Simbatyan ve K. A. Melik Ogandjanyan, Yerevan, 1981.
- LUKONİN, V.T. *Drevniy i rannesrednevekoviy İran*, Moskva, 1987.
- MARRİ N. , *İstoriya Gruzii*, S.Peterburg, 1906.
- _____, N., *Teksti i Razıskaniye po Armyano Gruzinskoy Filologii*, Sang Peterburg, 1903.
- MAMEDOVA Gulcohra, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, Çaşıoğlu yayınları, Bakü, 2004.
- MEMMEDLİ, Akif., *Balaken Zaqatala Bölgesi Tarihi Etnografiyası*, Adiloğlu neşriyat, Bakü, 2001
- _____, *Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair*, Adiloğlu neşriyat, Bakü, 2004.
- MEMMEDOVA, Feride, *Politiçeskaya İstoriya i İstoriçeskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii*, Elm yayınları, Bakü, 1986.
- _____, *Albaniyanın Siyasî Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Azerbaycan Devlet Neşr, Bakü, 1993.
- _____, *Ob İstoriçeskoy Geografii Kavkazskoy Albanii, Armenii i Albanskom etnose*, sunum, Ağustos, 2001.
- MEMMEDOV, Kamal, *İslâm Öncesi Azerbaycanda dini İnançlar*, Azerneşr, Bakı, 1996.
- MEMMEDOV, Tofik, *Kafkas Albaniya'sı İlk, Orta Yüzyıllarda*, Tahsil Neşr, Bakü, 2006.
- MES'ÛDÎ, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher* (neşreden. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), I-IV, Kahire, 1384–85/1964–65.

- MİNORSKIY, V. F, *İstoriya Şirvana i Derbenda*, Moskova, 1963.
- MÖVSÜMOVA Lale, *Azərbaycan Kadını Uzak Geçmişten İndiyedek*, Ulu yay. Bakü , 2003.
- MROVELİ, *Leonit Jizn Kartliyskix Tsarey*, Moskva, 1979.
- NEBİYEV, A., *İlahî Çerşenbeler*, Azərbaycan Devlet Neşriyatı-Polografya Birliyi, Bakü, 1992.
- NEFİSÎ, Saîd, *Tarih-i Temeddün-i İran-ı Sâsanî*, I-II, Tahran, 1331.
- NESİROV, Elnur., *Raşid Halifeler Dövründe Azərbaycan Fethi*, Bakü, 2006.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim., *“Arran”*, *DİA*, İstanbul 1991, III, s. 394–195.
- PAŞAZADE, Allakşükür, *Kafkaz'ta İslâm, Tarih ve Müasirlik*, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1410/1991.
- PATKANOV, K. P, *İstoriya Akvama*, Sang-Petersburg, 1861.
- PERİXANYAN A. G, *Obşestvo i pravo İrana v Parfyanskiy i Sâsânîdskiy Periodı*, Moskova, 1983.
- Qafqaz Albanyasının Tarixi Meseleleri, Bakü, 1962.
- QASIMOV Cavid, *Tarih* (Abuturentler için çalışma malzemesi), II, Çağ Öğretim İşletmeleri yay. Bakü, 2006 .
- RZAYEV, N. *Ecdadların İzi İle* , Elm yayınları, Bakü, 1992.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlanğıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İsparata, 2004.
- SCHİMMEL Annamarie, *DinlerTarihine Giriş*, Kırkambar Yay, İstanbul, 1999.
- SEBEOS, *İsrotiya İmperatora İrakle*, Rusça trc. K. Patkanov, Sahg-Petesburg, 1862.
- SEYİDOV, Mirali, *Azərbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken*, Azərneşr, Bakü, 1989.
- _____, *Yaz Bayramı*, Genclik Neşriyat, Bakü, 1990.
- SPARAPET, S. *Letopis*, eski Ermeniceden çev. A. G. Galstyan, Yerevan, 1974.
- SUMBATZADE, A. S. *Azərbaydjantsı- Etnogenez i Formirovaniya Naroda*, Bakü, 1990.
- ŞERİFLİ, M. X. *IX. esrin ikinci yarısı- XI. esirlerde Azərbaycan Feodal Devletleri*, Bakü, 1978.
- ŞİRVAN, Hakani, *Seçilmiş Eserleri*, Yazıcı Neşr, Bakü, 1987.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (I-XI) (neşreden. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Beyrut, ty.
- _____, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* (I-XI), (neşreden. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Beyrut, ty.
- TANYU, Hikmet, *“Ateş”*, *DİA*, İstanbul 1991, IV, s. 52.

- TREVER, K. V. *Oçerki po İstorii i kulturi kavkazkay Albanii*, Moskva – Leningrad, 1959.
- TUMER, Günay, ABDURRAHMAN Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak yayınları, Ankara, 1997.
- VELİHANLI, Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993.
- VELİYEV, Baharlı, Mehemed Hesin, *Azerbaycan (Fiziki-cografi, etnografi ve iktisadi oçerik)*, Azerbaycan Nesriyat, Bakü, 1993.
- VEKİLOV, Mehdihan, *Cavanşir*, Genclik yayınları, Bakü, 1992.
- VELİYEV, E. *İlk Orta Esrlerde Azerbaycanda Zerdüşfîlik*, (Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat fakultesi kütüphanesi, basılmamış Doktora Tezi), Bakü, 2001.
- VELİYEV, Seyran, *Kadimden Kadim Azerbaycanım*, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakü, 1995.
- XELİLOV, X. D. *Garabağın Elat Dünyası*, Elm yayınları, Bakü, 1992.
- YÂKÛT, Ebû Abdullah el-Hamevî *Mu'cemü'l-Büldân, I-V*, Beyrut, ty.
- YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Târîhu'l-Ya'kûbî, I-II*, Beyrut, ty.
- YAMPOLSKİ, Z. İ. *Azerbaycanda Kadim Dinler*, Azərneşr, Bakü, 1958.
- YEGİŞE, O *Vardane i Voyne Armyanskoy*, Yerevan, 1971
- ZEYNELOĞLU, Cihangir, *Şirvanşahlar Yurdu*, İstanbul, 1931.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <http://az.wikipedia.org>
- <http://www.azerbaijan.az>
- <http://strateji.cukurova.edu.tr>

KAYNAK ŞAHISLAR

- DANAKARİ, Oleg Norveç Humanitar Müessesesi Kabele şehri Nic Köyü Layihe yardımcısı. 07.04.2009
- HEMZEYEV, Mamed Ali oğlu, Zagatala Pipan bölgesi korukçusu. 28.03.2009
- MOBİLİ, Robert Alban Udi Hristiyan İcmasının Başkanı. 08.04.2009

ALBAN KATOLİKOSLARININ LİSTESİ

Moisey Kalankatuklu'nun aktardığına göre VI asra kadar Çola bölgesinde faaliyet göstermiş katalikoslar.⁵⁰⁴

Zekerya
David
İoann
İremiya

VI Yüzyıldan sonlara doğru Alban katalikos'larının isimleri ve faaliyet tarihlerinin listesi⁵⁰⁵

Abas	(551-595)
Viro	(595-629)
Zekerya I	(629-644)
İoann I	(644-671)
Uhtanes	(671-683)
Eliazar	(683-689)
Nerses I	(689-706)
Simeon I	(706-707)
Mikael	(707-744)
Anastasey I	(744-748)
İosif I (Ovsep)	(748-765)
David I	(765-769)
Davşd II	(769-778)
Matfey I	(778-779)
Moisey I	(779-781)
Aaron	(781-784)
Solomon I	(784)
Feodor	(784-788)
Solomon II	(788-789)
İoann II (Ovannes)	(799-824)
Moisey II	(824)
Davidf III	(824-852)
İosif II	(852-877)
Samuil	(877-894)
Hovnan	(894-902)
Simeon II	(902-923)
David IV	(923-929)
İsak (Saak)	(929-947)
Gagik	(947-958)
David V	(958-965)
David VI	(965-971)
Petr I	(971-987)
Moisey III	(987-993)

⁵⁰⁴ Moisey Kalankatuklu, *Alban Tarihi*, s. 149-151.

⁵⁰⁵ www.Bakü.eparhia.ru/history/albania/priests/ 20.12.2009.

Mark, İosif III, Stefan I (sırayla 993 ile 1079 yılları)

İoann III (1079-1121)

Stefan II (1129-1131)

Grigori I (ok.1139)

Bejgen (ok.1140)

Nerses II (1149-1155)

Stefan III (1155-1195)

İoann IV (1195-1235)

Nerses III (1235-1262)

Stefan IV (1262-1323)

Sukyan ve Petr II (ok.1323-1331)

Zekeriya II (ok.1331)

David VII (?)

Karapet (1402-1420)

İoann V (ok.1426-1428)

Matfey II (ok.1434)

Atanas II, Grigori II ve İoann VI (1441-1470)

Azariya (?);

Foma (ok.1471)

Aristakes I (?)

Stefan V (ok.1476)

Nerses IV (ok.1478)

Şmavon I (ok.1481)

Arakel (1481-1497)

Matfey III (ok.1488)

Aristakes II (1515-ok.1516)

Sergey I (Sarkis) (ok.1554)

Grigori III (ok.1559-1574)

Petr III (1571)

David VIII (ok.1573)

Filipp (?)

İoann VII (1574-1584)

David IX (ok.1584)

Anastasi II (ok.1585)

Şmavon II (1586-1611)

Aristakes III (ok.1588)

Melkiset Arşaki (ok.1593)

Simeon III (ok.1616)

Petr IV Hondzaksky (1653-1675)

Simeon IV Hotaraşensky (1675-1701)

İremya Hasan Celal (1676-1700)

İsaiya Hasan Celal (1702-1728)

Nerses V (1706-1736)

İsrael (1728-1763)

Nerses VI (1763)

İoann VIII Gandzasarsky (1763-1786)

Smeon V Hotaraşensky (1794-1810)

Sergey II (Sargis)

Gandzasarsky

(1810-182